

Roel Jennissen, Godfried Engbersen,
Meike Bokhorst en Mark Bovens

DE NIEUWE VERSCHIEDENHEID

Toenemende diversiteit
naar herkomst in Nederland

WRR

De nieuwe verscheidenheid

De serie 'Verkenningen' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen en naar zijn oordeel van zodanige kwaliteit en betekenis zijn dat publicatie gewenst is. Bij de totstandkoming van deze verkenning is samengewerkt met het WODC. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
E-mail info@wrr.nl
Website www.wrr.nl

De nieuwe verscheidenheid

TOENEMENDE DIVERSITEIT NAAR
HERKOMST IN NEDERLAND

Roel Jennissen, Godfried Engbersen, Meike Bokhorst en Mark Bovens

Rapporten aan de Regering vanaf nr. 68 zijn verkrijgbaar in de boekhandel. Alle *Rapporten aan de Regering* en publicaties in de reeksen *Verkenningen* en *Webpublicaties* zijn beschikbaar via www.wrr.nl.

Omslagafbeelding: Hendrik Nicolaas Werkman 'De vertelling op de markt'

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Vormgeving binnenwerk: Textcetera, Den Haag

ISBN 978-94-90186-59-3

e-ISBN 978-94-90186-64-7

NUR 741

WRR, Den Haag 2018

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) gebruikt en overgenomen worden voor niet-commerciële doeleinden. Gebruik van de publicatie of gedeeltes daarvan onder deze voorwaarde moeten de naam van de auteur en uitgever bevatten. De inhoud van de publicatie mag niet veranderd worden.

INHOUD

Ten geleide		7
1	Diversiteit naar herkomst in Nederland	9
1.1	Een wisseling van perspectief	9
1.2	Over diversiteit naar herkomst en hoe die te meten	14
1.3	Gevolgen voor sociale cohesie en economie	17
1.4	Opzet: een ander perspectief op migratie en diversiteit in Nederland	19
2	Hoe Nederland een zeer divers land werd	21
2.1	Hoe de internationale migratie naar Nederland veranderde	21
2.2	Diversiteit naar herkomst in Nederland, 1972-2016	25
2.3	In de toekomst meer diversiteit	27
2.4	Conclusie: Nederland wordt steeds diverser naar herkomst	29
3	Het meten van diversiteit naar herkomst	33
3.1	Methoden om diversiteit naar herkomst te meten	33
3.2	Een Herfindahl-Hirschman-Index gebaseerd op achttien groepen	35
3.3	De meerwaarde van een verfijndere HHI	37
3.4	“Verborgene” diversiteit naar herkomst: voorsteden, expatgemeenten en grensgemeenten	40
3.5	Onderschatte en overschatte diversiteit naar herkomst	42
3.6	Conclusie: een geavanceerde HHI geeft een veel verfijnder beeld van diversiteit naar herkomst	46
4	De nieuwe verscheidenheid in kaart	49
4.1	Hoe divers is Nederland?	49
4.2	Diversiteit naar herkomst in Nederlandse gemeenten	51
4.3	Een divers verhaal over drie steden	58
4.4	Conclusies: grote verscheidenheid binnen en tussen gemeenten	72
5	Diversiteit naar herkomst en sociale cohesie	75
	<i>Coauteurs: Iris Glas en Laura Mulder</i>	
5.1	Verscheidenheid en samenhang	75
5.2	Diversiteit naar herkomst en drie aspecten van sociale cohesie	77
5.3	Diversiteit naar herkomst en sociaal kapitaal	83
5.4	Diversiteit naar herkomst en verliesgevoelens	94
5.5	Diversiteit naar herkomst en sociale veiligheid	104
5.6	Conclusies: een hogere verscheidenheid naar herkomst maakt het samenleven ingewikkelder	115
5.7	Discussie	117

6	Diversiteit naar herkomst en economische groei	123
	<i>Coauteurs: Hanneke Leeuwestein en Casper de Vries</i>	
6.1	Verscheidenheid en economie	123
6.2	Is migratie goed voor de economie in het land van bestemming?	124
6.3	Economische aspecten van diversiteit naar herkomst	126
6.4	Meer innovatie of meer miscommunicatie?	128
6.5	Data en methoden	132
6.6	Resultaten: diversiteit naar herkomst hangt niet samen met regionale economische groei	135
6.7	Conclusies	139
7	De nieuwe verscheidenheid: richtingen voor beleid	143
	<i>Coauteur: Will Tiemeijer</i>	
7.1	De toenemende verscheidenheid naar herkomst	144
7.2	Grote verschillen tussen en binnen gemeenten	147
7.3	De gevolgen van diversiteit voor sociale samenhang en economie	151
7.4	Verscheidenheid als realiteit	154
7.5	Zes beleidsrichtingen	156
7.6	Van nieuwe naar alledaagse verscheidenheid	161
	Literatuurlijst	165
Bijlage 3.1	De indeling van landen van herkomst van inwoners van Nederland in geo-linguïstische groepen	179
Bijlage 4.1	Diversiteit naar herkomst in alle Nederlandse gemeenten	187
Bijlage 5.1	Beschrijvende en multivariate statistieken met betrekking tot de analyses over buurtcohesie	193
Bijlage 5.2	Beschrijvende en multivariate statistieken met betrekking tot de analyse over thuisgevoelens	199
Bijlage 5.3	Beschrijvende en multivariate statistieken met betrekking tot de analyses over sociale veiligheid	205
	Lijst van gesproken personen	215

TEN GELEIDE

Deze verkenning gaat over toenemende diversiteit naar herkomst van de inwoners van Nederland. Enkele decennia geleden was de situatie nog overzichtelijk. Migranten kwamen, behalve uit de buurlanden, voornamelijk uit Marokko, Turkije, Suriname of de voormalige Nederlandse Antillen. Dit waren de vier grote groepen, en de opgave was te zorgen voor een goede integratie van deze groepen en hun kinderen. Inmiddels is de situatie heel anders. De groep inwoners met een migratieachtergrond is niet alleen groter maar ook veel diverser geworden. Slechts een minderheid behoort tot de vier klassieke groepen, terwijl een meerderheid wortels heeft in een breed palet van andere landen, zoals Polen, Bulgarije, Syrië, India of China. Alles bij elkaar telt Nederland inwoners met 223 herkomstlanden.

Het doel van deze verkenning is om deze nieuwe realiteit empirisch beter in beeld te brengen. Daarbij maken we gebruik van het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB) van het CBS. Het SSB bevat microdata die betrekking hebben op de totale in Nederland geregistreerde bevolking. De toegang tot deze data is mogelijk gemaakt door het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie en Veiligheid. Met deze data is het mogelijk om de aanwezigheid van in Nederland verblijvende herkomstgroepen precies in kaart te brengen. Daarnaast wordt in deze verkenning aandacht besteed aan de gevolgen van de nieuwe verscheidenheid voor sociale samenhang en economische groei.

In het kader van deze verkenning zijn drie Working Papers geschreven die aandacht besteden aan de sociale gevolgen van migratie en de toegenomen diversiteit naar herkomst: Anouk Smeekes en Laura Mulder (2016) WRR Working Paper 22 'Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders'; Iris Glas (2018) WRR Working Paper 27 'Buurtverhoudingen, onveiligheidsgevoelens en de rol van migratiediversiteit' en Laura Mulder (2018) WRR Working Paper 28 'Verlies van thuisgevoelens & de relatie met de bevolkingssamenstelling in de buurt'.

Deze verkenning is gemaakt door de WRR-projectgroep bestaande uit Roel Jennissen (medewerker, in 2015 vanuit het WODC gedetacheerd bij de WRR), Godfried Engbersen (raadslid), Meike Bokhorst (projectcoördinator) en Mark Bovens (raadslid). Daarnaast hebben ook de medewerkers Iris Glas (EUR), Hanneke Leeuwestein, Laura Mulder, Will Tiemeijer en Casper de Vries als coauteur van een hoofdstuk een bijdrage aan deze verkenning geleverd. In eerdere fases van het project waren ook andere medewerkers en stagiaires betrokken onder wie Anneke Brock (stagiaire), Emina Ćerimović (medewerker), Sümeyye Ekmekçi (stagiaire), Hamza Kacha (medewerker), Anouk Koekkoek (stagiaire), Anna Sophie Lauwers (stagiaire),

Suzanne de Leeuw (stagiaire), Hester Oorbeek-de Jong (stagiaire), Peter Scholten (gedetacheerde medewerker EUR), Elmar Smid (stagiair) en Ellen Wiering (stagiaire).

Voor de praktijkillustraties hebben we werkbezoeken afgelegd aan onder andere Almere, Amsterdam, Arnhem, Culemborg, Den Haag, Eindhoven, Heerlen, Purmerend, Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Vaals, Veldhoven, Westland en Zoetermeer. Tussentijdse concepten hebben we gepresenteerd op expertbijeenkomsten met diverse deskundigen. Een aantal medewerkers van het WODC (Prof. Dr. F. Leeuw, Dr. M. Maliapaard, Dr. M. Smit en Dr. T. de Vroome) heeft eerdere versies van het manuscript doorgenomen en van waardevol commentaar voorzien. Verder zijn eerste concepten van hoofdstukken besproken met Prof. Dr. R. Koopmans (Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung) en Prof. Dr. T. van der Meer (Universiteit van Amsterdam). Peer review is uitgevoerd door Dr. J. van de Beek (demo-demo.nl), Prof. Dr. P. Bevelander (Universiteit van Malmö), Dr. A. Gielen (Erasmus Universiteit Rotterdam), Prof. Dr. P. Scheepers (Radboud Universiteit) en Prof. Dr. H. de Valk (NIDI en Rijksuniversiteit Groningen). De WRR is alle betrokkenen die hebben bijgedragen aan deze verkenning zeer erkentelijk.

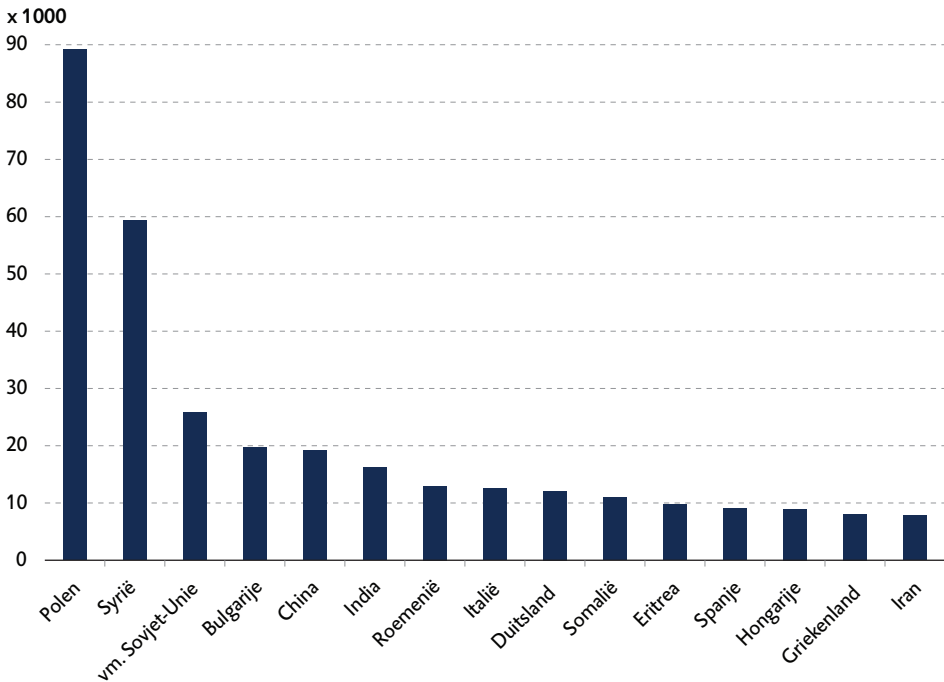
Deze verkenning wordt samen met de stedenverkenning '*De wereld in een stad: migratiediversiteit en stedelijk beleid in Europa*' gepresenteerd in het kader van het WRR-project over migratiediversiteit (zie www.wrr.nl/onderwerpen/migratiediversiteit voor nadere toelichting). Die andere verkenning geeft een beeld van hoe West-Europese steden de integratie van diverse migrantengroepen proberen te verbeteren, alsmede de sociale samenhang in steden en buurten proberen te versterken.

1 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST IN NEDERLAND

1.1 EEN WISSELING VAN PERSPECTIEF

Ooit kwamen grote groepen migranten uit een klein aantal landen naar ons land; tegenwoordig komen er kleine groepen uit een groot aantal landen. Nederland ontving in de decennia na de oorlog grote aantallen migranten uit vijf landen: Indonesië/voormalig Nederlands-Indië, Suriname, Antillen, Turkije en Marokko. De migratie was in die tijd relatief overzichtelijk. Vanaf de late jaren tachtig begint dit te veranderen en komen de migranten uit een veelheid van landen. Dit leidt tot een zeer grote diversiteit aan inwoners met een migratieachtergrond. In 2017 zijn de in Nederland woonachtige migranten afkomstig uit 223 verschillende herkomstlanden.

De top 15 van herkomstlanden in de periode van 2007 tot en met 2016 weerspiegelt deze veranderingen in migratie naar Nederland. Figuur 1.1 laat zien dat Marokkanen, Turken, Surinamers en Antillianen niet meer voorkomen in de top 15 van herkomstgroepen met het grootste migratieoverschot (immigratie minus emigratie). Voor Turken, Marokkanen en Surinamers geldt zelfs dat er een emigratieoverschot was in de periode van 2007 tot en met 2016. De top 15 wordt tegenwoordig gevormd door achtereenvolgens Polen, Syriërs, personen uit de voormalige Sovjet-Unie, Bulgaren, Chinezen, Indiërs, Roemenen, Italianen, Duitsers, Somaliërs, Eritreeërs, Spanjaarden, Hongaren, Grieken en Iraniërs.¹

Figuur 1.1. Top 15 netto migratie naar herkomstgroep, 2007-2016²

© WRR 2018 | Bron: CBS

Deze verkenning bepleit daarom een wisseling van perspectief op migratie en integratie in ons land. We zullen laten zien dat Nederland inmiddels een zeer diverse immigratiesamenleving is. Dit wordt nog vaak over het hoofd gezien. Wie beleidsstukken en studies over migratie en integratie leest, treft daarin veelal dezelfde hoofdrolspelers aan: Marokkanen, Turken, Antillianen en Surinamers, soms aangevuld met enkele vluchtelingengroepen en EU-arbeidsmigranten, vooral uit Polen. Ook keert het zeer ruwe onderscheid tussen ‘westerse’ en ‘niet-westerse’ migranten vaak terug in publicaties over migratie en integratie.

Die selectieve focus ontnemt het zicht op de instroom van allerlei nieuwe herkomstgroepen en op de sterk veranderende samenstelling van de bevolking in Nederlandse steden en regio's. Daardoor komen bepaalde beleidsvragen onvoldoende aan bod, zoals de gevolgen van die sterk toegenomen verscheidenheid voor de sociale samenhang en de economie.

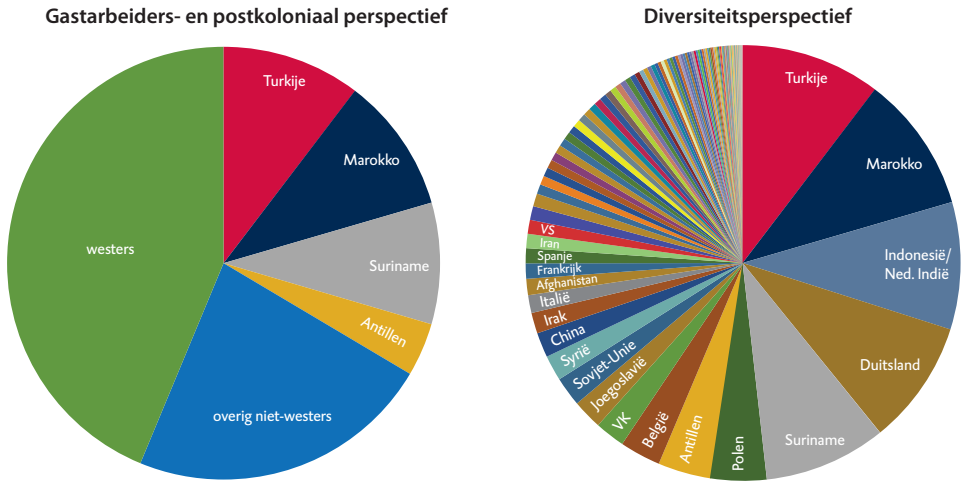
Kader 1.1. Het idioom van migratie en migrantengroepen

Het begrip *migratie* is voor verschillende uitleg vatbaar. Migratie van personen kan immers zowel plaatsvinden op binnenlands niveau, tussen steden of regio's, als op internationaal niveau, van het ene land naar het andere. In het laatste geval kan het zowel gaan over inreizigers als over uitreizigers en zowel over niet-Nederlanders als over Nederlanders. In deze verkenning kijken we alleen naar migranten die van het ene land naar het andere land verhuizen. We spreken dan van *internationale migratie*. Migratie tussen de verschillende landen binnen het Koninkrijk der Nederlanden beschouwen we ook als internationale migratie. Dat geldt ook voor verhuizingen van het Europese deel van het Koninkrijk van en naar de eilanden Bonaire, Sint Eustatius en Saba, hoewel deze thans deel uitmaken van het land Nederland. De Caribische delen van het koninkrijk noemen we in deze publicatie 'de voormalige Nederlandse Antillen'. Daarbij refereren we dus naar de situatie van vóór 1 januari 1986 (de status aparte van Aruba).

Conform onze eerdere terminologische verkenning (Bovens et al. 2016), zullen we deze migranten en hun kinderen aanduiden als *inwoners met een migratieachtergrond*. We volgen daarbij de definitie van het CBS en kijken naar de eerste en tweede generatie. Daarbij zullen we zo specifiek mogelijk zijn en spreken over inwoners met een Poolse, Turkse, Indiase, Nederlandse achtergrond, enzovoort. Ook zullen we alternatieve clusterings en labels introduceren in plaats van de generieke tweedeling 'westers versus niet-westers' die nog altijd dominant is in het discours. Dat betekent niet dat dit label helemaal afwezig is. Soms zullen we in deze verkenning toch gebruik maken van de termen 'westers' en 'niet-westers'. Dat is dan uitsluitend in directe verwijzingen naar een auteur, instantie of andere gebruiker van die termen, of in besprekingen van de meerwaarde van een meervoudige clustering van migrantengroepen.

Wie vanuit het oude gastarbeidersperspectief kijkt, of met een postkoloniale bril, neemt vooral de vier traditionele migrantengroepen waar en de slecht onderbouwde verzamelcategorieën 'westers' en 'niet-westers'. Dat is weergegeven in de linkercirkel in figuur 1.2. Wie die oude kaders loslaat, ziet opeens een veelheid aan andere groepen, zoals in de rechtercirkel in figuur 1.2.

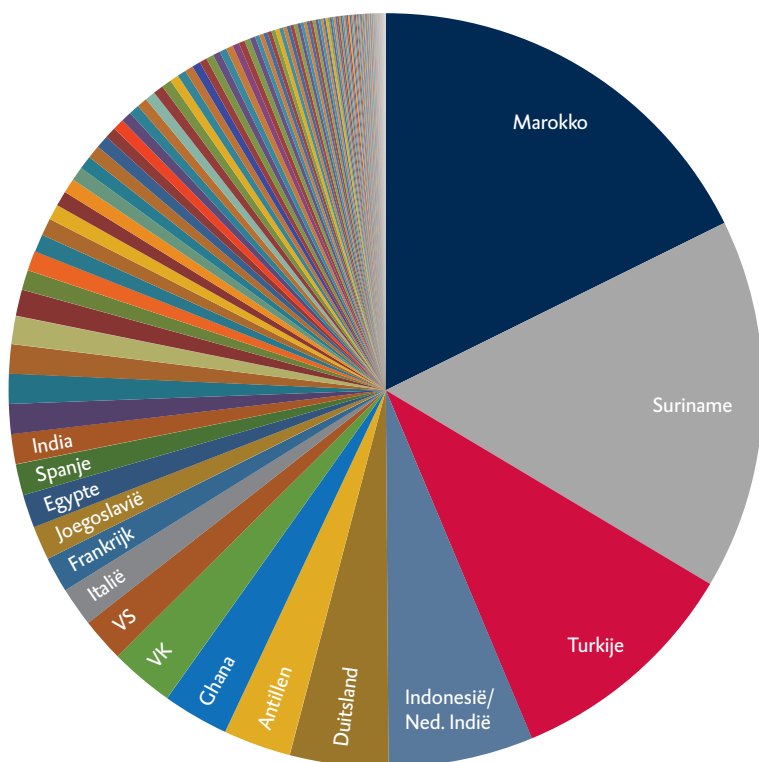
Figuur 1.2. Twee verschillende manieren om personen met een migratieachtergrond waar te nemen, Nederland op 1 januari 2017

© WRR 2018 | Bron: CBS

Door een hedendaags diversiteitsperspectief te hanteren kan veel beter recht worden gedaan aan de grote verscheidenheid naar herkomst van de Nederlandse bevolking. Dat zien we vooral in de grote steden. In Amsterdam en Den Haag bestond begin 2015 iets meer dan de helft van de bevolking uit eerste- en tweedegeneratiemigranten. Figuur 1.3 laat zien dat Amsterdam omvangrijke migrantengroepen kent uit Marokko, Turkije, Suriname en Indonesië/Nederlands-Indië. Ongeveer de helft van de Amsterdamse bevolking met een migratieachtergrond behoort tot één van deze vier groepen. Daarnaast wonen talloze andere herkomstgroepen in deze stad, waaronder (in volgorde van grootte): Duitsers, Antillianen, Ghanezen, Britten, Amerikanen, Italianen, Fransen, personen uit het voormalige Joegoslavië, Egyptenaren, Spanjaarden en Indiërs.

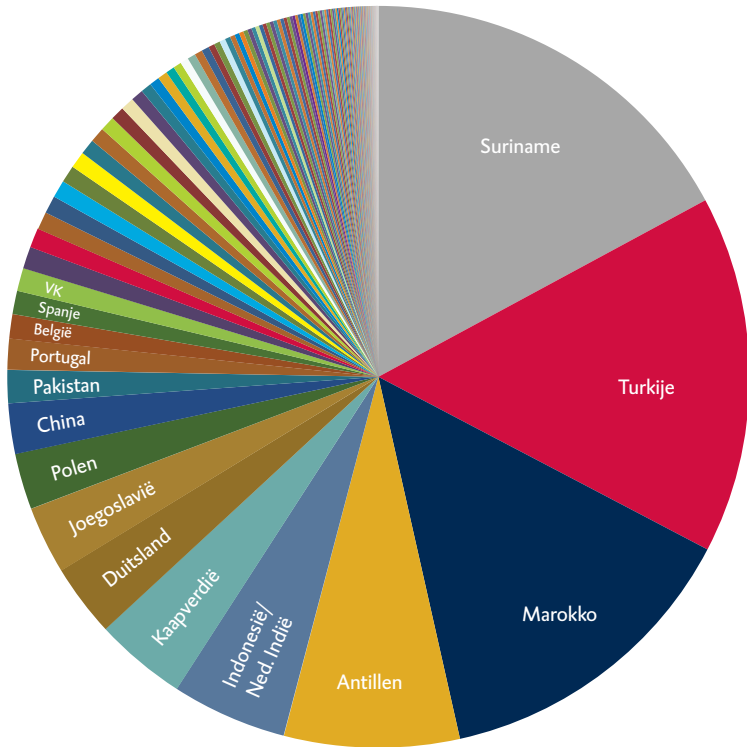
Figuur 1.3. De bevolking met een migratieachtergrond van Amsterdam naar herkomstgroep, januari 2015

© WRR 2018 | Bron: CBS

Den Haag telde begin 2015 zelfs een iets groter aandeel personen met een migratieachtergrond dan Amsterdam: 51,15 procent versus 51,07 procent. In Rotterdam was het een kwestie van tijd voordat de 50-procentdrempel zou worden overschreden (in januari 2015 was het 49,32 procent). Figuur 1.4 laat zien dat Rotterdam omvangrijke herkomstgroepen kent uit Suriname, Turkije, Marokko en de voormalige Nederlandse Antillen, die begin 2015 samen goed waren voor 54 procent van de bevolking met een migratieachtergrond. Daarnaast zijn er grote andere groepen, waaronder (in volgorde van grootte): Kaapverdianen, Duitsers, personen uit het voormalige Joegoslavië, Polen, Chinezen, Pakistanen, Portugezen, Belgen, Spanjaarden en Britten.

Figuur 1.4. De bevolking met een migratieachtergrond van Rotterdam naar herkomstgroep, januari 2015

© WRR 2018 | Bron: CBS

De wortels van deze migrantengroepen liggen in alle delen van de wereld. Amsterdam en Rotterdam telden in 2015 206 verschillende herkomstgroepen en Den Haag 202. Het zijn cijfers die vergelijkbaar zijn met die van klassieke immigratiesteden als New York en Londen (Samers 2010). Deze herkomstgroepen verschillen bovendien in migratiemotieven, in verblijfsduur en in sociaaleconomische status.

1.2 OVER DIVERSITEIT NAAR HERKOMST EN HOE DIE TE METEN

Het doel van deze verkenning is deze nieuwe realiteit empirisch beter in beeld te brengen, inclusief de mogelijke gevolgen daarvan voor sociale samenhang en economie. Met name staan de volgende twee vragen centraal:

- Hoe groot is vandaag de dag de diversiteit naar herkomst in Nederland, en welke verschillen zijn hierin tussen en binnen gemeenten?

- Wat is het verband tussen diversiteit naar herkomst en de sociale cohesie in een wijk of gemeente, en tussen diversiteit naar herkomst en de economische ontwikkeling van een regio?

We richten ons daarbij slechts op één vorm van diversiteit: de variëteit naar herkomstland. Dat is uiteraard niet het enige kenmerk dat relevant is. Leeftijd, geslacht, opleiding, sociaaleconomische achtergrond en juridische status zijn eveneens van groot belang voor het begrijpen van houdingen en gedragingen van mensen. Daarom zullen we dergelijke achtergrondkenmerken ook meenemen in onze analyses. Als het gaat om juridische status zijn onze mogelijkheden beperkt omdat we gebruik maken van het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB). Het SSB omvat alle in Nederland geregistreerde personen met een reguliere verblijfsstatus. Asielmigranten die in procedure zijn of irreguliere migranten (in de volksmond ‘illegalen’) konden niet meegenomen worden in de analyses. Ook kijken we in deze verkenning niet naar verschillen in verblijfsduur. In een later te verschijnen rapport zullen verschillen in verblijfsstatus en verblijfsduur wel aan de orde komen.

Kader 1.2. Het idioom van diversiteit naar herkomst

Diversiteit is een begrip dat in meerdere contexten wordt gebruikt, bijvoorbeeld in de sfeer van gender, seksuele oriëntatie en culturele voorkeur. Ook binnen het domein van migratiestudies worden allerlei vormen van diversiteit onderscheiden. De Britse onderzoeker Vertovec (2007), die spreekt over *super-diversity*, wijst bijvoorbeeld op een toename in verscheidenheid aan migratiemotieven, migratiekanalen, verblijfsduur, leeftijdsgroepen, genderprofielen en juridische status van migranten. Het begrip *super-diversity* heeft vooral betrekking op de wisselwerking tussen deze verschillende vormen van diversiteit.

In deze verkenning richten we ons uitsluitend op verscheidenheid naar *herkomst*. In de wetenschappelijke literatuur wordt daarvoor meestal de term *etnische diversiteit* gehanteerd. Etniciteit is echter een notoir lastig begrip (Bhopal 2004; Kivisto en Croll 2012). In strikte zin heeft etniciteit betrekking op een sociaal-culturele identiteit van een bepaalde groep, die gebaseerd is op een gezamenlijke taal, religie, cultuur of stamverwantschap. In de Amerikaanse literatuur heeft etniciteit echter ook betrekking op ras. Zo wordt bijvoorbeeld onderscheid gemaakt tussen African American, Asian Americans, Whites, Native Americans, en Hispanics (Putnam 2007; Pinder 2010). Daarbij zijn raciale kenmerken meer bepalend dan culturele kenmerken. Deze ‘ethnoracial pentagon’ (Hollinger 1995) is ook om andere redenen onderhevig aan kritiek. Ze wekt de suggestie dat het om vijf reële sociale groepen gaat, maar het zijn zeer brede bevolkingscategorieën waarbinnen een enorme heterogeniteit bestaat (Brubaker 2004).

In Nederland wordt het label ‘etnisch’ vooral gebruikt in relatie tot minderheden uit de voormalige koloniën of de arbeidsmigranten uit Turkije en Marokko. Daardoor heeft het een sterke connotatie met ‘niet-westers’. Zo slaat de term ‘etnisch profileren’ uitsluitend op inwoners die behoren tot de ‘zichtbare minderheden’ en wordt deze nooit in verband gebracht met Friezen, ofschoon dat een belangrijke minderheid is in ons land.

Wij zullen daarom meestal spreken van het meer neutrale diversiteit, of verscheidenheid, *naar herkomst*. Af en toe zullen we toch ook spreken van etnische diversiteit, vooral wanneer we verwijzen naar academische literatuur waarin deze term gebruikelijk is. Voor onze eigen indeling in 18 culturele groepen, die in hoofdstuk 3 aan de orde komt, is de technische term *geo-linguïstisch* het meest passend.

Met diversiteit bedoelen we in deze verkenning dus hoofdzakelijk *de grote verscheidenheid aan herkomstlanden*.³ Diversiteit naar herkomst is geen gangbaar begrip in de wetenschappelijke literatuur. Meestal wordt gesproken van *etnische diversiteit* waarbij enkele brede categorieën worden gehanteerd. In de Nederlandse literatuur wordt, zoals gezegd, veelal alleen onderscheid gemaakt naar heel brede categorieën, zoals inwoners met een westerse achtergrond versus met een niet-westerse achtergrond. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar een beperkt aantal groepen met een niet-westerse migratieachtergrond.⁴

In de WRR-verkenning *Migratie en Classificatie* (Bovens et al. 2016) hebben we al beargumenteerd dat de tweedeling ‘westers’ en ‘niet-westers’ niet langer bruikbaar is. Het lijkt een geografisch onderscheid te zijn, maar het is in feite een cultureel onderscheid met een koloniale ondertoon. Tot de westerse landen worden namelijk vooral de landen gerekend met een overwegend West-Europese bevolking of cultuur. Migranten uit voormalige koloniën die geen overwegend West-Europese bevolking of cultuur kennen, gelden als niet-westers, ook al liggen ze ten westen van Nederland. Dat geldt bijvoorbeeld voor de migranten uit Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen, terwijl de laatsten zelfs vrijwel allemaal Nederlander zijn. Migranten uit het voormalige Nederlands-Indië, die overwegend een Europese achtergrond hadden, worden door het CBS wel als ‘westers’ geclassificeerd (Bovens et al. 2016: 65-66). Daarnaast is het onderscheid tussen ‘westers’ en ‘niet-westers’ niet informatief. Het valt moeilijk uit te leggen waarom migranten uit Japan, Oezbekistan en Indonesië wel als westers worden gezien, maar migranten uit Argentinië, Chili en Zuid-Korea niet.

De vraag is dan welke indeling beter recht doet aan de toegenomen diversiteit naar herkomst. Zoals gezegd telt Nederland 223 herkomstlanden, een te groot aantal om allemaal mee te nemen in de analyses. Hoe zou je die zinvol kunnen clusteren? In de WRR-verkenning *Migratie en Classificatie* hebben we beargumenteerd dat,

afhankelijk van de onderzoeks- of beleidsvraag, clustering bijvoorbeeld zinvol kan zijn naar wereldregio's (United Nations Division of Statistics 2016) of naar economische ontwikkeling, bijvoorbeeld op basis van de *Human Development Index*.⁵

In deze verkenning hanteren we een indeling die gebaseerd is op geo-linguïstische verschillen, soms aangevuld met religie of met het politieke systeem in de herkomstlanden. De maat van diversiteit naar herkomst die we hanteren is erop gericht om een verfijnder beeld te krijgen van de herkomstgroepen in de Nederlandse samenleving en de daaruit voortvloeiende culturele diversiteit.⁶ Een tweede reden om voor een geo-linguïstische clustering te kiezen is dat we ook geïnteresseerd zijn in de sociale en economische gevolgen van diversiteit naar herkomst. Culturele verscheidenheid wordt zowel gezien als een bedreiging en als een verrijking voor het samenleven en voor de economie.

In hoofdstuk 3 introduceren we een nieuwe maat van diversiteit, gebaseerd op een indeling in achttien clusters van herkomstlanden (waarvan er vijf uit slechts één land bestaan), in plaats van de simpele tweedeling westers en niet-westers, al dan niet aangevuld met enkele traditionele herkomstlanden. Soms zullen we deze achttien groepen verder clusteren, bijvoorbeeld door migranten met een Europese/Angelsaksische achtergrond en een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond te onderscheiden. Maar in het merendeel van de analyses zullen we werken met de indeling in achttien groepen. Voor alle duidelijkheid: het zijn geen achttien reële sociale groepen die een afgebakende groepsidentiteit hebben (Brubaker 2004), maar groepen die zich vooral onderscheiden door geografische ligging en linguïstische diversiteit. Met de hierop gebaseerde maat van diversiteit kunnen we de sociale en economische gevolgen van diversiteit naar herkomst in Nederland nauwkeuriger in kaart brengen dan met een simpele tweedeling.

1.3 GEVOLGEN VOOR SOCIALE COHESIE EN ECONOMIE

De toegenomen diversiteit naar herkomst roept belangrijke vragen op. Wat zijn de gevolgen voor de sociale samenhang in Nederland? Leidt de steeds grotere diversiteit van groepen tot een versplintering van sociale verbanden in Nederlandse gemeenten, wijken of buurten? Of weten burgers om te gaan met de toegenomen diversiteit en ontstaat er nieuwe samenhang? Bekend is de stelling van Robert Putnam (2007) in zijn artikel *E Pluribus Unum* dat etnische diversiteit 'schildpaddengedrag' zou uitlokken. Op plaatsen waar veel verschillende etnische groepen wonen, zouden inwoners vervreemd van elkaar raken en zich terugtrekken in de eigen privésfeer. Zeer diverse buurten kenmerken zich door een gering sociaal kapitaal, dat wil zeggen dat bewoners elkaar minder vertrouwen en minder bereid zijn om bijvoorbeeld vrijwilligerswerk te verrichten en samen te werken. Putnams analyse is op empirische en theoretische gronden bekritiseerd, ook door Neder-

landse onderzoekers.⁷ Die kritiek laat zien dat uitkomsten afhankelijk zijn van de manier waarop diversiteit naar herkomst en sociaal kapitaal worden gemeten, en of je meet op het niveau van landen, steden, wijken, buurten, of zelfs straten.⁸

In deze verkenning besteden we speciale aandacht aan drie aspecten van sociale cohesie: (1) *buurtcohesie*, de mate waarin bewoners positief oordelen over de verhoudingen in de buurt; (2) *thuisgevoelens*, de mate waarin bewoners zich thuis voelen in hun buurt; en (3) *sociale veiligheid*, (a) de mate waarin bewoners zich veilig voelen in hun buurt en (b) de kans op daderschap van delicten in gemeenten. Tezamen geven deze drie aspecten inzicht in het verband tussen de diversiteit naar herkomst en de sociale samenhang. Voor onze analyses koppelden we het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB) van het CBS aan andere grootschalige bestanden die inzicht bieden in aspecten van sociale cohesie en economische ontwikkeling. Wat sociale cohesie betreft maken we gebruik van de Veiligheidsmonitor 2014 en van de Basisvoorziening Handhaving (BVH) van de politie.

Een tweede vraag is wat de gevolgen van een grote verscheidenheid naar herkomst zijn voor de economie. Hierover bestaan tegenstrijdige opvattingen (Alesina en La Ferrara 2005). Sommigen veronderstellen dat diversiteit een positief effect heeft op ondernemerschap en economische groei (Alesina et al. 2016), terwijl anderen van mening zijn dat dit niet zo is (Gören 2014). Voor een analyse maken we gebruik van CBS-data over veertig Nederlandse regio's. We kwantificeren de samenhang tussen diversiteit naar herkomst en economische groei met behulp van modellen waarbij we tegelijkertijd rekening kunnen houden met verschillen tussen gebieden in Nederland en in de tijd.⁹

Kader 1.3. Migratie-, compositie- en diversiteitseffecten

Bij de samenhang tussen migratie, sociale cohesie en economie spelen verschillende soorten effecten een rol. Ten eerste *migratie-effecten*: deze vloeien rechtstreeks voort uit het migreren zelf. Migranten en hun kinderen hebben bijvoorbeeld vaker te maken met psychische gezondheidsproblemen. Een deel van die gezondheidsproblemen zijn zelfstandige migratie-effecten. Landverhuizen brengt stress met zich mee en kan leiden tot een gevoel van ontworteling.

Ten tweede kan er sprake zijn van *compositie-effecten*: deze vloeien voort uit de specifieke samenstelling van de migrantengroep. Zo hangt een deel van de sociaaleconomische achterstand van de voormalige arbeidsmigranten uit Turkije en Marokko in ons land samen met hun lage scholing en grote afstand tot de westerse, stedelijke cultuur. Onder hoogopgeleide kennis-migranten is er geen sprake van armoede en werkeloosheid.

In deze verkenning zijn we echter vooral geïnteresseerd in *diversiteits-effecten*. Het gaat erom of het bij elkaar wonen van mensen uit veel verschillende herkomstlanden een opzichzelfstaand effect heeft op de sociale cohesie in een buurt of gemeente en op de economie in een regio. Deze effecten zijn niet terug te voeren op de individuele kenmerken van de bewoners. Zo kan een hoge mate van diversiteit in een buurt of bedrijf bijvoorbeeld leiden tot hoge transactiekosten. Er moet dan rekening worden gehouden met veel verschillende talen en culturele achtergronden. Dat maakt het lastig om te communiceren.

1.4 OPZET: EEN ANDER PERSPECTIEF OP MIGRATIE EN DIVERSITEIT IN NEDERLAND

Deze empirische verkenning heeft vooral een *agenderende* functie. Ze bepleit een andere waarneming en meting van de diversiteit aan migranten, ze brengt de grote verscheidenheid gedetailleerd in kaart, ze vraagt aandacht voor mogelijke sociale en economische knelpunten en schetst enkele beleidsrichtingen.

De verkenning is opgebouwd uit verschillende onderdelen. In de eerste hoofdstukken brengen we empirisch in kaart hoe divers Nederlandse regio's en steden zijn geworden. Daarbij maken we gebruik van het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB) van het CBS dat microdata bevat die betrekking hebben op de *gehele* regulier in Nederland verblijvende bevolking. In hoofdstuk 2 besteden we aandacht aan de ontwikkelingen die hebben geleid tot een toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland. In hoofdstuk 3 introduceren we onze methode om diversiteit naar herkomst te meten. In hoofdstuk 4 brengen we deze diversiteit in Nederland in kaart. Daarbij presenteren we zowel *landelijke* gegevens als gegevens over drie gemeenten; Den Haag, Eindhoven en Arnhem. In deze drie steden staat het *wijkniveau* centraal. In hoofdstuk 5 en 6 gaan we in op de relaties tussen diversiteit naar herkomst en sociale cohesie en economische groei. Daarbij vatten we de *state-of-the-art* literatuur op dit terrein samen en presenteren we de uitkomsten van eigen analyses.

In hoofdstuk 7 vatten we de belangrijkste bevindingen samen en schetsen we een beknopte agenda voor lokaal en nationaal beleid. Deze agenda is heel tentatief, want op basis van deze verkenning en de internationale stedenverkenning (Engbersen en Scholten 2018) die gelijktijdig verschijnt, zal de WRR later een rapport uitbrengen dat dieper ingaat op de consequenties voor nationaal en decentraal beleid.

NOTEN

- 1 Internationale migratie van en naar de gemeenten Bonaire, Sint Eustatius en Saba is niet meegenomen in de berekening van het migratieoverschot. Ook in de rest van deze verkenning blijft de internationale migratie van en naar Caribisch Nederland en de diversiteit naar herkomst binnen Caribisch Nederland buiten beschouwing. Voorts beschouwen we de migratie tussen Caribisch en Europees Nederland als internationale migratie, ook al is dit strikt genomen binnenlandse migratie.
- 2 Dit is inclusief administratieve correcties en exclusief migranten met een Nederlandse achtergrond.
- 3 Het CBS bepaalt het herkomstland van een persoon met een migratieachtergrond in eerste instantie op basis van het geboorteland van de persoon in kwestie zelf. Indien dit Nederland is, wat het geval is bij de tweede generatie, wordt gekeken naar het geboorteland van de moeder. Als dit ook Nederland is, is het geboorteland van de vader bepalend.
- 4 Aanvankelijk richtte de aandacht zich vooral op Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen (Veenman en Roelandt 1994; Vermeulen en Penninx 1994; Veenman 1996). Later kwamen daar specifieke vluchtelingengroepen bij, vooral uit Afghanistan, Iran, Irak en Somalië (Kalsbeek 1997; Dourleijn en Dagevos 2011). En recentelijk is er ook aandacht voor Syrische vluchtelingen. Wel zien we dat na de uitbreiding van Europese Unie in 2004 en 2007 ook 'westerse' migrantengroepen, zoals Polen, Bulgaren en Roemenen onderwerp van studie zijn geworden (Engbersen et al. 2011 en 2014; Bonjour et al. 2015; Gijsberts en Lubbers 2015; Ooijevaar en Bloemendal 2016).
- 5 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_Human_Development_Index
- 6 Onze geo-linguïstische clustering sluit aan bij de literatuur over culturele clustering. Zie Gupta et al. 2002; Ingelhart en Wetzel 2010.
- 7 Tolsma et al. 2009; Lancee en Dronkers 2011; Gijsberts et al. 2012; Scheepers et al. 2013.
- 8 Van der Meer en Tolsma 2014; Dinesen en Sonderskøv 2015.
- 9 Zogenaamde pooled cross-sectionele tijdreeksregressie-modellen.

2 HOE NEDERLAND EEN ZEER DIVERS LAND WERD

2.1 HOE DE INTERNATIONALE MIGRATIE NAAR NEDERLAND VERANDERDE¹

De Lage Landen kennen een lange geschiedenis van immigratie. Zij fungeerden als landen van aankomst voor uiteenlopende groepen, variërend van de Sefardische Joden in de laat-15de en de 16de eeuw, Franse Hugenoten in de laat-17de en 18de eeuw, tot de Duitse hannekemaaiers, marskramers en dienstmeisjes in de 19de en vroege 20ste eeuw.² In dit hoofdstuk beschrijven we de ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog die hebben geleid tot de toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland. Ook gaan we in op de te verwachten ontwikkelingen in de internationale migratie naar ons land.

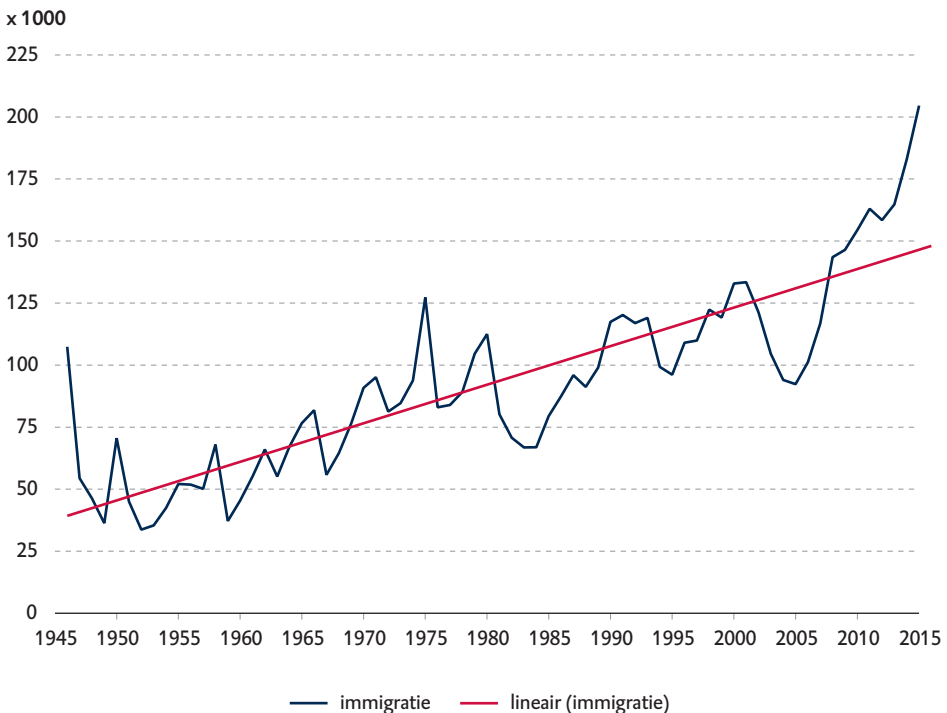
Het einde van de Tweede Wereldoorlog luidde een periode van globalisering in die men ook wel aanduidt als de tweede globaliseringsgolf.³ Deze globaliseringsgolf ontstond doordat de techniek een enorme vlucht nam, vooral op het gebied van transport en telecommunicatie (Nierop 1995). Dit leidde tot een aanzienlijke daling van de kosten van internationale en zelfs intercontinentale migratie. En door ontwikkelingen op het gebied van telecommunicatie werd migratie psychisch minder ingrijpend, omdat men makkelijker contact kon houden met familie en kennissen in het herkomstland. Zowel de omvang van migratiestromen als de verscheidenheid in de herkomstlanden namen hierdoor sterk toe (Castles et al. 2014).

Deze tweede globaliseringsgolf is onder te verdelen in twee perioden, vóór en na het einde van de Koude Oorlog (Massey 2003). Tijdens de Koude Oorlog waren er veel belemmeringen om te migreren naar een ander land. Na de ineenstorting van het communistische systeem in Centraal- en Oost-Europa nam de internationale migratie sterk toe. Hierbij ging het niet alleen om migranten met een economisch motief uit landen van het voormalige Oostblok, maar ook om migranten uit verschillende geïmplodeerde staten in de Derde Wereld, zoals Afghanistan of Somalië. De regimes in deze landen konden gedurende de Koude Oorlog overeind blijven met behulp van financiële en materiële steun van de Sovjet-Unie. Ook de westerse wereld trok na de Koude Oorlog haar handen af van verschillende dictaturen in de derde wereld, die hierdoor implodeerden. Een voorbeeld is Zaïre, tegenwoordig de Democratische Republiek Congo. De ineenstorting van deze regimes mondde vaak uit in geweld tussen bevolkingsgroepen in deze landen, met hun door de voormalige kolonisator getrokken grenzen. Dit alles leidde ertoe dat de wereld te maken kreeg met toenemende aantallen migranten die op de vlucht waren voor geweld.⁴

In de decennia na de Koude Oorlog waren er bovendien grotere welvaartsverschillen tussen de westerse geïndustrialiseerde landen en overige landen. Deze verschillen werkten migratie naar westerse geïndustrialiseerde landen in de hand.

Nederland, met zijn relatief open economie en samenleving, heeft zich niet aan deze wereldwijde ontwikkelingen onttrokken. Zoals te zien is in figuur 2.1 kreeg Nederland te maken met een toenemende immigratie. De immigratie naar Nederland vertoont op het eerste gezicht een grillig patroon, maar de lineaire trendlijn laat zien dat in de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog de migratie naar Nederland sterk is toegenomen. Achter deze opwaartse trend gaan verschillende soorten migratie schuil.

Figuur 2.1. Immigratie naar Nederland vanaf 1946

© WRR 2018 | Bron: CBS

DE EERSTE GOLF: ARBEIDSMIGRATIE

West-Europa heeft na de oorlog te maken gehad met drie elkaar overlappende migratiegolven. De eerste bestond uit laagopgeleide arbeidsmigranten uit Zuid-Europa, Turkije en de Maghreb. Zij vulden de tekorten op aan de onderzijde van de arbeidsmarkt, die ontstonden door de ongekende economische groei in de naoor-

logse periode (White 1993). Deze migratiegolf eindigde met de recessie van 1973, waardoor arbeidstekorten verdwenen en de West-Europese landen overgingen op een restrictiever regime voor arbeidsmigratie. In Nederland eindigde de eerste migratiegolf relatief laat. Waar in omringende landen al in 1973 werd gestopt met het werven van gastarbeiders, kwam de officiële werving in Nederland pas in 1975 zo goed als stil te liggen.⁵ Voordat de officiële werving ten einde kwam, kreeg een groot aantal illegalen⁶ nog een legale verblijfsstatus (Burgers en Engbersen 1999).

DE TWEDE GOLF: GEZINSMIGRATIE

Deze eerste migratiegolf werd gevolgd door een tweede golf van gezinsmigratie, die bestond uit gezinshereniging en gezinsvorming. Een groot deel van de arbeidsmigranten uit Turkije en Marokko bleef in Nederland en liet hun gezin overkomen. Dit in tegenstelling tot de arbeidsmigranten uit Zuid-Europa, van wie de meesten terugkeerden naar hun land van herkomst. De gezinsmigratie die volgde op de arbeidsmigratie echode in Nederland lang na, omdat een groot deel van de kinderen van Turkse en Marokkaanse gastarbeiders zelf ook een partner uit hun land van herkomst liet overkomen. Van 1976 tot en met 2005 was gezinsmigratie het meest voorkomende immigratietype in Nederland.⁷

DE DERDE GOLF: POSTINDUSTRIËLE MIGRATIE

In de jaren tachtig kreeg Nederland te maken met een derde golf, die White (1993) de ‘postindustriële migratiegolf’ noemt. Volgens White bestaat deze voor het grootste deel uit asielzoekers, hoogopgeleide arbeidsmigranten en irreguliere migranten. Het is vooral deze groep postindustriële migranten die ervoor zorgde dat na de Koude Oorlog het patroon van de internationale migratie in Europa veranderde. In de woorden van Blommaert (2011) ‘van mensen uit een klein aantal landen van herkomst naar een klein aantal gastlanden naar mensen uit een zeer groot aantal landen van herkomst naar een zeer groot aantal gastlanden.’⁸

In Nederland waren het vooral de asielzoekers die het beeld van de immigratie gingen bepalen. Een belangrijke oorzaak hiervan was de politieke onrust die in Oost-Europa ontstond na de val van het communisme. De oorlog in het voormalige Joegoslavië zorgde voor hoge immigratiecijfers in de eerste helft van de jaren negentig en in de laatste twee jaar van dat decennium volgde de Kosovo-crisis. Daarnaast had Nederland te maken met een instroom van asielzoekers uit Azië en Afrika. Deze fluctuerende instroom was tot en met de eerste jaren van het nieuwe millennium behoorlijk groot. Na een periode van betrekkelijke rust in het eerste decennium, steeg het aantal asielzoekers sterk vanaf 2013. In 2014 meldden veel Eritreeërs zich in Nederlandse asielzoekerscentra, nadat Zwitserland het toelatingsbeleid voor deze groep behoorlijk had aangescherpt (Chotkowski et al. 2014).

Vanaf 2014 vond ook een groot aantal Syrische asielzoekers zijn weg naar Noordwest-Europa en dus ook naar Nederland.⁹ Na oktober 2015 daalde het aantal vluchtelingen in Noordwest-Europa weer. Dit kwam doordat de autoriteiten in Hongarije en enkele voormalige Joegoslavische republieken de zogenoemde westelijke Balkanroute, voor vluchtelingen op weg van Griekenland naar Noordwest-Europa, zo goed als afsloten. Zij deden dit door strenge grensbewaking met onder meer metershoge hekwerken.¹⁰

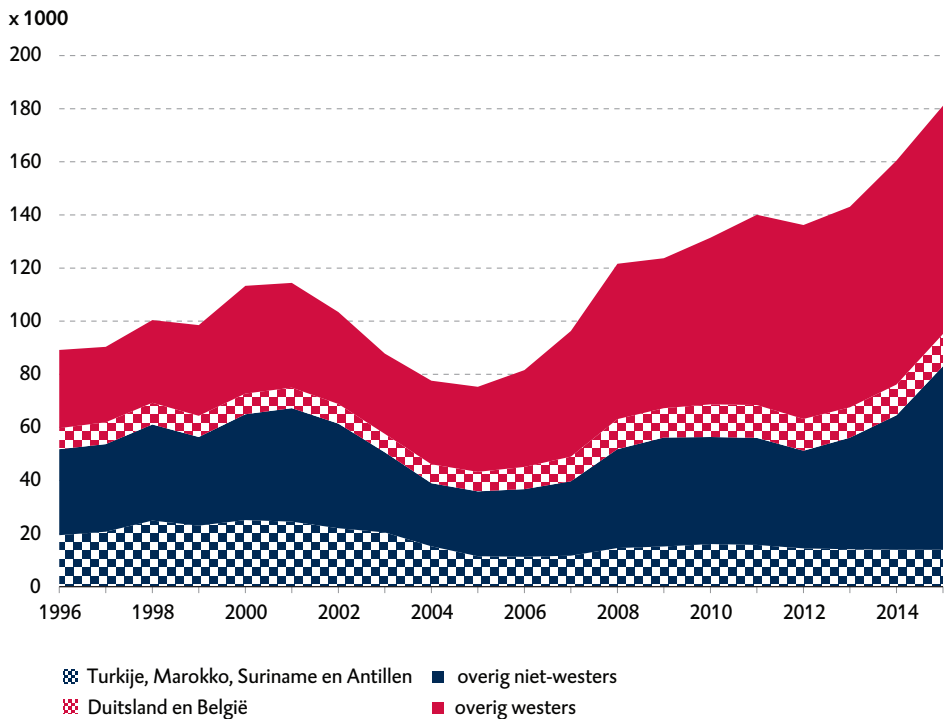
POSTKOLONIALE MIGRATIE

Naast deze drie migratiegolven kregen veel West-Europese landen, waaronder Nederland, te maken met postkoloniale migratie.¹¹ Ook deze kende drie golven. In de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig was er migratie als gevolg van de dekolonisatie in het voormalige Nederlands-Indië. In de periode van 1974 tot 1980 drukte de onafhankelijkheid van Suriname haar stempel op de omvang van de immigratie. De derde postkoloniale migratiestroom richting Nederland betreft migratie uit de voormalige Nederlandse Antillen.¹²

DE TERUGLOOP VAN DE KLASSIEKE HERKOMSTGROEPEN

Personen uit Turkije, Marokko, Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen vormen de vier 'klassieke' niet-westerse¹³ herkomstgroepen. Sinds de jaren tachtig is het aandeel van deze herkomstgroepen in de immigratie uit niet-westerse landen sterk gedaald, zoals zichtbaar is in figuur 2.2. In deze figuur zien we ook een aanwijzing dat de immigratie uit de westerse landen van karakter is veranderd. Het aandeel Duitsers en Belgen vertoont namelijk een neerwaartse trend. Dit komt voornamelijk door de vanaf 2003 sterk toegenomen arbeidsmigratie uit de voormalige communistische lidstaten van de EU.¹⁴ Tot 2006 ging het hier vooral om arbeidsmigranten afkomstig uit Polen. Vanaf 2006 dragen ook arbeidsmigranten uit Bulgarije en Roemenië bij aan de toename van de migratie naar Nederland.

Vóór 2003 was er ook al sprake van substantiële arbeidsmigratie van Polen naar Nederland. Het ging hierbij voornamelijk om Poolse *Aussiedler*; Polen die ook beschikten over een Duits paspoort.¹⁵ Door de relatief gunstige economische omstandigheden verkozen veel Duitse Polen Nederland boven Duitsland. Bovendien brachten op *Aussiedler* gerichte uitzendbureaus deze mensen naar Nederland (Dagevos 2011). Sinds 2007 is arbeidsmigratie zelfs weer het belangrijkste migratiemotief van niet-Nederlanders die naar Nederland migreren. In dat jaar werd de tewerkstellingsvergunningplicht afgeschaft voor werknemers uit de Centraal- en Oost-Europese landen die in 2004 lid werden van de Europese Unie (EU), terwijl ook Bulgarije en Roemenië toetraden tot de EU.

Figuur 2.2. Immigratie naar herkomstgroep (excl. Nederlandse achtergrond), 1996-2015

© WRR 2018 | Bron: CBS

2.2 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST IN NEDERLAND, 1972-2016

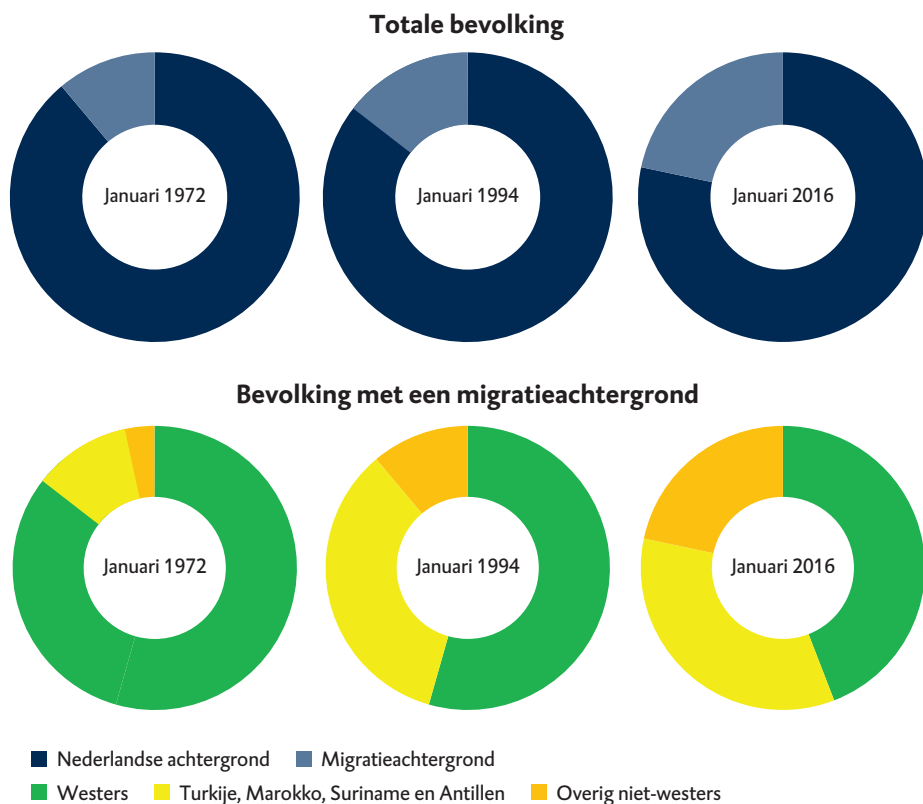
Immigratie is onmiskenbaar de bron van de toegenomen diversiteit naar herkomst in Nederland. Maar dit is niet het hele verhaal. Ook de dalende vruchtbaarheids-cijfers vanaf de jaren zestig hebben in Nederland en in andere West-Europese landen gezorgd voor een toenemende diversiteit naar herkomst. Hierdoor werd internationale migratie een belangrijke component van de bevolkingsdynamiek. Ter illustratie: tussen 2000 en 2016 groeide de Nederlandse bevolking met 1,1 miljoen mensen. Het netto migratiesaldo nam ongeveer 26 procent van deze toename voor zijn rekening. Hier komt nog een indirect effect bij. De vruchtbaarheidscijfers onder migrantenpopulaties zijn meestal – tijdelijk – hoger dan onder de reeds aanwezige bevolking. Dit is ook in Nederland het geval. De redenen hiervoor zijn een gemiddeld hoger kindertal in de herkomstgebieden en mogelijk een *healthy migrant*-effect, het verschijnsel dat migranten door de bank genomen gezonder zijn dan degenen die niet tot migratie overgaan. Hun betere gezondheid komt vaak tot uitdrukking in hogere geboortecijfers. Het gegeven dat migranten doorgaans

jonger zijn dan de personen met een Nederlandse achtergrond leidt tot lagere sterftecijfers in de gehele populatie, wat ook – tijdelijk – zorgt voor een hogere natuurlijke bevolkingsgroei.

Doordat migranten een buitenproportionele invloed hebben op de bevolkingsgroei, leidt dit tot een toenemend aandeel van personen met een migratieachtergrond in de Nederlandse bevolking. In figuur 2.3 is aan de hand van cijfers voor de jaren 1972, 1994 en 2016 te zien dat dit aandeel gestaag toeneemt. In januari 1972 had 9,2 procent van de bevolking een migratieachtergrond. Dit was begin 2016 opgelopen tot 22,1 procent. Deze figuur laat ook zien dat de bevolking met een migratieachtergrond steeds diverser is geworden. Hiervoor hebben we voor de jaren 1972, 1994 en 2016 de bevolking met een migratieachtergrond onderverdeeld in personen met een westerse en met een niet-westerse achtergrond. De laatstgenoemde groep is opgesplitst in de grote vier ‘klassieke’ herkomstgroepen en de groep met een ‘overige’ niet-westerse achtergrond.

Begin jaren zeventig bestond het overgrote deel van de mensen met een migratieachtergrond uit individuen met een westerse achtergrond. Het ging overwegend om personen met wortels in onze buurlanden en in het voormalige Nederlands-Indië. Zoals in paragraaf 2.1 beschreven, had Nederland in deze tijd al te maken met immigratie van gastarbeiders en hun gezinnen uit Turkije en Marokko. Het aandeel van de grote vier ‘klassieke’ niet-westerse herkomstgroepen in de bevolking met een migratieachtergrond was ongeveer 10 procent. Aanhoudende gezinsmigratie van Turken en Marokkanen en postkoloniale migratie uit Suriname, voornamelijk in de periode 1974-1980, en uit de voormalige Nederlandse Antillen, voornamelijk vanaf de tweede helft van de jaren tachtig, zorgden ervoor dat dit aandeel toenam tot 34,5 procent in 1994. Daarna nam het aandeel van deze vier groepen in de totale bevolking met een migratieachtergrond niet meer toe. Dit kwam vooral doordat de groep met een overige niet-westerse achtergrond spectaculair groeide. In 1972 had deze groep nog slechts een aandeel van 2,8 procent in de totale populatie met een migratieachtergrond. Ruim twee decennia later, nadat de postindustriële migratie op gang was gekomen, was dit aandeel verviervoudigd. In het meest recente jaar waar we cijfers voor hebben, 2016, had 21,7 procent van de in Nederland verblijvende personen met een migratieachtergrond een zogenoemde ‘overige niet-westerse’ achtergrond.

Figuur 2.3. Diversiteit naar herkomst in Nederland, 1972, 1994 en 2016

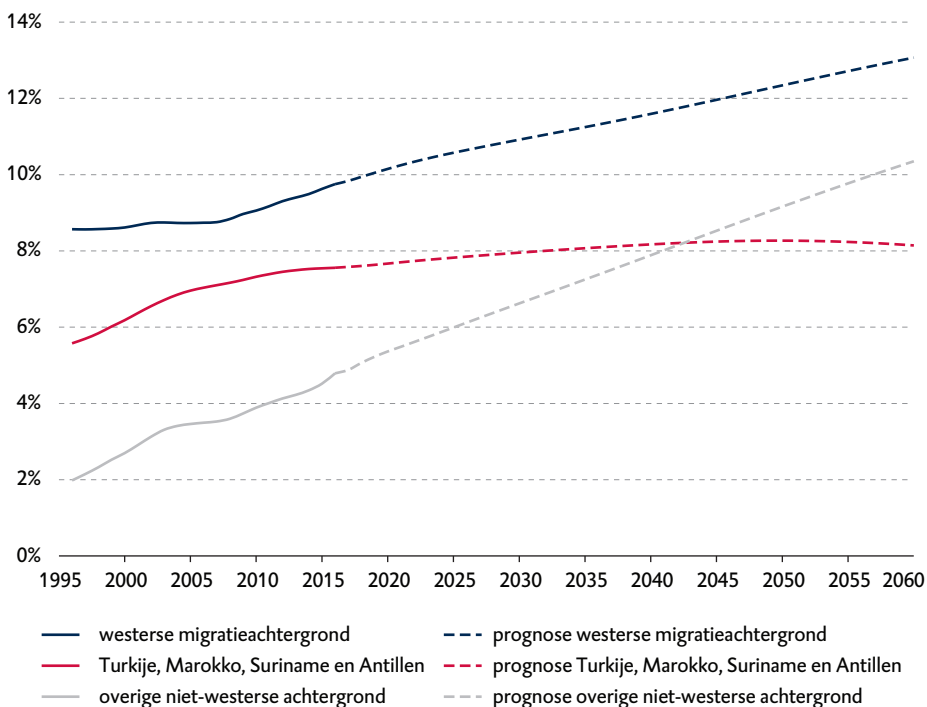

© WRR 2018 | Bron: CBS

2.3 IN DE TOEKOMST MEER DIVERSITEIT

Ter afsluiting van dit hoofdstuk werpen we een voorzichtige blik in de toekomst. We doen dit aan de hand van de bevolkingsprognose van het CBS (Van Duin et al. 2015). Figuur 2.4 maakt duidelijk dat het aandeel in de Nederlandse bevolking van elk van de drie hier onderscheiden groepen van personen met een migratieachtergrond een stijgende trend vertoont. Het percentage personen met een Nederlandse achtergrond neemt dus af en zal dat volgens het CBS nog ten minste tot ver in de 21^e eeuw blijven doen.¹⁶

Figuur 2.4. Aandeel personen met een migratieachtergrond in de Nederlandse bevolking, 1996-2060

© WRR 2018 | Bron: CBS

Het aandeel van de grote vier klassieke niet-westerse herkomstgroepen zal tot halverwege deze eeuw nog wel wat toenemen, maar de groei lijkt eruit.¹⁷ Het aandeel van de zeer diverse groep van personen met een overige niet-westerse achtergrond is het sterkst toegenomen in de afgelopen 20 jaar en zal volgens het CBS het sterkst blijven toenemen. Vanaf het midden van de jaren veertig van deze eeuw zal het aandeel van deze groep in de bevolking groter zijn dan dat van de grote 'klassieke' vier. Niet te zien in figuur 2.4 is dat de groep personen met een westerse migratieachtergrond ook diverser is geworden. Het aandeel Duitsers, Belgen en personen met een Indonesische/Nederlands-Indische achtergrond is de afgelopen jaren behoorlijk gedaald, terwijl het aandeel van Polen, Bulgaren en andere burgers van EU-lidstaten sterk is gestegen. Deze ontwikkeling zal naar alle waarschijnlijkheid nog een tijd voortduren. Kortom, deze cijfers wijzen ook voor de toekomst in de richting van een toenemend aandeel van personen met een migratieachtergrond onder de Nederlandse bevolking en bovendien op een toenemende diversiteit binnen deze groep zelf.

2.4 CONCLUSIE: NEDERLAND WORDT STEEDS DIVERSER NAAR HERKOMST

De belangrijkste conclusies van dit hoofdstuk zijn:

- Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog is de samenstelling van de bevolking in Nederland naar herkomst steeds diverser geworden. Dit komt door de immigratie uit een steeds groter aantal herkomstlanden en door de natuurlijke bevolkingsgroei onder migranten.
- Tot de tweede helft van de jaren tachtig was de diversiteit in migratieachtergronden beperkt. De meeste migranten kwamen uit de klassieke vier herkomstgebieden: Turkije, Marokko, Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig nam de diversiteit naar herkomst toe. De postindustriële migratie, die in Nederland vooral bestond uit asielmigranten en hoogopgeleide arbeidsmigranten, zorgde ervoor dat migranten uit alle delen van de wereld hun weg richting Nederland vonden. Vooral de groepen onder de brede noemers ‘personen met een westerse migratieachtergrond’ of met een ‘overige niet-westerse achtergrond’ worden steeds groter.
- De bevolkingsprognose van het CBS voorspelt dat de komende vijftig jaar het aandeel van personen met een migratieachtergrond onder de Nederlandse bevolking verder zal toenemen, evenals de diversiteit binnen deze groep zelf.

NOTEN

- 1 Deze paragraaf is deels gebaseerd op een artikel van Jennissen (2013) dat is verschenen in *Justitiële Verkenningen*.
- 2 Zie voor een uitgebreid overzicht bijvoorbeeld Lucassen en Penninx (1994) of Obdeijn en Schrover (2008).
- 3 De eerste globaliseringsgolf duurde van omstreeks 1870 tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Hierna volgde een periode die werd gekenmerkt door twee wereldoorlogen en een grote wereldwijde economische recessie. De Pax Britannica werd vervangen door de Pax Americana, waaronder de huidige tweede globaliseringsgolf plaatsvindt (Hopkins 2002).
- 4 Behalve voor een toenemend aantal mensen dat zijn heil zocht over de landsgrenzen, zorgde dit etnisch geweld ook voor grote hoeveelheden zogenaemde *internally displaced persons*. Deze groep mensen, die overigens vaak groter is dan de groep ‘internationale vluchtelingen’ (e.g. UNHCR 2000), is ook op de vlucht, maar blijft binnen het eigen land. Zij worden niet beschermd door het internationale recht en hebben vaak ook geen toegang tot allerlei vormen van hulp (United Nations 1998).
- 5 Lakeman 1999; Van de Beek 2010.
- 6 Met ‘illegalen’ bedoelen we in deze verkenning personen die zonder rechtmatige status in een land verblijven.
- 7 Althans van degenen die niet beschikten over de Nederlandse nationaliteit. Van immigranten met de Nederlandse nationaliteit is het migratiemotief niet bekend.
- 8 Zie: <https://www.socialevraagstukken.nl/superdiversiteit-maakt-integratiebeleid-irrelevant/>
- 9 Dit ondanks dat het overgrote deel van de vluchtelingen uit dit land nog steeds verbleef in het eigen land of in aangrenzende landen.
- 10 Zie bijvoorbeeld: Kogovšek Šalamon en Bajt (2016); Nagy (2016).
- 11 Voor meer informatie over de postkoloniale migratie met als bestemming Nederland wordt verwezen naar een studie van Oostindie en Schoorl (2011).
- 12 Het land de Nederlandse Antillen omvatte sinds de totstandkoming van het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden in 1954 zes eilanden in de Caribische Zee (Aruba, Bonaire, Curaçao, Sint Eustatius, Sint Maarten en Saba) die politieke autonomie binnen het Koninkrijk der Nederlanden verkregen. Vanaf 1 januari 1986 maakte Aruba geen deel meer uit van de Nederlandse Antillen. Het verkreeg op deze datum de gewenste ‘status aparte’ binnen het Koninkrijk, waardoor het werd verlost van de als dominant ervaren positie van Curaçao. Op 10 oktober 2010 hield het land de Nederlandse Antillen op te bestaan. Naast Aruba werden nu ook Curaçao en Sint Maarten soevereine landen binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Bonaire, Sint Eustatius en Saba kwamen weer onder direct Nederlands gezag. Tegenwoordig bestaat het Koninkrijk der Nederlanden dan ook uit vier landen: Nederland, Aruba, Curaçao en Sint Maarten.
- 13 Zoals in hoofdstuk 1 is uitgelegd, hanteren we hier nog wel de indeling ‘westers’ en ‘niet-westers’, omdat wij ons hier baseren op de bestaande data en literatuur. Wij hanteren daarbij de destijds gebruikte CBS-definitie. Onder de niet-westerse landen verstaat het CBS de landen

- die liggen in Azië (inclusief Turkije en exclusief Indonesië, Japan en de Aziatische delen van de voormalige Sovjet-Unie), Afrika en Midden- en Zuid-Amerika. De overige landen zijn volgens het CBS westerse landen.
- 14 Black et al. 2010; Fihel et al. 2015.
- 15 Zie Jennissen (2011a) voor meer informatie.
- 16 Zowel endogene als exogene factoren liggen ten grondslag aan deze ontwikkelingen. Met de endogene factoren bedoelen we hier vooral de omstandigheden in Nederland die de natuurlijke groei van de verschillende herkomstgroepen beïnvloeden. Hoewel het zeker geen sinecure is om de toekomstige vruchtbaarheids- en sterftecijfers van de verschillende herkomstgroepen te voorspellen, zijn demografen hier redelijk goed toe in staat. De exogene factoren, de factoren die de omvang van de internationale migratie naar Nederland beïnvloeden, gaan met veel meer onzekerheid gepaard. Hierbij moeten we bijvoorbeeld denken aan politieke of economische crises in het buitenland, maar ook aan wijzigingen in het toelatingsbeleid van onze buurlanden waardoor substitutie-effecten in de verdeling van migranten over Noordwest-Europa optreden (Jennissen en Van Wissen 2015). De emigratiecijfers van de verschillende in Nederland verblijvende herkomstgroepen worden door zowel endogene als exogene factoren beïnvloed.
- 17 Bij dit soort voorspellingen dient men een behoorlijke slag om de arm te houden. Zo is niet ondenkbaar dat in de nabije toekomst in Turkije de etno-religieuze spanningen tussen verschillende groepen verder oplopen. Dit zou kunnen leiden tot omvangrijke migratiestromen richting Noordwest-Europa. Zo was er in de tweede helft van de jaren zeventig grote sociale onrust in Turkije, die eindigde met een militaire coup in 1980. Dit leidde tot toenemende migratie – vaak onder het mom van gezinsmigratie – naar vooral Duitsland waar omvangrijke Turkse migratienetwerken ontstonden (Muus en Van Dam 1998). De prognose van het CBS houdt met dergelijke scenario's geen rekening.

3 HET METEN VAN DIVERSITEIT NAAR HERKOMST

3.1 METHODEN OM DIVERSITEIT NAAR HERKOMST TE METEN

De centrale stelling van deze verkenning is dat de diversiteit naar herkomst van migranten in ons land sterk is toegenomen. Maar hoe stel je dat vast? In de literatuur worden er doorgaans twee manieren gebruikt om diversiteit naar herkomst te meten. De eerste en meest simpele methode is om het percentage mensen met een niet-westerse achtergrond te gebruiken als indicator voor diversiteit.¹ De tweede methode maakt gebruik van de Herfindahl-Hirschman-Index (HHI).² De HHI geeft de kans weer dat twee willekeurige personen uit de populatie tot verschillende groepen behoren (zie kader 3.1).

Alleen de HHI meet daadwerkelijk diversiteit naar herkomst. Het aantal inwoners met een niet-westerse achtergrond meet namelijk niet de heterogeniteit. Een Nederlandse stadswijk die voor 100 procent uit inwoners met een Turkse achtergrond zou bestaan, scoort maximaal op het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond, maar is in feite volstrekt homogeen. De HHI daarentegen meet wel de mate van verscheidenheid. De HHI is 0 als de populatie bestaat uit slechts één herkomstgroep, en 1 als iedereen in de bevolking tot een andere groep behoort.

Bij de HHI bepaalt de onderzoeker zelf hoeveel groepen er meegenomen worden in de index. In het Nederlandse onderzoek is het gebruikelijk om de vier ‘klassieke’ groepen met een niet-westerse achtergrond (Surinamers, Turken, Marokkanen en Antillianen) mee te nemen. Deze worden vaak aangevuld met groepen met een westerse migratieachtergrond, een overige niet-westerse achtergrond en een Nederlandse achtergrond.³

Kader 3.1. De Herfindahl-Hirschman-Index

De HHI geeft de kans weer dat twee willekeurige personen uit de populatie tot verschillende herkomstgroepen behoren. Hij wordt berekend met de volgende formule:

$$\text{HHI} = 1 - \sum_{i=1}^N s_i^2$$

Hierbij is s_i het aandeel van bevolkingsgroep i in de totale bevolking en N het aantal bevolkingsgroepen.

Rekenvoorbeelden

		Rekenvoorbeelden					
aantal groepen	1	2	3	3	3	4	
verdeling van de groepen	1	$\frac{1}{2}, \frac{1}{2}$	$\frac{2}{3}, \frac{1}{6}, \frac{1}{6}$	$\frac{1}{3}, \frac{1}{3}, \frac{1}{3}$	$\frac{4}{5}, \frac{1}{10}, \frac{1}{10}$	$\frac{7}{8}, \frac{1}{24}, \frac{1}{24}, \frac{1}{24}$	
HHI	0,00	0,50	0,50	0,67	0,34	0,12	

De HHI is dus te berekenen door eerst het aandeel van elke herkomstgroep in de totale bevolking te kwadrateren, dit vervolgens bij elkaar op te tellen en ten slotte het getal dat hieruit komt van 1 af te trekken.

De HHI is 0 als de populatie bestaat uit slechts één herkomstgroep en 1 als iedereen in de bevolking tot een andere groep behoort. In de overige gevallen is het wat ingewikkelder. Zo bestaat in het voorlaatste rekenvoorbeeld ($\frac{4}{5}, \frac{1}{10}, \frac{1}{10}$) de populatie uit drie herkomstgroepen, één die een aandeel heeft van 80% en twee die een aandeel hebben van 10%. Het kwadraat van 0,8 is 0,64. Daarbij moet twee keer het kwadraat van 0,1, dat 0,01 is, bij worden opgeteld. Dat wordt dus 0,66. Als we dit getal van 1 aftrekken, krijgen we een HHI van 0,34. In het derde rekenvoorbeeld ($\frac{1}{3}, \frac{1}{3}, \frac{1}{3}$) komen we uit op een HHI van 0,67. Dit voorbeeld wijst uit dat een populatie met drie ongeveer even grote herkomstgroepen diverser is dan een populatie met één dominante groep en twee kleine groepen. Dit stemt ook overeen met de ervaringen van mensen. Een populatie met drie substantiële groepen voelt diverser aan dan een populatie met één dominante groep.

Hoewel de HHI eenvoudig te berekenen is, wordt het percentage personen met een niet-westerse migratieachtergrond toch nog regelmatig gebruikt. Dit komt doordat er tussen deze simpele vorm van de HHI, die is berekend op basis van slechts zeven groepen, en het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond op gemeenteniveau een correlatie van 0,85 bestaat (Gijsberts et al. 2008). Op basis van deze hoge correlatie zou men kunnen beweren dat het percentage personen met een niet-westerse achtergrond een goede indicator is van diversiteit naar herkomst en het niet nodig is de HHI te gebruiken (Van Beuning et al. 2013). Toch is de indicator niet-westerse achtergrond te grof om goed zicht te krijgen op de diversiteit onder inwoners met een migratieachtergrond in Nederland, omdat deze geen recht doet aan de sterk toegenomen heterogeniteit onder migranten.

3.2 EEN HERFINDAHL-HIRSCHMAN-INDEX GEBASEERD OP ACHTTIEN GROEPEN

In deze verkenning kijken we gedetailleerder naar herkomstgroepen dan gebruikelijk is. Door de groepen personen met een westerse en niet-westerse achtergrond verder op te splitsen, wordt er meer recht gedaan aan de werkelijke geo-linguïstische diversiteit naar herkomst in Nederland. In totaal nemen we 18 verschillende groepen op in de door ons geconstrueerde HHI (zie kader 3.2).

Bij deze verfijndere indeling naar herkomstlanden hebben we gekozen voor een aggregatie op basis van een geo-linguïstische indeling, soms aangevuld met religie of het politieke systeem in de herkomstlanden. Dat hebben we gedaan omdat we ervan uitgaan dat deze kenmerken een zelfstandig effect hebben op gedrag, naast de standaard sociaal-economische achtergrondvariabelen.⁴ Geografische ligging en daaraan verwante culturele aspecten als taal en religie zijn redelijk goed objectief vast te stellen. Daarbij geniet taal de voorkeur boven religie om een clustering van landen te specificeren, omdat taal essentieel is voor interacties tussen personen, waardoor groepen kunnen ontstaan. Het politieke systeem in het herkomstland gebruiken we alleen om de clustering van landen binnen geo-linguïstische groepen verder scherp te stellen.

Andere onderzoekers die landen clusteren op basis van cultuur gebruiken deze leidraden ook, soms impliciet.⁵ We zijn ons ervan bewust dat elke indeling een reductie van de complexe werkelijkheid is en dat anderen wellicht tot een andere indeling van landen kunnen komen. Wij zullen echter laten zien dat, gegeven onze onderzoeksvragen, deze indeling informatiever en minder arbitrair is dan de tot nu toe gebruikte tweedeling in westerse versus niet-westerse landen.

Kader 3.2 Herkomstgroepen

In plaats van de tweedeling westers versus niet-westerse migranten introduceren we in deze verkenning een nieuwe maat van diversiteit die uitgaat van een geo-linguïstische indeling in 18 groepen van herkomstlanden (waarvan er vijf uit slechts één land bestaan). Deze indeling wordt in de bijlage 3.1 uitgebreid toegelicht en ziet er als volgt uit:

- Angelsaksische landen
- Duitstalige landen
- Scandinavische landen
- Mediterrane landen
- Midden- en Oost-Europa
- Arabische landen
- Latijns-Amerika

- Sub-Sahara-Afrika
- Zuid-Azië
- Centraal-Azië
- Zuidoost-Azië en de Pacific
- Oost-Azië
- Voormalige West-Indische koloniën (Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen)
- België
- Indonesië/voormalig Nederlands-Indië
- Marokko
- Nederland
- Turkije

Behalve personen met een Nederlandse achtergrond, nemen we ook Belgen, personen afkomstig uit Indonesië/het voormalig Nederlands-Indië, Turkije en Marokko als afzonderlijke groep in de analyses op. Mensen afkomstig uit Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen vormen samen één herkomstgroep: ‘Voormalige West-Indische koloniën’. De overige herkomstlanden zijn geaggregeerd tot 12 grotere groepen: de Angelsaksische landen, de Duitstalige landen, de Scandinavische landen, Midderraan Europa, Midden- en Oost-Europa, de Arabische landen, Sub-Sahara-Afrika, Latijns-Amerika, Zuid-Azië, Centraal-Azië, Oost-Azië en Zuidoost-Azië en de Pacific. Deze clustering komt vrijwel geheel overeen met die van Gupta et al. (2002). Het enige verschil is dat onze indeling wat meer verfijning in Azië kent.

We gaan bij de aggregatie uit van de kenmerken van de in Nederland aanwezige migrantenpopulatie en niet van de overheersende cultuur in het herkomstland zelf.⁶ Deze twee komen overigens meestal overeen. De precieze samenstelling van de 18 groepen is weergegeven in bijlage 3.1. Daar wordt ook een nadere motivatie gegeven voor deze indeling.

In onze clustering is de aggregatie van herkomstlanden die dicht bij Nederland liggen gemiddeld genomen verfijnder dan bij verder gelegen landen. Dit is gedaan omdat het gevoel van bij elkaar horen meestal sterker wordt als men verder van huis is. Zo kan een Nederlander ervaren dat hij weinig gemeen heeft met een Portugees als zij elkaar treffen bij een bezoek aan de Eiffeltoren. Als deze twee personen elkaar tegenkomen tijdens een zakenreis in China voelen zij waarschijnlijk een sterkere verwantschap. Daarbij is het niet alleen van belang tot welke herkomstgroep individuen zich rekenen, maar ook hoe de buitenwereld dat ziet. De Franse kaartverkoop bij de Eiffeltoren is waarschijnlijk beter in staat om een Nederlander

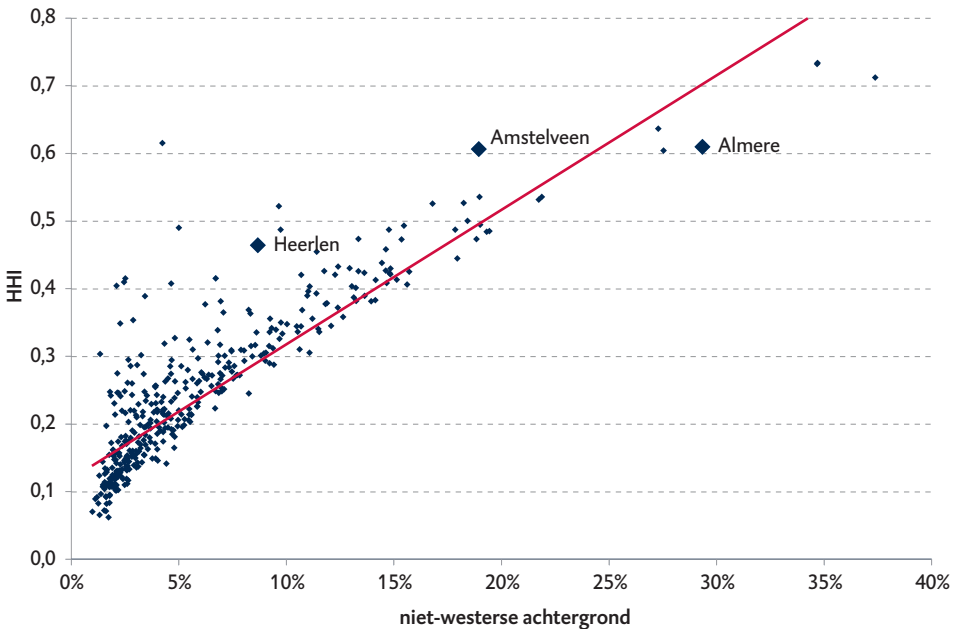
van een Portugees te onderscheiden, dan de Chinese zakenrelatie. Ten slotte speelt ook een praktische overweging een rol, namelijk de omvang van de herkomstgroepen.

We zijn ons ervan bewust dat de ‘culturele afstand’ tussen de groepen kan verschillen. Het culturele verschil tussen een Nederlander en een Portugees is doorgaans kleiner dan dat tussen een Nederlander en een Chinees. Volgens de HHI zijn al deze verschillen echter even groot, zo lang Nederlanders, Portugezen en Chinezen maar in verschillende groepen zijn ingedeeld. Deze variatie in culturele afstand komt niet tot uitdrukking in de HHI, en is dus niet meegenomen in de analyses die zijn uitgevoerd in deze studie.

3.3 DE MEERWAARDE VAN EEN VERFIJNDERE HHI

Om de meerwaarde van het gebruik van de HHI ten opzichte van het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond te verduidelijken, hebben we in figuur 3.1 deze twee indicatoren voor alle Nederlandse gemeenten tegen elkaar afgezet. Daarbij hebben we ook het lineaire verband tussen de indicatoren afgebeeld. De diversiteit naar herkomst van gemeenten die boven deze lijn liggen wordt onderschat wanneer het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond als indicator wordt gebruikt. Voor gemeenten onder deze lijn geldt het tegenovergestelde, daar wordt de diversiteit naar herkomst overschat bij gebruik van het percentage met een niet-westerse achtergrond.

Figuur 3.1. De HHI en het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond voor Nederlandse gemeenten: de regressielijn en enkele outliers, 1 januari 2015

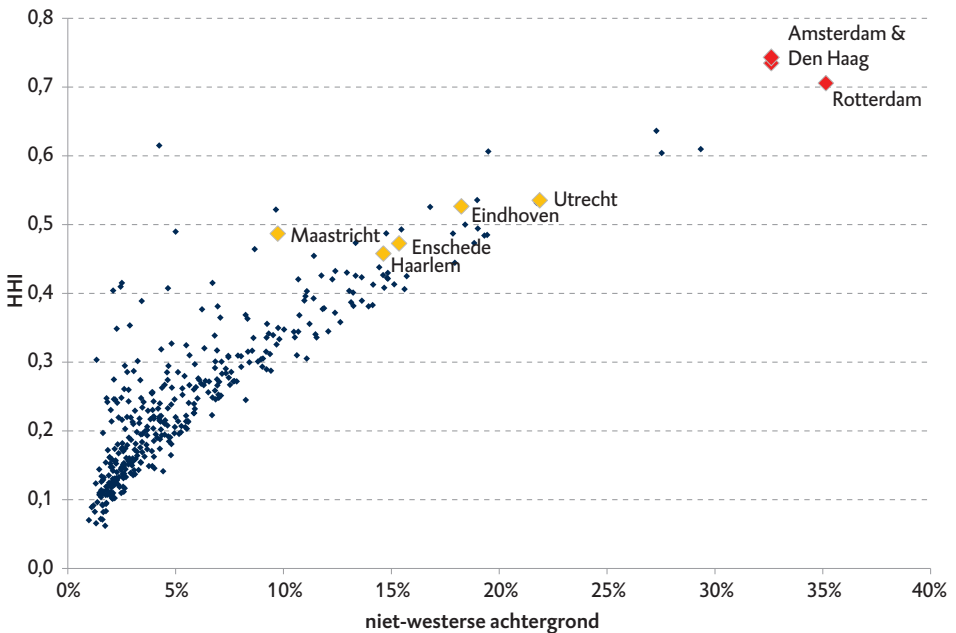
© WRR 2018 | Bron: CBS

Door gebruik te maken van het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond om de diversiteit naar herkomst te meten onderschatten onderzoekers de diversiteit in grensgemeenten, zoals Heerlen, en expatgemeenten, zoals Amstelveen. In het geval van de grensgemeenten komt dit door het hoge percentage inwoners met een westerse migratieachtergrond (Duitsers of Belgen). Dit is ook het geval in expatgemeenten. Gemeenten met veel inwoners met een westerse migratieachtergrond, zoals Vaals en Wassenaar, staan hoog op de ranglijst van diverse gemeenten als we de HHI als maatstaf gebruiken, terwijl er slechts een bescheiden percentage mensen woont met een niet-westerse achtergrond. Dit wijst erop dat bij het gebruik van het percentage personen met een niet-westerse achtergrond een belangrijke vorm van diversiteit naar herkomst verborgen blijft. In deze studie proberen we deze vorm van diversiteit zichtbaar te maken.⁷ Daar komt nog bij dat in deze gemeenten de samenstelling van zowel de inwoners met een westerse als die met een niet-westerse migratieachtergrond nogal divers is.

De diversiteit in plaatsen met naar verhouding veel inwoners uit één niet-westerse groep, bijvoorbeeld Surinamers in Almere, wordt daarentegen overschat. Dat geldt ook voor de diversiteit naar herkomst in de drie grootste Hollandse steden, waar in totaal ongeveer twaalf procent van de Nederlandse bevolking woont. Deze overschatting is het grootst in Rotterdam.

In figuur 3.2. hebben we wederom de HHI en het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond voor alle Nederlandse gemeenten tegen elkaar afgezet. Nu hebben we de positie van de drie grootste Hollandse steden en enkele grote provinciesteden in de grafiek weergegeven.

Figuur 3.2. De HHI en het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond voor Nederlandse gemeenten: de drie grootste Hollandse steden (rood) en enkele grote provinciesteden (oranje), 1 januari 2015

© WRR 2018 | Bron: CBS

Amsterdam en Den Haag, de twee meest diverse steden van Nederland, lijken sterk op elkaar. Rotterdam heeft procentueel wat meer inwoners met een niet-westerse achtergrond dan Amsterdam en Den Haag, maar kennelijk wat minder diversiteit onder dit deel van haar bevolking. Wat verder opvalt is dat Utrecht, dat traditioneel tot de grote steden wordt gerekend, wat diversiteit naar herkomst

betreft, behoorlijk achterblijft bij Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Utrecht lijkt in dit opzicht veel meer op gemeenten als Eindhoven, Enschede, Leiden en Zoetermeer.

3.4 “VERBORGEN” DIVERSITEIT NAAR HERKOMST: VOORSTEDEN, EXPATGEMEENTEN EN GRENSGEMEENTEN

Het gebruik van de HHI in plaats van het percentage mensen met een niet-westerse achtergrond kan diversiteit naar herkomst blootleggen die voorheen nog niet zichtbaar was. In figuur 3.3 worden enkele voorsteden van de drie grootste Nederlandse gemeenten en een tweetal expatgemeenten uitgelicht. Amstelveen beschouwen we als een expatgemeente en als een voorstad van Amsterdam.

Figuur 3.3. De HHI en het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond voor Nederlandse gemeenten: enkele voorsteden van de drie grote Hollandse steden (groen) en expatgemeenten (geel), 1 januari 2015

© WRR 2018 | Bron: CBS

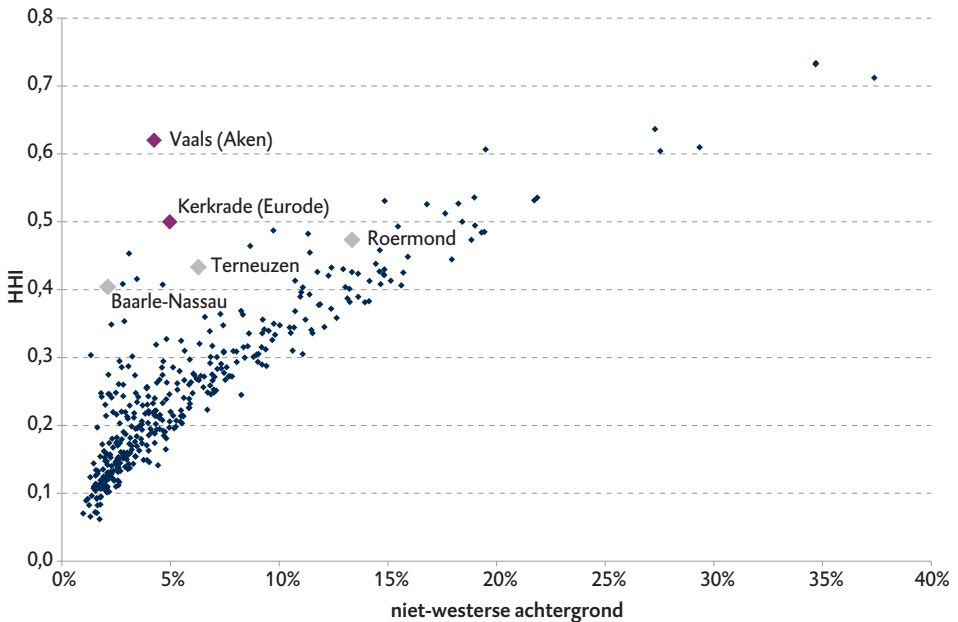
Figuur 3.3 laat zien dat in Nederland veel diversiteit te vinden is in de voorsteden van de drie grote Hollandse steden. De diversiteit naar herkomst is hier hoger dan in de grote provinciesteden. Dat geldt in het bijzonder voor Diemen en Schiedam. Deze diversiteit naar herkomst zien we ook als we naar het percentage inwoners met niet-westerse achtergrond kijken. Het is hier dus niet nodig om de door ons

samengestelde HHI te gebruiken. Het verborgene zit hem erin dat deze gemeenten zich in de schaduw bevinden van hun grote buurgemeenten, die veel meer in de belangstelling staan door kwesties die verbonden zijn met een hoge diversiteit naar herkomst.

In andere gevallen leidt het gebruik van de HHI wel tot nieuwe inzichten. Zo is in expatgemeente Wassenaar, ondanks het relatief bescheiden percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond, de diversiteit naar herkomst volgens de HHI hoog. Hier wordt dus daadwerkelijk verborgen diversiteit blootgelegd door een geavanceerde HHI te gebruiken. Hierdoor stijgt Wassenaar maar liefst 59 plaatsen (van de 73^e naar de 14^e plaats) op de diversiteitsranglijst van Nederlandse gemeenten.

In figuur 3.4 staan enkele grensgemeenten centraal. Vooral grensgemeenten in Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen hebben vaak een hoge HHI, ofschoon het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond er bescheiden is.

Figuur 3.4. De HHI en het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond voor Nederlandse gemeenten: enkele grensgemeenten (grijs) en twee gemeenten die zijn vergroeid met Duitse steden (paars), 1 januari 2015

Binnen deze grensgemeenten vormt Vaals een geval apart. Deze gemeente staat vijfde op de ranglijst van de meest diverse gemeenten van Nederland, terwijl maar 4,2 procent van de inwoners een niet-westerse achtergrond heeft. Dit komt doordat Vaals de facto een buitenwijk is van de Duitse stad Aken. De Akense wijk Vaalserkwartier is volledig vergroeid met de bebouwde kom van het Nederlandse Vaals. Zelfs de Akense stadsbus doet Vaals aan. In het westen van Aken, waar het Vaalserkwartier deel van uitmaakt, liggen zowel het universiteitsziekenhuis van Aken, het grootste in één enkel gebouw gevestigde ziekenhuis van Europa, als de Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule, die met meer dan 40.000 studenten behoort tot de grootste technische universiteiten van Europa. Voor veel medewerkers, die afkomstig zijn uit heel Duitsland en uit andere landen, was het Nederlandse Vaals een aantrekkelijke woonplaats. Hierdoor was Vaals in de jaren tachtig en negentig de Nederlandse gemeente met verreweg het grootste aandeel inwoners met een migratieachtergrond. Door de relatief hoge huizenprijzen in Nederland heeft Vaals deze positie verloren. Het is een van de weinige gemeenten waar het aandeel inwoners met een migratieachtergrond structureel daalt.

Hoewel Kerkrade vanuit een Nederlands perspectief een van de meest perifere gemeenten van het land is, ligt het midden in een grensoverschrijdend grootstedelijk gebied met ongeveer een miljoen inwoners dat zich uitstrekt van de stadsregio Aken tot en met de Westelijke Mijnstreek (rondom de gemeente Sittard-Geleen). Kerkrade vormt samen met het Duitse Herzogenrath, dat net als Kerkrade ongeveer 45.000 inwoners heeft, feitelijk één stad, ook wel Eurode genoemd.⁸ In de dagelijkse praktijk trekken inwoners van Eurode zich niet zo veel aan van de landsgrenzen tussen Nederland en Duitsland. Dit komt onder meer tot uitdrukking in het hoge percentage inwoners met een Duitse migratieachtergrond in Kerkrade.

3.5 **ONDERSCHATTE EN OVERSCHATTE DIVERSITEIT NAAR HERKOMST**

Het herkomstland volgens de CBS-definitie is de basis waarop individuen worden ingedeeld in de groepen in de door ons gebruikte HHI. Het gebruik van de CBS-definitie van herkomstland kan ertoe leiden dat we diversiteit naar herkomst niet altijd even nauwkeurig meten. Daarbij kan er zowel sprake zijn van onder- als van overschatting van de diversiteit.

ONDERSCHATTING

Zelfs met de meer verfijnde indeling in 18 groepen zien wij behoorlijk wat diversiteit naar herkomst over het hoofd. Diversiteit *binnen* een herkomstland is namelijk met de beschikbare microdata uit het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden niet te meten. Het concept van de natiestaat, waarbij één natie de bevolking van één soevereine staat uitmaakt, is buiten West-Europa een vrij zeldzaam verschijn-

De linguïstische diversiteit is in de herkomstlanden van de meeste in Nederland woonachtige mensen met een migratieachtergrond bij lange na niet zo divers als in West-Afrika. Toch zijn er twee prominent aanwezige herkomstgroepen die nogal wat 'interne' diversiteit herbergen. Binnen de categorie Surinamers is er sprake van een grote mate van heterogeniteit. De Surinaamse gemeenschap in Nederland bestaat voor ongeveer 50 procent uit Creolen en Marrons⁹ (Choenni en Harmsen 2007). De overige Surinamers zijn Hindostanen (34 procent van het totaal), Javanen (13 procent) en een aantal kleinere groepen (Chinezen, Boeroes, Libanezen, Cariben en Arowakken) die samen slechts 3 procent van de in Nederland verblijvende Surinamers uitmaken.

Ook binnen de groep met als herkomstland Indonesië bestaat een grote mate van diversiteit. Bij het onder één noemer plaatsen van *totoks*, *indo's*¹⁰, Molukkers, Peranakan-Chinezen en recent gearriveerde Indonesische kennismigranten kan men de nodige vraagtekens plaatsen. Daarnaast zijn er ook binnen de op het eerste gezicht weinig diverse groep Molukkers culturele scheidslijnen. Molukkers afkomstig uit de centraal gelegen eilanden van de Molukse archipel, in de volksmond meestal Ambonezen genoemd, verschillen wat betreft taal en religie van de bevolkingsgroep afkomstig van de Zuidoost-Molukken, ook wel Keiëzen genoemd.¹¹

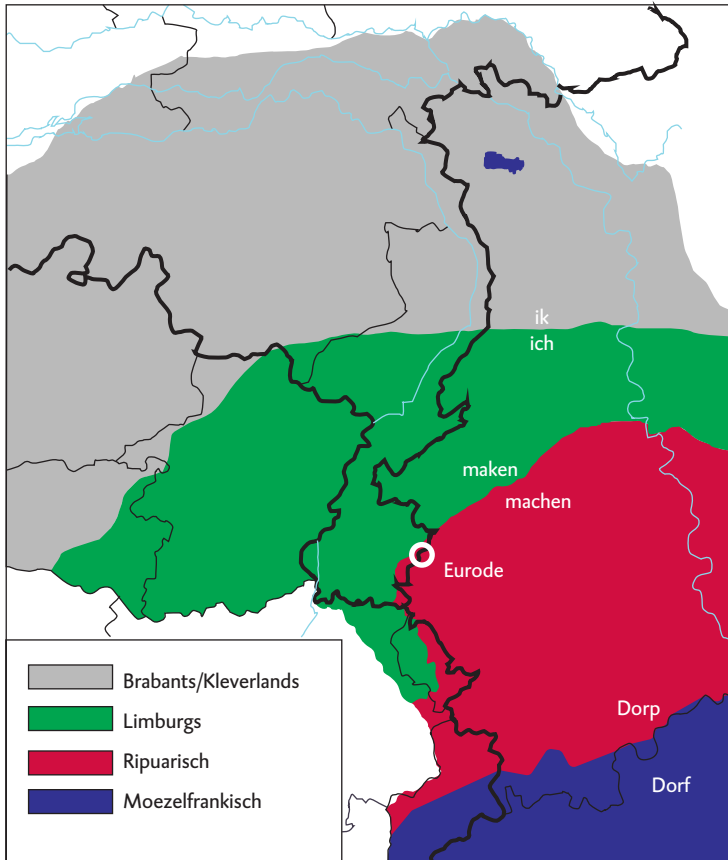
OVERSCHATTING

Aan de andere kant bestaat er vooral in de grensstreek het risico dat we de diversiteit juist overschatten. Een stad als Terneuzen heeft door de aanwezigheid van een hoog percentage inwoners met een Belgische achtergrond een relatief hoge HHI. De vraag is of dit terecht is. Verschilt het Zeeuws-Vlaams zo veel van de taalvariëteiten die in de Belgische provincies West- en Oost-Vlaanderen worden gesproken? In een gemeente als het Brabantse Baarle-Nassau kan de diversiteit naar herkomst makkelijk worden overschat. Het dorp Baarle ligt deels in de Nederlandse gemeente Baarle-Nassau en deels in de Belgische gemeente Baarle-Hertog.¹² De grenzen in Baarle zijn geen culturele grenzen. Zo spreekt men in zowel Baarle-Nassau als Baarle-Hertog Baronies. Dit Brabants streekdialect vormt samen met het Markiezaats en het Antwerps het Noordwest-Brabants (Swanenberg 2010).¹³

Ook aan de grens met Duitsland, vooral in het Zuidoosten van Limburg, is mogelijk sprake van een overschatting van de diversiteit naar herkomst. In het reeds genoemde Eurode wordt zowel in Kerkrade als in Herzogenrath hetzelfde dialect gesproken: het Ripuarisch. Zoals te zien is in figuur 3,5, wordt de scheidslijn tussen het Ripuarisch en het Limburgs gevormd door de *maken/machen-isoglosse*¹⁴ (Maes 2004). Het dagelijks gebruik van het Ripuarisch neemt af, omdat het in Duitsland langzamerhand wordt verdrongen door het Standaardduits en Rijnlandse regiolect (Kremer 2002). In die zin valt het met de overschatting van de diversiteit in de gemeente Kerkrade nog wel mee. Vooral de jongere generatie spreekt steeds minder Ripuarisch. Toch spraken aan het begin van deze eeuw naar schatting nog een

miljoen mensen een Ripuarisch dialect en konden toen ongeveer tien miljoen mensen in het Rijnland het verstaan. Het Keulse stadsdialect – *Kölsch* – is met ongeveer een half miljoen sprekers de voornaamste variant van het Ripuarisch.

Figuur 3.5. Rijnlandse dialecten

© WRR 2018 | Bron: Wikipedia

ONDER- OF OVERSCHATTING

Ten slotte is het ook nog mogelijk dat we diversiteit naar herkomst onderschatten doordat deze op een indirecte manier uit het buitenland afkomstig is. Het gaat hier bijvoorbeeld om personen met een Turkse achtergrond die in Duitsland zijn geboren. Als het Statistisches Bundesamt dezelfde definities zou hanteren als het CBS, zou men zo iemand in Duitsland een persoon met een Turkse achtergrond van de tweede generatie noemen. Als een dergelijk persoon van Duitsland naar Nederland migreert, is dit volgens het CBS echter een individu met een Duitse achtergrond van de eerste generatie. De Turkse achtergrond van deze persoon is dan niet meer

in beeld. Of dit leidt tot over- of onderschatting van de diversiteit naar herkomst, hangt af van de gemeente waar deze persoon zich in Nederland vestigt. Als een ‘in Duitsland geboren Turk’ gaat wonen in de gemeente Rotterdam zal dat daar leiden tot een overschatting van de diversiteit naar herkomst, want in deze gemeente wonen veel meer mensen met een Turkse dan met een Duitse achtergrond. Wanneer deze *Deutsch-Türke* zich zou vestigen in Landgraaf, wordt de diversiteit daar onderschat. In Landgraaf wonen immers meer mensen met een Duitse dan met een Turkse achtergrond.

3.6 CONCLUSIE: EEN GEAVANCEERDE HHI GEEFT EEN VEEL VERFIJNDER BEELD VAN DIVERSITEIT NAAR HERKOMST

De belangrijkste conclusies van dit hoofdstuk zijn:

- De HHI geeft de kans weer dat twee willekeurige personen uit de populatie tot verschillende herkomstgroepen behoren. De onderzoeker kan zelf bepalen hoeveel groepen hij of zij meeneemt in de index. Wij hebben ervoor gekozen om de HHI te baseren op 18 groepen met een geo-linguïstische basis, soms aanvuld met religie en soms met het politieke systeem in de herkomstlanden.
- Een geavanceerde HHI is een geschikte maat om diversiteit naar herkomst in een gebied te meten. In tegenstelling tot het veel gebruikte percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond, meet deze index daadwerkelijk diversiteit naar herkomst in plaats van etnische concentratie.
- De meerwaarde van een geavanceerde HHI ten opzichte van het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond is dat de diversiteit naar herkomst beter kan worden blootgelegd. Dat is goed zichtbaar in expat- en grensgemeenten.

NOTEN

- 1 Zie bijvoorbeeld: Van Beuningen et al. 2013; Huijts et al. 2014; Savelkoul 2014. Als we de diversiteit naar herkomst meten op deze ‘ouderwetse’ manier, dan heeft het westen van Nederland duidelijk de hoogste mate van herkomstdiversiteit. Daar hebben de gemeenten Rotterdam, Amsterdam, Den Haag, Almere, Schiedam en Diemen het hoogste aandeel inwoners met een niet-westerse achtergrond. Buiten de Randstad zijn echter ook de nodige gemeenten te vinden met een hoog aandeel inwoners met een niet-westerse achtergrond. Deze gemeenten vinden we vooral in de Brabantse en Gelderse stedenrij. Zo heeft meer dan één op de zeven inwoners van Bergen op Zoom, Tilburg, Eindhoven en Arnhem een niet-westerse achtergrond. Twee gemeenten in de Betuwe (Leerdam en Tiel) en twee gemeenten in Twente (Almelo en Enschede) halen ook een dergelijke verhouding. De geringste concentratie van mensen met een niet-westerse achtergrond vinden we in het noorden van Nederland. De vijf gemeenten met het laagste aandeel inwoners met een niet-westerse achtergrond waren op 1 januari 2015: Grootegast, Tubbergen, Littenseradiel, Simpelveld en De Wolden.
- 2 Zie bijvoorbeeld: Putnam 2007; Gesthuizen et al. 2008; Gijsberts et al. 2008; Tolsma et al. 2009; Lancee en Dronkers 2011.
- 3 Zie Tolsma et al. 2009; Lancee en Dronkers 2011.
- 4 Zie bijvoorbeeld: Maden 1993; Le en Stockdale 2008; Jennissen et al. 2009; Blom en Jennissen 2014; Williford et al. 2015 voor het zelfstandige effect van culturele kenmerken op deviant gedrag.
- 5 Zie: Cattel 1950; Bakacsi et al. 2002; Inglehart en Welzel 2010.
- 6 Dit geldt uiteraard niet voor het politieke systeem in het land van herkomst.
- 7 Ondanks deze verschillen is de correlatie tussen de hier berekende HHI en het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond nog steeds hoog (ongeveer 0,85).
- 8 De Kerkraadse wijk Bleijerheide is daarbij vergroeid met de Herzogenrathse wijk Straß. Tot 1815 behoorden beide steden tot het Land van Rode, maar bij het opheffen van het Franse departement Meuse-Inférieure (Beneden-Maas), werd ’s-Hertogenrode toegewezen aan Pruisen, terwijl Kerkrade Nederlands grondgebied werd. In 1997 besloten de twee gemeenten het openbare lichaam ‘Eurode’ op te richten, waardoor er toch weer hernieuwde publiekrechtelijke samenwerking plaatsvindt. De lokale bestuurders aan beide zijden van de grens hebben daarbij de ambitie van Eurode de eerste grensoverschrijdende gemeente van Europa te maken (Protte 2000).
- 9 De marrons, die ook wel boslandcreolen worden genoemd, zijn afstammelingen van weggegelopen slaven. Veel weggegelopen slaven trokken het oerwoud in om zich te onttrekken aan het blanke gezag. In de loop van de tijd ontstonden in de binnenlanden een aantal politiek onafhankelijke marrongemeenschappen. De belangrijkste waren die van de Ndyuka’s en de Saramaka’s (Price 2002; Pakosie 2005).
- 10 Tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië verbleven ongeveer 300.000 Europeanen in de archipel. Deze groep bestond uit circa 100.000 *totoks* (Nederlandse immigranten en hun nakomelingen) en circa 175.000 Indo-Europeanen, ook wel *indo’s* genoemd. De laatst-

genoemde groep bestaat uit nakomelingen uit relaties tussen (Indo-)Europeanen en inlanders die door de (Indo-)Europese ouder wettelijk waren erkend. Daarnaast woonden er 20.000 à 30.000 niet-Nederlandse Europeanen in Nederlands-Indië (Oostindie 2010). In de periode van 1946 (de *bersiap*-periode) tot en met 1962 (de Nieuw-Guineacrisis) kwamen er veel repatrianten naar Nederland.

- 11 Spanningen tussen de overwegend protestantse Ambonezen en katholieke Keiëzen lagen ten grondslag aan het eerste ernstige onderlinge incident tussen 'niet-Europese' groepen in Nederland. In augustus 1951 viel een groep Ambonezen gewapend met kapmessen een groep Keiëzen aan in het Molukse woonoord Lunetten bij Vught. Een jongetje werd hierbij dodelijk getroffen door een steen en drie Keiëzen raakten zwaar gewond. Na deze zeer betreurenswaardige gebeurtenis werden aparte woonoorden voor Zuidoost-Molukkers (Keiëzen en Taminbarezen) opgericht (Pessireron 2003; Vogel 2005; Tuhuteru 2006).
- 12 De Belgische gemeente Baarle-Hertog bestaat, behalve uit vier niet aan elkaar grenzende gebieden die wel direct tegen de rest van België aanliggen, uit 22 verschillende enclaves in de Nederlandse gemeente Baarle-Nassau. Binnen deze enclaves liggen weer zeven counter-enclaves van Baarle-Nassau. Daarnaast is er ook nog een kleine onbewoonde enclave van Baarle-Nassau in België (Jansen en Van Tuijl 2005). In het dorp Baarle is de situatie zo complex dat de grens zelfs dwars door gebouwen heenloopt. De situering van de voordeur bepaalt dan of een huisadres Belgisch of Nederlands is. Er zijn zelfs gevallen waar de grens dwars door de voordeur loopt. Voor het gemak is er daarom naast elk huisnummer in het dorp een Nederlands of Belgisch vlaggetje afgebeeld.
- 13 Niettemin zijn er kleine verschillen in de uitspraak en in de leenwoorden die de inwoners van Baarle uit het Standaardnederlands of het Vlaams halen. Dit is afhankelijk van of men naar een Nederlandse of Belgische school is geweest (Olislaegers 2006).
- 14 Deze dialectscheidingslijn scheidt de Hoogduitse van de Nederfrankische en Nederduitse taalvariëteiten. In de Hoogduitse dialecten gebruikt men *ch* na lange klinkers als men zich in de Nederfrankische en Nederduitse taalvariëteiten bedient van een *k*. Dit houdt in dat men de Kerkraadse variant van het Ripuarisch kan beschouwen als een Hoogduits dialect. Uit de figuur blijkt dat het Ripuarisch nergens anders in Nederland voorkomt dan in het kleine gebied in het zuidoosten van Limburg. De overige oorspronkelijk in Nederland gesproken taalvariëteiten zijn onder te brengen binnen het Nederfrankisch, Nederduits of Ingevoons (Anglo-Fries). Etno-linguïstische diversiteit als gevolg van de aanwezigheid van Friestaligen leidt volgens ons niet tot onderschatting van de diversiteit naar herkomst. Vrijwel alle mensen die Fries spreken beheersen namelijk ook de Nederlandse taal. Daarnaast is er niet of nauwelijks sprake van immigratie van Friessprekende personen die het Nederlands niet machtig zijn.

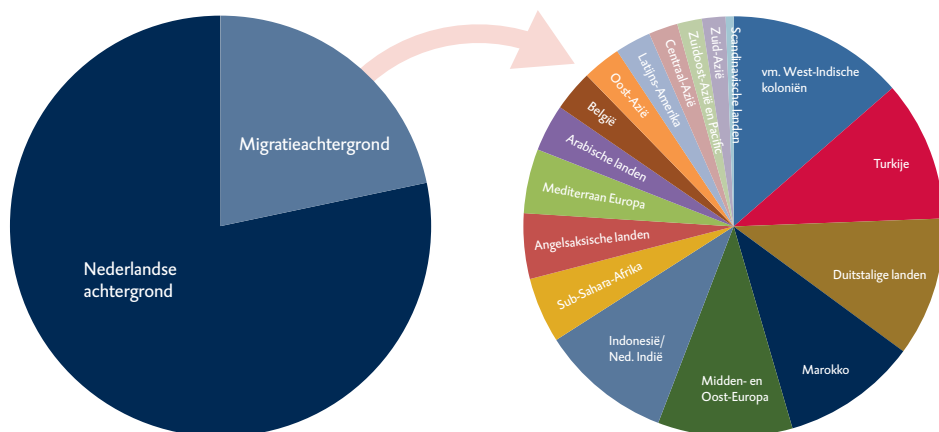
4 DE NIEUWE VERScheidenHEID IN KAART

4.1 HOE DIVERS IS NEDERLAND?

Nederland is uitgegroeid tot een zeer divers land. In dit hoofdstuk brengen we in kaart waar we binnen Nederland veel verscheidenheid naar herkomst aantreffen. In figuur 4.1 is de samenstelling van de Nederlandse bevolking naar herkomst weergegeven. Daarbij is de bevolking onderverdeeld in de 18 groepen waarop we de HHI baseren. Begin 2015 had 21,7 procent van de in Nederland woonachtige personen een migratieachtergrond. De vijf grootste herkomstgroepen zijn de voormalige West-Indische koloniën (497.588 personen), Turkije (396.555 personen), de Duitstalige landen (392.431 personen), Marokko (380.755 personen), Midden- en Oost-Europa (379.495 personen) en Indonesië/voormalig Nederlands-Indië (369.677 personen). De groep mensen met een Scandinavische achtergrond is met 22.521 personen het kleinst.

Het aantal mensen met een Nederlandse achtergrond daalt sinds 2013. Bijna alle herkomstgroepen met een migratieachtergrond nemen daarentegen in omvang toe, zij het niet in gelijke mate. De groep inwoners afkomstig uit Indonesië/voormalig Nederlands-Indië, die decennialang de grootste was, en de groep personen afkomstig uit Duitstalige landen, zijn de enige groepen die structureel in omvang dalen. Dit is in het geval van de Indonesische herkomstgroep niet verwonderlijk als we bedenken dat de laatste substantiële instroom uit het voormalige Nederlands-Indië meer dan een halve eeuw geleden plaatsvond, namelijk in 1962, ten tijde van de Nieuw-Guineacrisis (Oostindie en Schoorl 2011). Inmiddels behoort meer dan 70 procent van de mensen met een Indonesische/voormalig Nederlands-Indische achtergrond tot de tweede generatie, die in Nederland is geboren.

Figuur 4.1. De samenstelling van de Nederlandse bevolking naar herkomst, 1 januari 2015

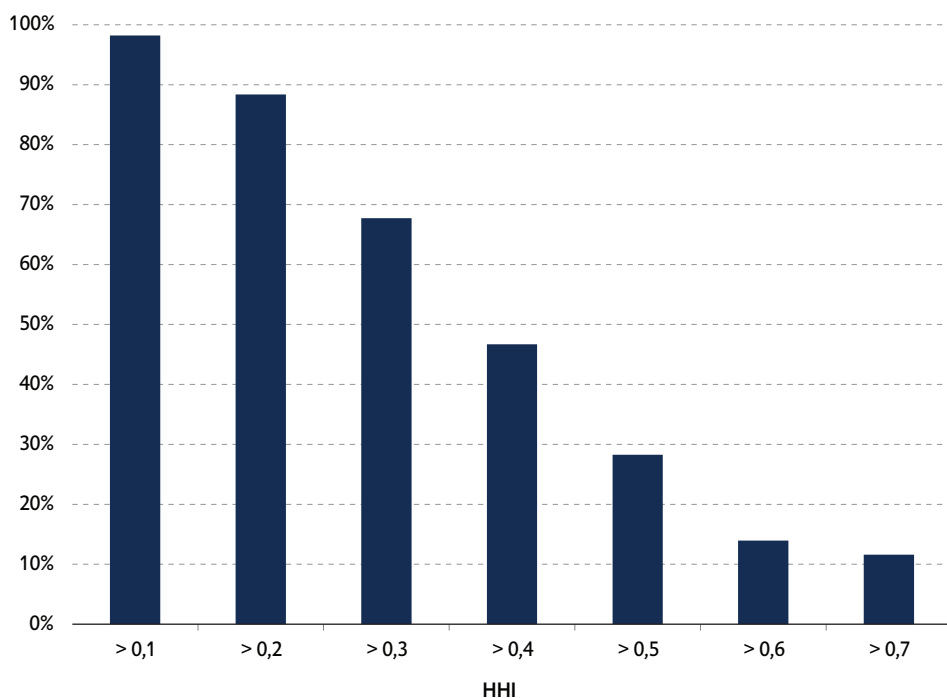
© WRR 2018 | Bron: CBS

Op 1 januari 2015 was de HHI voor Nederland als geheel 0,38. Dit is dus de kans dat twee willekeurige personen die in Nederland wonen, tot een verschillende herkomstgroep behoren. De gemeenten die het dichtst bij deze waarde voor heel Nederland in de buurt komen zijn Barendrecht, Culemborg, Leerdam en Oegstgeest.

Figuur 4.2 laat zien in welke mate mensen te maken hebben met diversiteit naar herkomst in hun woongemeente. Bijna alle mensen in Nederland wonen in een gemeente met een HHI van tenminste 0,1. Er is sprake van substantiële diversiteit als de kans dat twee inwoners van een gemeente tot verschillende herkomstgroepen behoren ongeveer één op drie of hoger is.

Het percentage mensen dat woont in een gemeente met een HHI van minimaal 0,3 is 68 procent. Iets meer dan twee derde van de inwoners van Nederland, wat overeenkomt met ongeveer 11,5 miljoen mensen, heeft dus te maken met substantiële diversiteit naar herkomst in hun woonomgeving. Een zeer hoge diversiteit, in dit geval gedefinieerd als een HHI van minimaal 0,7, vinden we alleen in de drie grootste Hollandse steden. Daar woont ongeveer 12 procent van de inwoners van Nederland.

Figuur 4.2. Het aandeel van de Nederlandse bevolking dat in 2015 woonde in een gemeente met een bepaalde minimale HHI

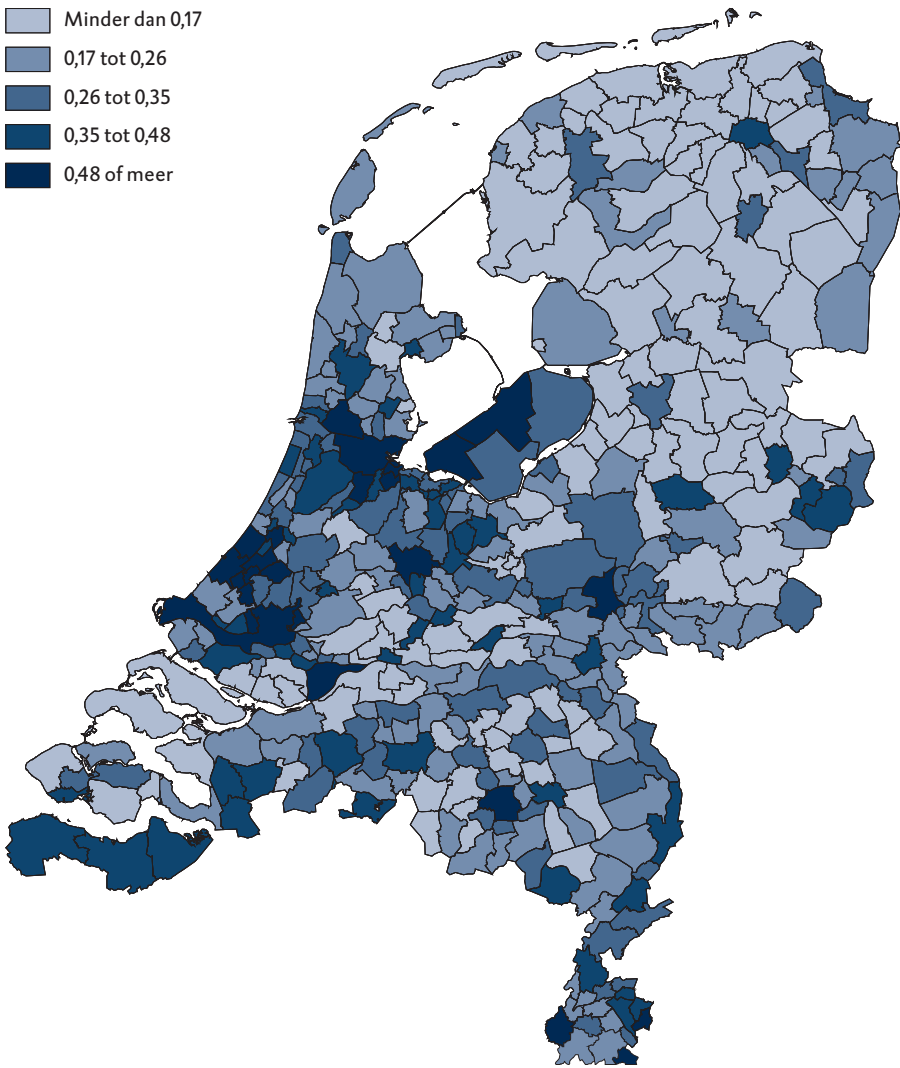

© WRR 2018 | Bron: CBS

4.2 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST IN NEDERLANDSE GEMEENTEN

In figuur 4.3 is de diversiteit naar herkomst van de Nederlandse gemeenten in kaart gebracht door gebruik te maken van de HHI. Als we diversiteit naar herkomst op deze manier meten, zijn de verschillen tussen de gemeenten kleiner dan wanneer we kijken naar het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond. Er is bovendien veel meer diversiteit zichtbaar in de grensgebieden, vooral in Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen.

Figuur 4.3. De Herfindahl-Hirschman-Index van Nederlandse gemeenten, 1 januari 2015

© WRR 2018 | Bron: CBS

De 15 meest diverse gemeenten van Nederland, volgens de HHI die is berekend op basis van 18 verschillende herkomstgroepen, zijn weergegeven in de linkerkolom van tabel 4.1. Amsterdam en Den Haag zijn volgens deze methode de meest diverse gemeenten van Nederland.¹ In de rechterkolom van tabel 4.1 staan de 15 gemeenten met het hoogste percentage inwoners met een migratieachtergrond. Den Haag voert deze ranglijst aan.²

Tabel 4.1. Top 15 meest diverse gemeenten op basis van de Herfindahl-Hirschman-Index (links) en het aandeel inwoners met een migratieachtergrond (rechts), 1 januari 2015

	Gemeente	HHI	Gemeente	Aandeel met een migratieachtergrond
1	Amsterdam	0,73	Den Haag	51,2%
2	Den Haag	0,73	Amsterdam	51,1%
3	Rotterdam	0,71	Rotterdam	49,3%
4	Diemen	0,64	Vaals	48,6%
5	Vaals	0,62	Diemen	41,3%
6	Almere	0,61	Almere	39,5%
7	Amstelveen	0,61	Schiedam	38,7%
8	Schiedam	0,60	Amstelveen	38,2%
9	Delft	0,54	Capelle aan den IJssel	33,0%
10	Capelle aan den IJssel	0,54	Utrecht	32,5%
11	Utrecht	0,53	Delft	32,4%
12	Eindhoven	0,53	Rijswijk	31,8%
13	Rijswijk	0,53	Eindhoven	31,8%
14	Wassenaar	0,52	Wassenaar	31,6%
15	Arnhem	0,50	Kerkrade	31,2%

© WRR 2018 | Bron: CBS

Tabel 4.1 laat zien dat 12 van de 15 meest diverse gemeenten van Nederland bijna allemaal grote Hollandse steden of een voorstad van deze steden zijn. De voor Nederlandse begrippen grote steden Utrecht, Eindhoven en Arnhem complementeren de top 15, samen met de grensgemeente Vaals. Als we de HHI vergelijken met het percentage inwoners met een migratieachtergrond, zien we weliswaar verschillen tussen beide ranglijsten, maar ook dat, op Arnhem en Kerkrade na, dezelfde gemeenten terugkomen.

In deze publicatie focussen we op diversiteit, die we meten met de HHI. We moeten echter niet uit het oog verliezen dat de geo-linguïstische compositie van de bevolking van gemeenten met een vergelijkbare HHI sterk kan verschillen. Om dit te illustreren, hebben we in tabel 4.2 de vijf gemeenten weergegeven met het hoogste percentage inwoners van elk van de 18 groepen waarop we de HHI hebben gebaseerd.

Tabel 4.2. Top 5 van gemeenten in het aandeel van de 18 herkomstgroepen waarop de HHI is gebaseerd, 1 januari 2015

Angelsaksische landen		Duitstalige landen		Scandinavische landen	
Wassenaar	7,0%	Vaals	34,1%	Wassenaar	1,3%
Voorschoten	3,4%	Kerkrade	18,8%	Blaricum	0,5%
Amsterdam	3,3%	Onderbanken	11,7%	Amsterdam	0,4%
Amstelveen	3,1%	Simpelveld	11,6%	Bloemendaal	0,4%
Leiden	2,9%	Brunssum	11,1%	Amstelveen	0,4%
Mediterraan Europa		Midden/Oost-Europa		Arabische Landen	
Amstelveen	3,4%	Zeewolde	5,8%	Almelo	3,1%
Wassenaar	3,4%	Den Haag	5,5%	Enschede	3,1%
Amsterdam	3,3%	Zundert	5,4%	Hengelo	2,4%
Delft	2,9%	Schiedam	5,0%	Almere	1,8%
Diemen	2,6%	Westland	4,5%	Delft	1,8%
Sub-Sahara-Afrika		Latijns-Amerika		Zuid-Azië	
Rotterdam	4,5%	Amsterdam	1,6%	Amstelveen	3,9%
Schiedam	3,2%	Wageningen	1,6%	Diemen	2,1%
Amsterdam	2,9%	Wassenaar	1,5%	Amsterdam	1,4%
Diemen	2,6%	Amstelveen	1,4%	Den Haag	1,4%
Grave	2,2%	Diemen	1,4%	Eindhoven	1,1%
Centraal-Azië		Oost-Azië		Zuidoost-Azië en de Pacific	
Zoetermeer	1,8%	Amstelveen	4,3%	Purmerend	1,5%
Delft	1,7%	Wageningen	2,5%	Hoorn	1,4%
Almere	1,4%	Delft	2,4%	Almere	1,1%
Capelle (ZH)	1,4%	Eindhoven	1,8%	Spijkernisse	1,1%
Rijswijk	1,4%	Capelle (ZH)	1,7%	Goes	1,0%
W.I. koloniën		België		Indonesië/Nederlands-Indië	
Almere	13,9%	Baarle-Nassau	19,1%	Rijswijk	5,3%
Rotterdam	12,6%	Hulst	18,4%	Leidschendam-V.	4,8%
Den Haag	11,8%	Sluis	17,4%	Zoetermeer	4,7%
Diemen	11,1%	Woensdrecht	10,1%	Amstelveen	4,4%
Capelle (ZH)	10,7%	Terneuzen	10,1%	Bloemendaal	4,4%
Marokko		Turkije		Nederland	
Gouda	9,7%	Schiedam	10,1%	Urk	96,9%
Amsterdam	9,0%	Leerdam	8,7%	Staphorst	96,7%
Utrecht	8,8%	Almelo	8,1%	Grootegast	96,4%
Culemborg	7,3%	Rotterdam	7,7%	Dantumadeel	96,4%
Rotterdam	6,8%	Zaanstad	7,6%	Achtkarspelen	96,3%

In tabel 4.2 zien we veel gemeenten terug die we ook al in tabel 4.1 zijn tegengekomen. Amstelveen is voor maar liefst drie herkomstgroepen de gemeente waarin zij relatief het meest vertegenwoordigd zijn, te weten voor mensen met een Middellandse-Zee-Europese, een Zuid-Aziatische en een Oost-Aziatische achtergrond. Dat er zo veel mensen met een Oost-Aziatische achtergrond wonen, komt voornamelijk doordat er veel Japanners wonen. Ongeveer een kwart van alle Japanners in Nederland woont in Amstelveen. De andere gemeente die meer dan één keer uit de cijfers naar voren komt met het hoogste aandeel inwoners van een herkomstgroep is Wassenaar. Hier wonen relatief veel mensen met een Angelsaksische en met een Scandinavische achtergrond. Wassenaar is zo populair bij deze twee herkomstgroepen dat het aandeel in de bevolking van de twee groepen meer dan twee keer zo hoog is als in de gemeenten die na Wassenaar het hoogste aandeel hebben, respectievelijk Voorschoten en Blaricum.

Het met Aken vergroeide Vaals herbergt het hoogste percentage Duitsers en in de enclavegemeente Baarle-Nassau wonen relatief de meeste Belgen. Gegeven de geografische ligging van beide gemeenten mag dat nauwelijks een verrassing heten. De resultaten die zijn weergegeven in tabel 4.2 leveren ook inzichten op die verrassender zijn. We bespreken er daarvan een paar.

In de gemeente Gouda, met een HHI die slechts iets hoger is dan het landelijke gemiddelde, wonen relatief de meeste Marokkanen. De vestiging van Marokkanen in Gouda begon in 1965. In dat jaar besloot vleesverwerkingsbedrijf Compaxo om op proef een aantal Marokkaanse gastarbeiders in dienst te nemen die op eigen gelegenheid naar Nederland waren gekomen (de zogenoemde 'spontanen'). Dit beviel dermate goed dat Compaxo overging tot een ruimere werving. Wellicht geïnspireerd door dit succes, gingen ook andere Goudse ondernemingen Marokkaanse arbeiders werven, zoals de Melkunie, kaasfabrieken, siroopwafelbakkerijen, de Kaarsenfabriek en de Goudsche Machinefabriek (Habermehl 2014). Tot een werving van Turkse gastarbeiders is het in Gouda nauwelijks gekomen. Verder lijkt ook de postkoloniale en de postindustriële migratie grotendeels aan de stad voorbij te zijn gegaan. Vandaar dat de overige groepen met een migratieachtergrond slechts in bescheiden mate in Gouda zijn vertegenwoordigd.

Opvallend is ook het relatief hoge aantal mensen met een Arabische achtergrond³ dat in de Twentse steden woont. Opmerkelijk genoeg ligt hier migratie van Turkse gastarbeiders aan ten grondslag. Onder de Turkse gastarbeiders die in de jaren zestig en zeventig in Twente terecht kwamen, bevonden zich ook enkele mannen die behoorden tot de Syrisch-orthodoxe christelijke minderheid, ook wel Suryoye genoemd. Door kettingmigratie vestigden zich steeds meer Syrisch-orthodoxen in Twente. In Hengelo zetelde vanaf 1977 zelfs een Syrisch-orthodoxe bisschop.⁴ De Suryoye die nadien naar Nederland kwamen, waren niet meer alleen afkomstig uit Turkije, maar ook uit Syrië, Libanon en Irak. Vaak ontvluchtten zij vervolging

of politieke onrust in hun land van herkomst (Baysoy 2012). Vooral de migratie uit deze drie landen heeft ertoe geleid dat het aandeel mensen met een Arabische achtergrond zo groot is in Twente. Het is goed mogelijk dat ook het christelijk smaldeel onder de recente vluchtelingen uit Syrië en Irak zich in Twente gaat vestigen.

Mensen met een Midden- en Oost-Europese achtergrond vinden we relatief vaak terug in gemeenten waar veel behoefte is aan (seizoens)arbeid in de agrarische sector, zoals Zeewolde in de Flevopolder. In Den Haag en Schiedam wonen ook veel arbeidsmigranten uit Polen en Bulgarije die in het Westland werken.

Hoewel één van de bijnamen van Den Haag ‘de weduwe van Indië’ is, behoort de stad niet tot de vijf gemeenten met het grootste aandeel mensen met een Indonesische/voormalig Nederlands-Indische achtergrond. Wel liggen de drie gemeenten met het hoogste percentage inwoners met wortels in het voormalige Nederlands-Indië allemaal in de regio Haaglanden. Dit zijn Rijswijk, Leidschendam-Voorburg en Zoetermeer. Kennelijk verhuisden veel Hagenaars met een Indische achtergrond in de jaren van 1960 tot 1980 van Den Haag naar de voorsteden en de groei-kernen, net als hun stadgenoten met een Nederlandse achtergrond.

VERSCHEIDENHEID TUSSEN GEMEENTEN

Als we zowel kijken naar de omvang van diversiteit als de herkomstgroepen waaruit deze is opgebouwd, zien we verschillen in de aard van de diversiteit tussen de Nederlandse gemeenten. We kunnen daarbij, naast de ‘doorsnee’ Nederlandse gemeente wat diversiteit naar herkomst betreft (bijvoorbeeld Oegstgeest, Soest, Huizen, Weert, Oosterhout of Heerhugowaard), acht verschillende soorten gemeenten onderscheiden.

Meerderheid-minderheden steden

Dit zijn de drie grote Hollandse steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In deze drie ‘superdiverse’ steden heeft de meerderheid van de inwoners inmiddels een migratieachtergrond. Het aantal verschillende herkomstlanden is er bijzonder groot.

Voorsteden

In de meeste voorsteden van de drie superdiverse steden is het aantal herkomstgroepen inmiddels erg groot. Ook deze steden zijn zeer divers, al heeft de meerderheid van de bevolking daar nog een Nederlandse achtergrond. Voorbeelden van deze gemeenten zijn Diemen, Rijswijk en Schiedam.

Grootstedelijke provinciegemeenten

Ook andere voor Nederlandse begrippen grote steden, zoals Utrecht, Haarlem, Dordrecht, Tilburg, Nijmegen of Enschede kennen een behoorlijk hoge diversiteit. Het aandeel personen met een Nederlandse achtergrond is echter een stuk groter dan in de drie grootste steden en de meeste van hun voorsteden.

Middelgrote gemeenten met een specifieke grote minderheidsgroep

Deze gemeenten kenmerken zich juist door de aanwezigheid van één grote niet-Europese/Angelsaksische minderheidsgroep onder hun bevolking. Dat is vaak het gevolg van de werving van gastarbeiders in een bepaald herkomstland, zoals de Marokkaanse arbeiders in Gouda. Leerdam en Almelo hebben, na Schiedam, procentueel de meeste inwoners met een Turkse achtergrond. Den Helder en Delfzijl zijn voorbeelden van gemeenten met relatief veel Antillianen. Doordat de post-industriële migratiegolf grotendeels aan deze gemeenten voorbijging bleef het vaak bij één groep met een substantiële omvang. Desondanks is de diversiteit in deze gemeenten toch nog behoorlijk groot.

Expatgemeenten

Deze gemeenten kennen een grote verscheidenheid aan herkomstlanden, uit alle delen van de wereld. Er zijn echter relatief weinig inwoners met een Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond. Voorbeelden van typische expatgemeenten zijn Amstelveen en Wassenaar. Ook een gemeente als Waalre zouden we tot deze categorie kunnen rekenen.

Tuinbouwgemeenten

De omvangrijke horticultuur in deze gemeenten heeft ervoor gezorgd dat er veel personen met een Poolse of Bulgaarse achtergrond wonen. Dit leidt ertoe dat deze gemeenten een relatief hoge mate van diversiteit hebben. Gemeenten die we onder deze categorie kunnen scharen zijn Westland, Zundert, Zeewolde en Horst aan de Maas.

Grensgemeenten

Vanzelfsprekend zijn het in de grensgemeenten vooral inwoners met een Duitse of Belgische achtergrond die zorgen voor een hoge mate van diversiteit. Voorbeelden zijn Vaals, Kerkrade, Baarle-Nassau en Terneuzen. Daarbij is in de drie eerstgenoemde gemeenten het aantal inwoners met een Duitse of Belgische achtergrond erg hoog. De landsgrenzen lopen in deze gemeenten dan ook dwars door de bebouwde kom.

Homogene gemeenten

Ondanks dat de diversiteit naar herkomst de afgelopen decennia behoorlijk is toegenomen, woonden in 2015 nog steeds 3,2 miljoen mensen (19 procent van de totale bevolking) in een gemeente waar meer dan 90 procent van de inwoners een

Nederlandse achtergrond had. Voorbeelden van zeer homogene gemeenten zijn Zederik, Twenterand, Renswoude, Borger-Odoorn, Kollummerland en Nieuw-kruisland, Loppersum en Goeree-Overflakkee.

4.3 EEN DIVERS VERHAAL OVER DRIE STEDEN

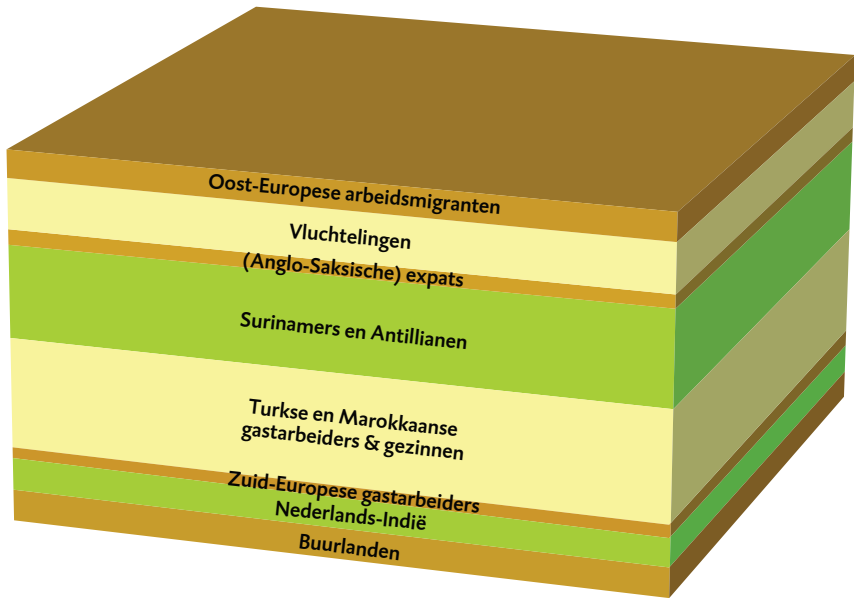
In de vorige paragraaf waren de analyses toegespitst op de verscheidenheid *tussen* gemeenten. Het beeld van de diversiteit naar herkomst in Nederland is daarmee niet compleet. *Binnen* gemeenten kan men eveneens meer en minder diverse gebieden onderscheiden. Voor Den Haag, in 2016 de Nederlandse gemeente met het hoogste aandeel inwoners met een migratieachtergrond en de hoogste HHI, hebben we de diversiteit naar herkomst op wijkniveau in kaart gebracht. Dit doen we ook voor Eindhoven, de meest diverse stad van Zuid-Nederland en voor Arnhem, de meest diverse stad van Oost-Nederland. Voor Arnhem baseren we de beschrijving van de diversiteit wat minder gedetailleerd op de diversiteit naar herkomstlanden. Daar staat tegenover dat we voor deze stad ook de verblijfsduur van de aldaar woonachtige populatie met een migratieachtergrond in beschouwing nemen.

DEN HAAG: DIVERSITEIT OP HET VEEN ÉN OP HET ZAND

Nagenoeg iedere migratiestroom die in de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog richting Nederland is gekomen, heeft zijn sporen achtergelaten in Den Haag. Of het nu gaat om repatrianten uit Nederlands-Indië, gastarbeiders en hun familieleden uit het mediterrane gebied, Hindostaans-Surinaamse en Antilliaanse postkoloniale migranten, politieke vluchtelingen, expats, of arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa, Den Haag heeft ze allemaal in groten getale mogen ontvangen. In 2017 had maar liefst 53 procent van de bevolking een migratieachtergrond.

Refererend aan de link tussen Den Haag en voormalig Nederlands-Indië, is de samenstelling van de Haagse bevolking met een migratieachtergrond in figuur 4.4 afgebeeld als een spekkoek. Daarbij vertegenwoordigt de onderste laag de herkomstgroep die grosso modo het langst aanwezig is in Den Haag en de bovenste laag de meest recent gearriveerde migrantengroep.

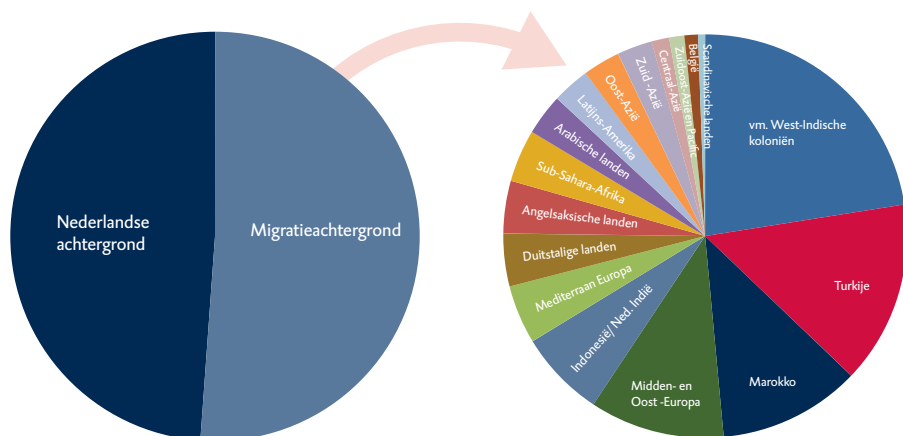
Figuur 4.4. De elkaar overlappende migrantenpopulaties van Den Haag in 2017

© WRR 2018 | Bron: CBS

Den Haag is inmiddels een zogenoemde *majority-minority city*. Dit houdt in dat de grootste herkomstgroep, in dit geval mensen met een Nederlandse achtergrond, minder dan de helft van de bevolking uitmaakt. De samenstelling van de bevolking naar de 18 groepen waarmee we in deze verkenning werken, hebben we weer-gegeven in figuur 4.5. Uit deze figuur blijkt dat ook de bevolking met een migratie-achtergrond zeer divers is. Zo is de grootste groep met een migratieachtergrond, personen met als herkomstland Suriname of de voormalige Nederlandse Antillen, slechts goed voor 22 procent van de bevolking met een migratieachtergrond en voor 12 procent van de totale bevolking van de stad.

Figuur 4.5. De bevolking van Den Haag naar herkomstgroep, 1 januari 2014

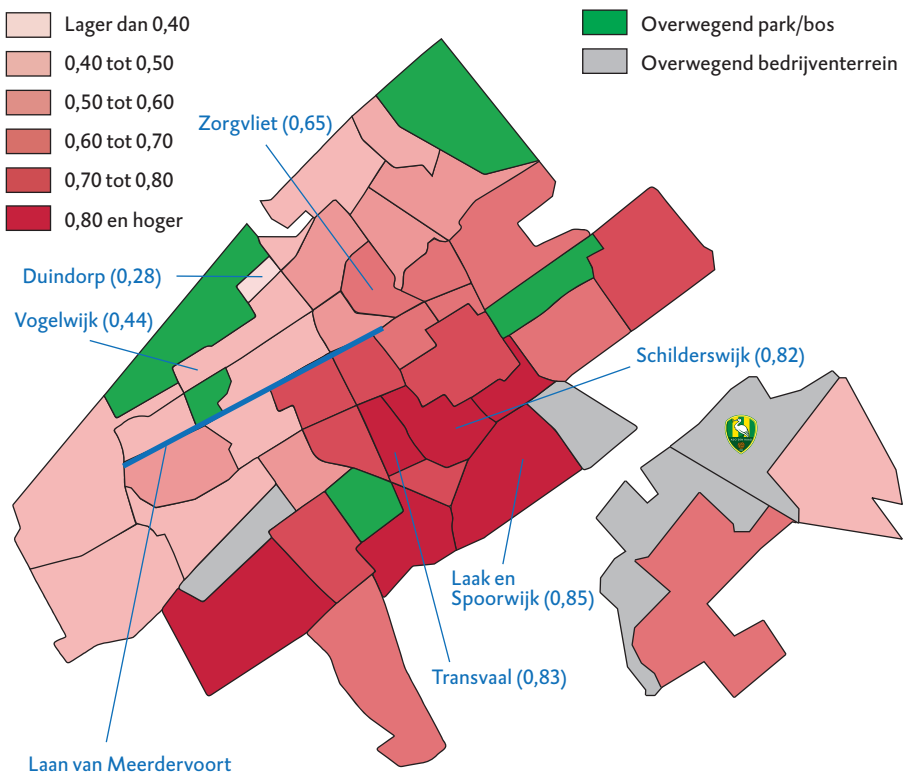
© WRR 2018 | Bron: CBS

Het klassieke beeld van Den Haag is een stad die verdeeld is tussen zand en veen. De Laan van Meerdervoort is daarbij de scheidslijn. Ten zuidoosten van deze bijna zes kilometer lange laan, in het veen, zouden de multiculturele buurten liggen. Ten noordwesten van de Laan van Meerdervoort, op de zandgronden, ligt 'wit' Den Haag, met ogenschijnlijk weinig diversiteit naar herkomst. Het beeld bestaat dat daar vooral deftige Hagenaars wonen. De uitzonderingen hierop zijn de volksbuurten in het stadsdeel Scheveningen. Dit beeld van Den Haag klopt als we uitgaan van het aandeel inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond. Onder de Laan van Meerdervoort bevinden zich inderdaad veelal wijken met een hoog percentage inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond. De Schilderswijk zou dan maar liefst 17 keer zo divers zijn als de Vogelwijk, een grotendeels door duinen omringde tuinwijk met veel dure huizen.

Als we uitgaan van de HHI zijn de verschillen tussen de Haagse wijken minder groot, zoals figuur 4.6 laat zien. De Schilderswijk is nu nog maar ongeveer twee keer zo divers als de Vogelwijk. De wijken op het zand blijken namelijk ook zeer divers te zijn. Een wijk als Zorgvliet, met slechts 8 procent bewoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond, heeft een HHI van 0,65. Indien deze chique groene villawijk, waarin veel ambassades zijn gevestigd, een gemeente van Nederland zou zijn, zou dit na Den Haag, Amsterdam en Rotterdam de meest diverse gemeente van Nederland zijn. Er wonen in deze wijk veel mensen met verschillende Europese/Angelsaksische achtergronden. Ook binnen de 8 procent inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond is de diversiteit naar alle waarschijnlijkheid groot, aangezien de meeste personen met een migratieachtergrond in deze wijk expats zijn.

De wijk Laak en Spoorwijk is volgens de HHI de meest diverse wijk van Den Haag, hoewel 'slechts' 56 procent van de inwoners een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond heeft. In deze wijk wonen relatief veel personen met een Midden- en Oost-Europese achtergrond, voornamelijk Polen en Bulgaren. Als een inwoner van Laak en Spoorwijk een willekeurige wijkgenoot tegenkomt, is de kans dat deze twee personen behoren tot verschillende herkomstgroepen maar liefst 85 procent. De verschillen met omliggende wijken zijn overigens klein. De aangrenzende wijken Stationsbuurt, Schilderswijk en Moerwijk hebben, net als de wijk Transvaal, een HHI die nauwelijks voor die van Laak en Spoorwijk onderdoet. De Scheveningse volkswijk Duindorp heeft verreweg de minste diversiteit naar herkomst.

Figuur 4.6. De Herfindahl-Hirschman-Index van wijken in Den Haag, 1 januari 2014

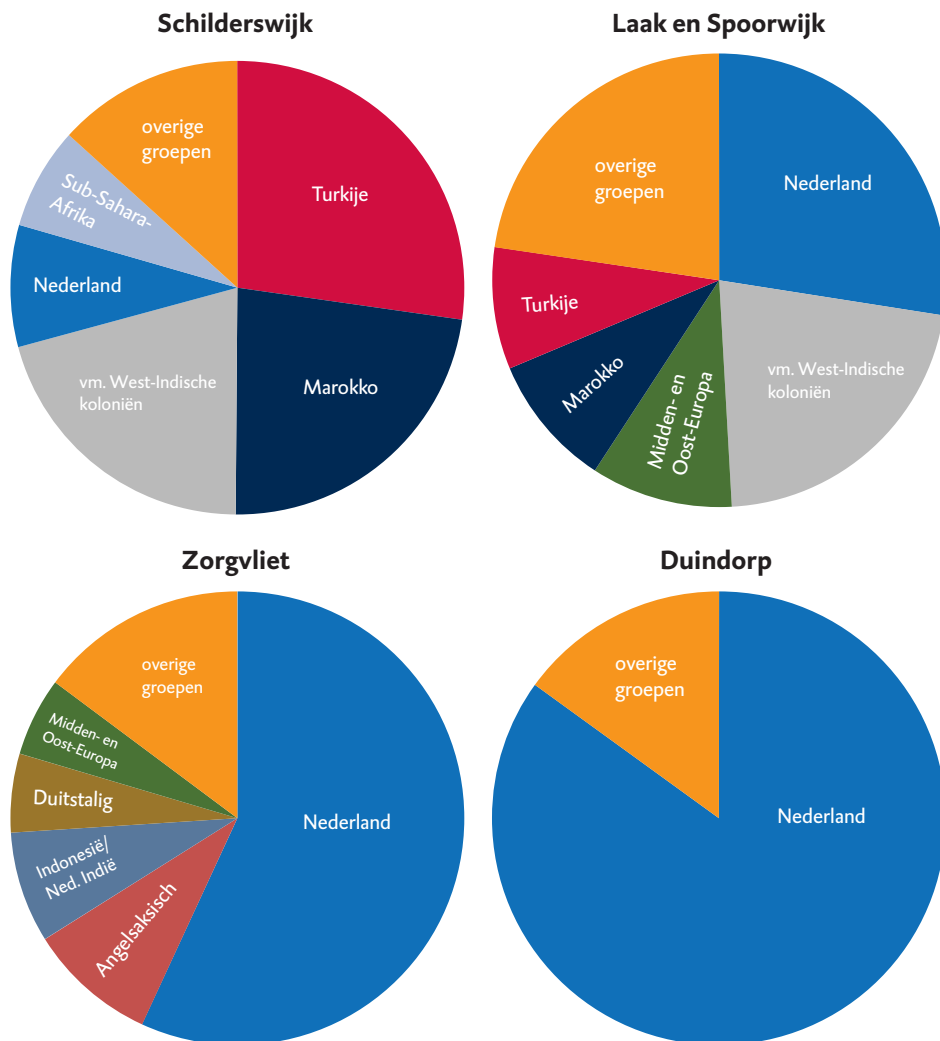
In figuur 4.7 is voor een aantal Haagse wijken de samenstelling van de bevolking afgebeeld. We hebben voor elke wijk het aandeel van de vijf grootste herkomstgroepen apart in de figuren opgenomen, mits de groep goed was voor ten minste 4 procent van het totaal aantal inwoners van de wijk. De herkomstgroepen die niet aan deze criteria voldeden, hebben we gerubriceerd onder ‘overige groepen’.

Wat opvalt zijn de grote verschillen tussen de besproken wijken. Zelfs als we de Schilderswijk vergelijken met Laak en Spoorwijk, twee wijken met een vergelijkbare HHI en waar de Nederlandse herkomstgroep in de minderheid is, zien we de nodige verschillen. Daar waar in Laak en Spoorwijk de Nederlandse herkomstgroep nog steeds de grootste is, is het percentage inwoners met een Nederlandse achtergrond in de Schilderswijk onder de 10 procent gezakt. Net iets meer dan de helft van de bewoners van de Schilderswijk had begin 2014 een Turkse of Marokkaanse achtergrond, terwijl deze twee groepen in Laak en Spoorwijk maar 18 procent van de bevolking uitmaakten.

In de wijk Zorgvliet wonen in tegenstelling tot de wijken Schilderswijk en Laak en Spoorwijk, nauwelijks mensen met een Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond. In plaats van deze vier ‘klassieke’ herkomstgroepen, zorgen andere groepen hier voor de relatief hoge diversiteit naar herkomst. We hebben het dan over (kinderen van) repatrianten uit Nederlands-Indië en over mensen met een Europese migratieachtergrond.

In Duindorp speelt, wat de bevolkingssamenstelling betreft, geen enkele herkomstgroep met een migratieachtergrond een rol van betekenis. Maar liefst 85 procent van de inwoners heeft een Nederlandse achtergrond. Dat is opmerkelijk voor een wijk in een *majority-minority*-stad. De grootste groep met een migratieachtergrond zijn de Midden- en Oost-Europeanen, maar zij beslaan slechts 2,3 procent van de bevolking.

Figuur 4.7. De bevolking van enkele Haagse wijken naar herkomstgroep, 1 januari 2014

© WRR 2018 | Bron: CBS

EINDHOVEN: DIRECTEUREN EN (GAST)ARBEIDERS IN DEZELFDE WIJK⁵

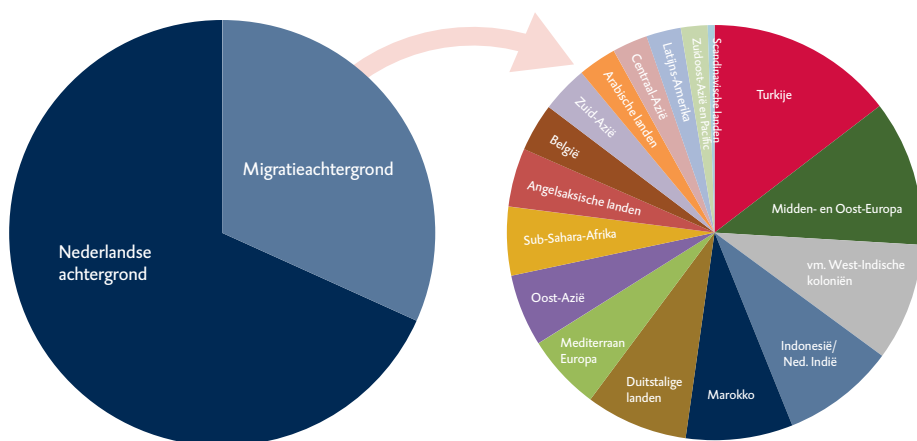
Eindhoven heeft, als stad met een bloeiend bedrijfsleven, in de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig veel gastarbeiders mogen verwelkomen. Daarbij ging het voornamelijk om Spanjaarden en Turken, maar ook arbeidsmigranten uit andere mediterrane landen. Daar waar de Spanjaarden in groten getale terugkeerden naar hun land van herkomst⁶ of met een Nederlandse vrouw huwden, lieten de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders vaak hun partner of gezin naar Nederland overkomen. Vanaf de economische recessie van 1973 tot op heden, kwamen

gezinsmigranten uit Turkije en Marokko naar Eindhoven. Vluchtelingen en postkoloniale migranten vonden ook hun weg naar Eindhoven, maar om echt grote groepen ging het niet.

Een groep migranten die in Eindhoven beduidend meer dan elders neerstreek, zijn de hoogopgeleide arbeidsmigranten. De stad doet er dan ook veel aan om hooggekwalificeerd – en dan vooral technisch onderlegd – buitenlands talent aan te trekken. Hoogopgeleide technici werken bij bedrijven als Philips en het in het aangrenzende Veldhoven gevestigde ASML, maar ook bijvoorbeeld aan de Technische Universiteit van Eindhoven.

De samenstelling van de bevolking van Eindhoven naar herkomstgroep hebben we weergegeven in figuur 4.8. Begin 2014 had 32 procent van de inwoners van Eindhoven een migratieachtergrond. Net als in Den Haag, is dit deel van de bevolking ook in Eindhoven erg divers. Geen enkele groep overheerst. De grootste groep, de personen met een Turkse achtergrond, heeft slechts een aandeel van ongeveer 15 procent in de gehele bevolking met een migratieachtergrond.

Figuur 4.8. De bevolking van Eindhoven naar herkomstgroep, 1 januari 2014

© WRR 2018 | Bron: CBS

De bevolkingsstatistieken van het CBS maken duidelijk dat in de gemeente Eindhoven de niet-Europese/Angelsaksische bevolking in demografische zin een stuk minder prominent aanwezig is dan in de wijken van Den Haag onder de Laan van Meerdervoort. In geen van de wijken die in figuur 4.9 worden onderscheiden, maken mensen met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond meer dan 30 procent van de bevolking uit. De wijken met het hoogste percentage inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond zijn: Oud-Woensel, Erp en Oud-Gestel. Woningen die zijn gebouwd in de periode van de wederopbouw

bepalen het beeld in deze wijken. In Oud-Woensel en Erp staat ook nog redelijk veel compacte vooroorlogse bebouwing (Uit het Broek et al. 2013). Cijfers van de gemeente Eindhoven wijzen uit dat de bevolking in deze wijken bestaat uit relatief veel Turkse en in mindere mate Marokkaanse gastarbeiders en hun families.

Een ander opvallend verschil met de gemeente Den Haag is dat de gemeente Eindhoven slechts één wijk kent met minder dan 10 procent bewoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond. Dit is Achtse Molen, een wijk die in 2014 ongeveer 16.000 inwoners had, wat overeenkomt met ruim 7 procent van de totale bevolking van Eindhoven. Deze wijk bestaat uit het voormalige kerkdorp Acht en de eind jaren zeventig en begin jaren tachtig opgeleverde Achtse Barrier (Gemeente Eindhoven 2014). Ter vergelijking: in Den Haag wonen 'op het zand' meer dan 100.000 mensen (ongeveer een vijfde van de totale bevolking) in een wijk met 10 procent of minder bewoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond. Het zal duidelijk zijn dat Eindhoven in ruimtelijke zin aanzienlijk minder segregatie kent dan Den Haag, tussen inwoners met een Europese/Angelsaksische achtergrond en andere inwoners.

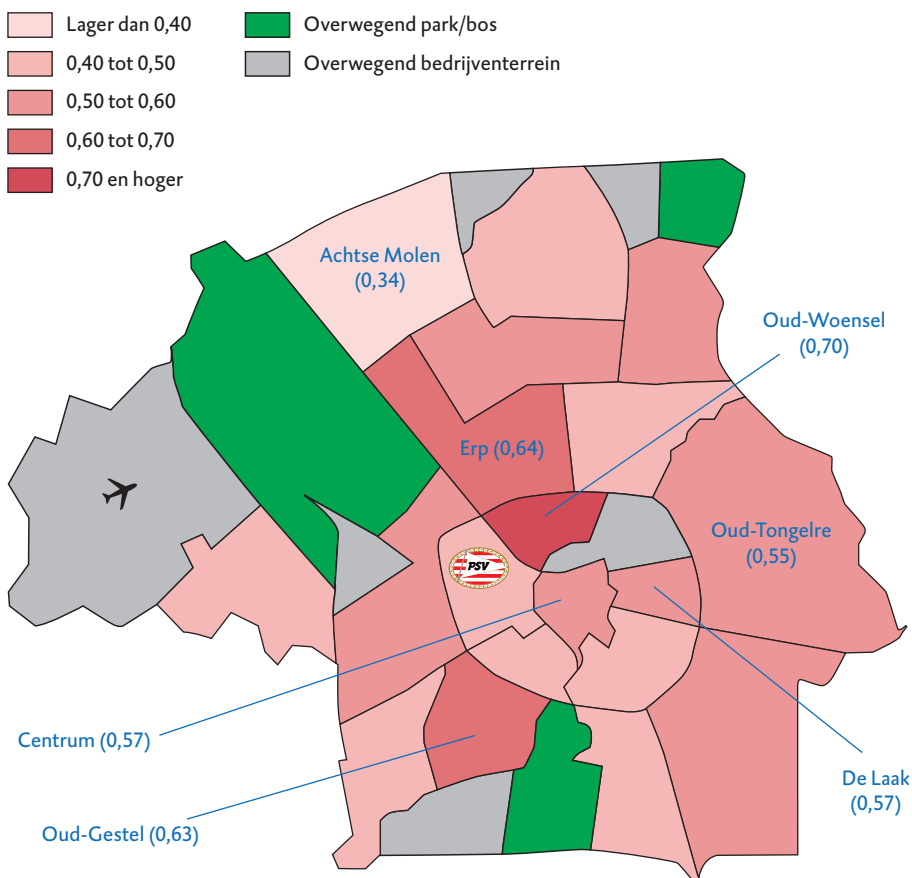
Dat de segregatie op wijkniveau in Eindhoven laag is, wordt mooi geïllustreerd door het stadsdeel Tongelre. Dit stadsdeel bestaat uit de wijken Oud-Tongelre en De Laak (zie figuur 4.9 voor de situering van de wijken). In de wijk Oud-Tongelre liggen zowel twee buurten met zeer hoge gemiddelde WOZ-waarden als het 'actiegebied' Doornakkers waar volgens de statistische informatie van de gemeente Eindhoven ongeveer 30 procent van de bevolking een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond heeft. In De Karpen, de buurt met de hoogste gemiddelde WOZ-waarde (in 2016 € 792.000) van de stad, en in Koudenhoven wonen nauwelijks mensen met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond.

In de wijk De Laak ligt het Villapark. Deze buurt heeft een erg laag percentage inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond. Hij ontstond toen luciferfabrikant J.L. Weijers en Anton Philips er in het begin van de twintigste eeuw hun villa's lieten bouwen. Andere rijke ondernemers uit de stad volgden hun voorbeeld en daarna vond er woningbouw voor het hogere personeel van Philips plaats (Kok 2012). De andere buurt in De Laak, Lakerlopen, is daarentegen één van de acht zogenoemde 'impulsbuurten' van Eindhoven. In deze wijk heeft één op de drie mensen een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond.

Waar het voor de Haagse wijken nogal veel scheelt of we de diversiteit naar herkomst meten op basis van het percentage inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond of de HHI, maakt dit voor Eindhoven weinig uit. De wijken met de hoogste HHI zijn Oud-Woensel (0,70), Erp (0,64) en Oud-Gestel (0,63). Het hoogste aandeel inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond levert dezelfde top drie op in dezelfde volgorde. Wat wel opvalt, is dat de wijk

Centrum een relatief hoge HHI heeft als we deze afzetten tegen haar aandeel inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond. Dit komt door het relatief grote aandeel mensen met een Europese/Angelsaksische migratieachtergrond of een andere niet-Europese/Angelsaksische achtergrond dan de Turkse of Marokkaanse dat hier woont. Waarschijnlijk betreft het hier internationale studenten en kennismigranten. Wederom is Achtse Molen, met een HHI van 0,34, de minst diverse wijk van Eindhoven.

Figuur 4.9. De Herfindahl-Hirschman-Index van wijken in Eindhoven, 1 januari 2014

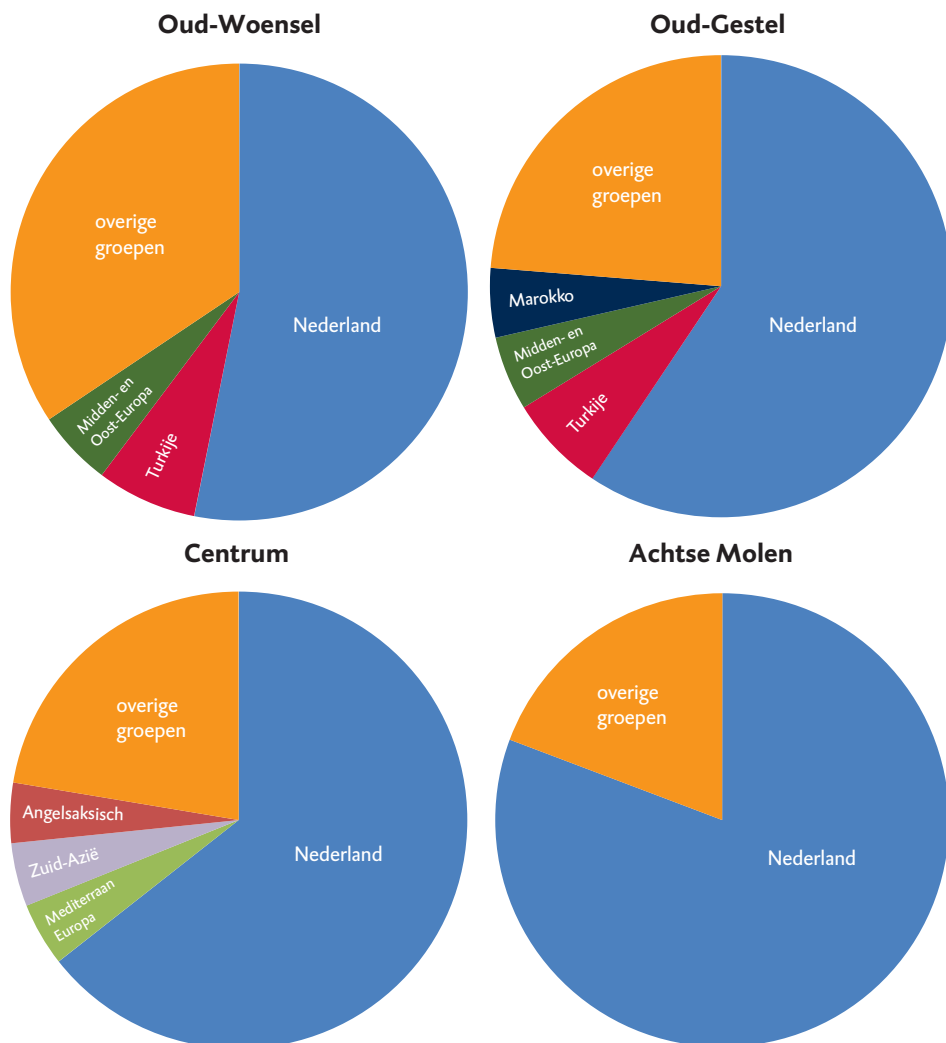

© WRR 2018 | Bron: CBS

Ook voor vier Eindhovense wijken hebben we de samenstelling van de bevolking afgebeeld (figuur 4.10). Daarbij hebben we opnieuw alleen groepen in de taartdiagrammen opgenomen die een groter aandeel in de bevolking hadden dan 4 procent. De verschillen in de samenstelling naar herkomst van de bevolking springen

minder in het oog dan bij de Haagse wijken. Zo lijken de wijken Oud-Woensel en Oud-Gestel erg op elkaar, ware het niet dat in Oud-Gestel de Marokkaanse herkomstgroep een stuk prominenter aanwezig is en dat in Oud-Woensel de ‘vergaarbak’ van de overige herkomstgroepen met een aandeel van minder dan 4 procent, groter is.

Figuur 4.10. De bevolking van enkele Eindhovense wijken naar herkomstgroep, 1 januari 2014

Wat verder opvalt, is dat in de wijk Centrum nauwelijks Turken en Marokkanen wonen, ondanks dat deze wijk vrij divers van samenstelling is. In de wijk Achtse Molen, waar ongeveer 80 procent van de inwoners een Nederlandse achtergrond heeft, woont geen enkele andere herkomstgroep met een groter aandeel in de totale bevolking dan 4 procent. De twee grootste groepen met een migratieachtergrond in deze wijk zijn mensen met een Indonesische/voormalig Nederlands-Indische achtergrond (3,3 procent) en personen met een Duitstalig herkomstland (2,4 procent).

ARNHEM: GROTE VERSCHILLEN TUSSEN DE NOORD- EN DE ZUIDOEVER⁷

Arnhem wordt ook wel ‘het Haagje van het Oosten’ genoemd. De stad heeft deze bijnaam te danken aan de vele rijke Hagenaars die een buitenhuis bezaten in de bosrijke en heuvelachtige omgeving van de stad.⁸ Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw bevonden zich onder deze Hagenaars ook veel oud-Indiëgangers.⁹ Zij lieten vaak grote villa’s bouwen die het beeld van Arnhem-Noord deels gingen bepalen. Ook nu nog wonen er veel mensen met een Indonesische/voormalig Nederlands-Indische achtergrond in de stad. Op personen met een Turkse achtergrond na, zijn zij met een aandeel van 3,8 procent de grootste herkomstgroep met een migratieachtergrond.

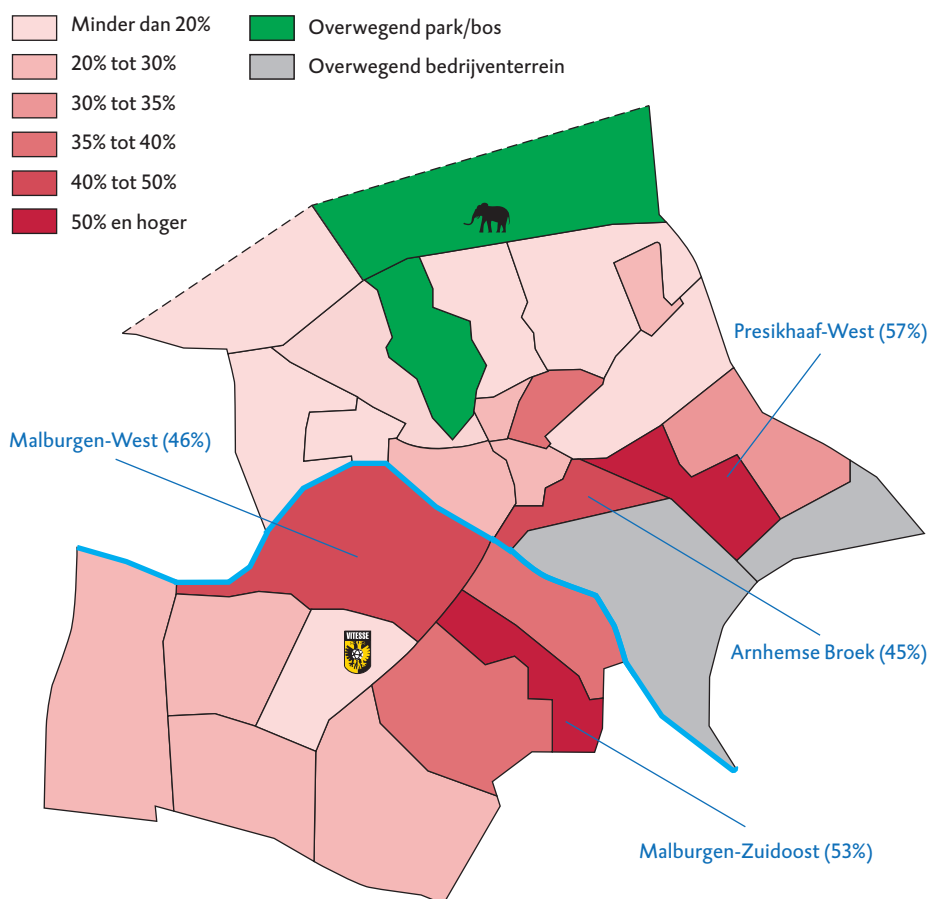
De aanwezigheid van mensen met een Turkse achtergrond in Arnhem is begonnen in de jaren zestig. In de periode van 1964 tot en met 1973 kwamen veel Turken naar Arnhem om te werken bij bedrijven als AKZO en BASF. Ook na 1973 nam het aantal Turken in Arnhem nog steeds toe door gezinsmigratie. Tegenwoordig heeft meer dan 1 op de 20 Arnhemmers een Turkse achtergrond. Omdat de bedrijven in Arnhem vooral veel gastarbeiders uit Oost-Turkije in dienst namen, ontstond er ook een relatief grote Koerdische gemeenschap (Bruinsma en Van de Bunt 1995). Deze is waarschijnlijk, op die van Den Haag na, de grootste in Nederland (Sağ 2012). Voorzichtige schattingen wijzen uit dat ongeveer één op de vijf Arnhemmers met een Turkse achtergrond tot de Koerden kan worden gerekend.¹⁰

Ook wonen er de nodige mensen met een Surinaamse of Antilliaanse migratieachtergrond in Arnhem. Het aandeel van herkomstgroep ‘voormalige West-Indische koloniën’ is bij lange na niet zo groot als in de grote Hollandse steden, maar is met 3,7 procent behoorlijk hoog voor een gemeente buiten de Randstad. Mensen met een Duitse (3,0 procent van de totale bevolking), Midden- en Oost-Europese (2,4 procent) en Marokkaanse (2,2 procent) achtergrond zijn ook redelijk prominent terug te vinden in de Arnhemse bevolkingsstatistiek.

Vooraf in de wijken die stammen uit de periode van de wederopbouw wonen veel migranten. Na de Tweede Wereldoorlog besloot men het noorden van Arnhem haar groene karakter te laten behouden en de stad vooral uit te breiden ten zuiden van de Rijn. Deze zuidelijke Rijnsoever was tot dan toe slechts sporadisch

bebouwd. In de periode van 1945 tot en met de jaren zestig verrees hier het stadsdeel Malburgen (Hijink 2014). Kenmerkend voor deze periode zijn de goedkope rijtjeswoningen en portiekflats. Een aanzienlijk deel van de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders en hun familie en van de migranten uit de voormalige West-Indische koloniën kwam in Malburgen terecht. Dit zien we terug in figuur 4.11. Vooral in de wijken Malburgen-West en Malburgen-Zuidoost is het aandeel bewoners met een migratieachtergrond erg hoog. In de laatstgenoemde wijk wonen zelfs meer mensen met dan zonder een migratieachtergrond. Het lijkt er ook op dat slechts een beperkt deel van deze migranten zich na verloop van tijd is gaan vestigen in het groene heuvelachtige noorden van de stad. Voor de meeste migranten was dit kennelijk een brug te ver.

Figuur 4.11. Aandeel inwoners met een migratieachtergrond in wijken van Arnhem, 1 januari 2014

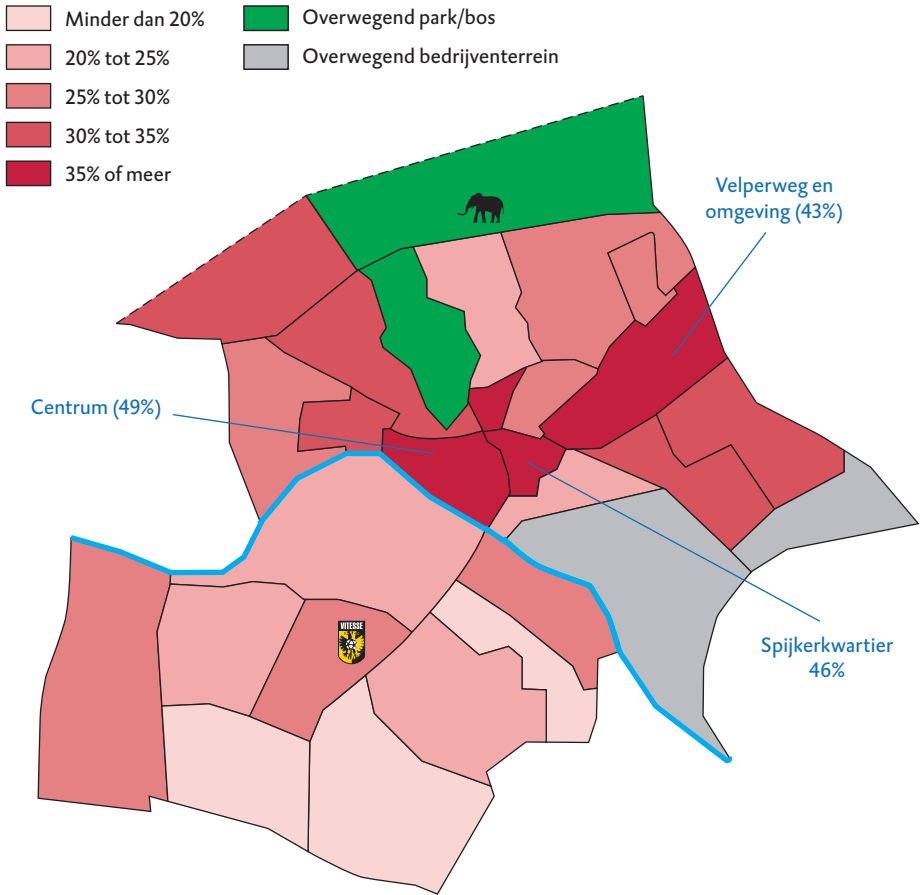

Hierop zijn twee uitzonderingen. Ook in Presikhaaf-West vormen bewoners met een migratieachtergrond de meerderheid. Presikhaaf is de enige naoorlogse stadsuitbreiding van enige betekenis aan de noordkant van de Rijn.¹¹ Een andere wijk op de noordoever met een groot aandeel bewoners met een migratieachtergrond is het Arnhemse Broek. Het grootste deel van deze wijk ontstond als stadsuitbreiding kort vóór de oorlog, maar heeft een bebouwing die grotendeels uit rijtjeshuizen en portiekflats bestaat, net als Malburgen en Presikhaaf.

We hebben in figuur 4.12 per wijk aangegeven hoe groot het aandeel onder de bevolking met een migratieachtergrond is dat korter dan tien jaar in Nederland verblijft. De tweede generatie is hierbij gerekend tot degenen die al langer dan tien jaar in Nederland verblijven. Dat geldt ook voor degenen die jonger zijn dan tien jaar. Wat meteen opvalt is dat de wijken met het hoogste aandeel inwoners met een migratieachtergrond niet behoren tot de drie wijken waar het aandeel migranten dat korter dan tien jaar in Nederland verblijft het grootst is. Dat zijn het centrum van de stad, de wijk Velperweg en omgeving, en het Spijkerkwartier.

Dat mensen zich vaak slechts tijdelijk vestigen in het centrum van een stad is een bekend gegeven. De Velperweg en omgeving bestaat uit vooroorlogse bebouwing met relatief veel villa's.¹² Het hoge percentage met een korte verblijfsduur komt wellicht door de vele expats in deze wijk. Dat relatief veel migranten die kort in Nederland zijn in het Spijkerkwartier wonen, komt waarschijnlijk omdat deze wijk en het aangrenzende Klarendal te maken hebben met gentrificatie. Dit houdt in dat het wonen in steden weer in trek is en dat relatief arme inwoners verdrongen worden door rijkere nieuwkomers die zich de gestegen huizenprijzen kunnen veroorloven. De gentrificatie van het Spijkerkwartier kwam in een stroomversnelling nadat de gemeente een einde maakte aan de raamprostitutie in de wijk (Hulsbergen 2011).¹³ Het Spijkerkwartier is door deze gentrificatie waarschijnlijk populair bij expats en buitenlandse studenten. Dit zijn groepen migranten waarvan we weten dat ze gewoonlijk niet erg lang in Nederland blijven. Ook zijn er indicaties dat de omvang van de Turkse gemeenschap in het Spijkerkwartier en Klarendal afneemt (De Bruijn 2016).

Figuur 4.12. Aandeel van de inwoners met een migratieachtergrond dat korter dan 10 jaar in Nederland verblijft, 1 januari 2014

© WRR 2018 | Bron: CBS

De wijk met het hoogste aandeel migranten dat korter dan 10 jaar in Nederland verblijft, is Presikhaaf-West met 19 procent. Deze wijk heeft dus niet alleen het hoogste percentage personen met een migratieachtergrond, maar ook het hoogste percentage kort verblijvende migranten. Gezien het type woningen in de wijk, gaat het hier waarschijnlijk niet om expats. Wie weet, lukt het deze groep wel om op termijn de sprong te maken naar “groen” Arnhem. In Presikhaaf-West zitten ze in ieder geval al aan de goede kant van de Rijn...

WAT LEREN WE VAN DEN HAAG, EINDHOVEN EN ARNHEM?

Uit de analyses van Den Haag, Eindhoven en Arnhem kunnen we drie lessen trekken. Ten eerste kan migratie op lokaal niveau verschillend neerslaan. In Eindhoven verschilt het aandeel migranten en de diversiteit naar herkomst niet erg tussen de wijken, terwijl dat in Den Haag en Arnhem duidelijk anders is. Hoewel in de residentie ook veel diversiteit naar herkomst valt waar te nemen in de wijken boven de Laan van Meerdervoort, is de diversiteit in de andere wijken beduidend groter. Vergelijkbare verschillen zien we tussen Arnhem-Noord en -Zuid.

Een tweede les is dat de aard van de diversiteit naar herkomst sterk kan verschillen. De ene diversiteit is de andere niet, ook al is de HHI even hoog. We moeten ons realiseren dat ook de specifieke samenstelling van de herkomstgroepen erg belangrijk is voor een goed beeld van een bepaalde wijk.

Een derde les is dat we ons niet moeten beperken tot een simpele cijfermatige analyse. Om de diversiteit naar herkomst in een stad of een wijk goed te kunnen duiden, moeten onderzoekers en beleidmakers zich ook verdiepen in de achterliggende oorzaken en patronen van migratie en vestiging.

4.4 CONCLUSIES: GROTE VERSCHIEDENHEID BINNEN EN TUSSEN GEMEENTEN

De belangrijkste conclusies van dit hoofdstuk zijn:

- Begin 2015 had 21,7 procent van de in Nederland woonachtige personen een migratieachtergrond. Op 1 januari 2015 was de HHI voor Nederland als geheel 0,38. Dit is dus dat de kans dat twee willekeurige personen die in Nederland wonen, tot een verschillende herkomstgroep behoren.
- Het percentage mensen dat woont in een gemeente met minimaal een HHI van 0,3 is 68 procent. Iets meer dan twee derde van de inwoners van Nederland, wat overeenkomt met ongeveer 11,5 miljoen mensen, heeft dus te maken met een substantiële mate van diversiteit naar herkomst.
- De meest diverse gemeenten van Nederland zijn bijna allemaal grote Hollandse steden of een voorstad van deze steden. De steden Utrecht, Eindhoven en Arnhem complementeren, samen met de grensgemeente Vaals, de top 15 van meest diverse gemeenten. Tussen gemeenten zijn er soms grote verschillen in de etnische samenstelling van de bevolking.
- Als we zowel kijken naar de omvang van diversiteit als de herkomstgroepen waaruit deze is opgebouwd, kunnen we naast de wat betreft diversiteit naar herkomst ‘doorsnee’ Nederlandse gemeenten, acht verschillende soorten gemeenten onderscheiden. Dit zijn meerderheid-minderhedensteden, hun

voorsteden, grootstedelijke provinciegemeenten, middelgrote gemeenten met één specifieke grote minderheidsgroep, expatgemeenten, tuinbouwgemeenten, grensgemeenten en homogene gemeenten.

NOTEN

- 1 De vijf Nederlandse gemeenten met de laagste HHI waren op 1 januari 2015 Urk, Staphorst, Grootegast, Dantumadeel en Achtkarspelen.
- 2 In bijlage 4.1 is voor alle Nederlandse gemeenten de HHI en het percentage inwoners met een migratieachtergrond voor het jaar 2015 te vinden. Tevens hebben we hier ook een kolom toegevoegd met het percentage inwoners met een niet-Europese/Angelsaksische achtergrond.
- 3 Zoals we hebben aangegeven in hoofdstuk 2, rekenen we personen met een Marokkaanse achtergrond niet tot deze groep.
- 4 Later is het religieuze centrum voor Syrisch-Orthodoxe gelovigen in Nederland verplaatst naar het Twentse dorpje Glane in de gemeente Losser (Rabo 2006).
- 5 De auteurs bedanken Anneke Nunn voor commentaar op een eerdere versie van deze tekst over Eindhoven.
- 6 Dit kwam mede door gunstige economische ontwikkelingen in Spanje. De economische politiek van het Franco-regime was tot 1957 gericht op autarkie. Dit veranderde met de introductie van het zogenoemde *Plan de Estabilización* in 1959, waarmee het internationale verkeer van personen en goederen werd geliberaliseerd (Mansvelt Beck 1993). Dit zou Spanje geen windeieren leggen: tussen 1959 en 1973 had het land, op Japan na, de hoogste economische groei ter wereld en werd het de negende economie in de wereld (Baklanoff 1976). Het waren vooral Catalonië, Baskenland en de regio rond Madrid die tot bloei kwamen (Harrison 1980) en daardoor interessante alternatieven werden voor potentiële arbeidsmigranten uit de rest van Spanje.
- 7 Johan Leeuwstein wordt bedankt voor het kritisch doorlezen van deze passage over Arnhem.
- 8 De plaatselijke bevolking nam het Haagse accent vaak over omdat dit status zou verschaffen. Hierdoor wijkt het Arnhemse dialect sterk af van de overige Zuid-Gelderse dialecten en doet zich de opmerkelijke situatie voor dat deftige Haagse klanken te horen zijn in het *Èrnems* dat de bewoners van de volksbuurten van de stad spreken.
- 9 Dormans et al. 2003; Bosma 2011.
- 10 Zie bijvoorbeeld deze krantenartikelen:
http://www.arnhem-direct.nl/berichten/vreedzame_mars_koerden_door_binnenstad/,
<http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Profiel/Koerden/nederland.html> .
- 11 Behalve Presikhaaf is aan de noordkant van de Rijn ook de wijk Monnikenhuizen voor het grootste deel in de periode van de wederopbouw gebouwd. Presikhaaf heeft echter ongeveer vier keer zoveel inwoners als Monnikenhuizen.
- 12 Zo ligt aan de Velperweg bijvoorbeeld ook het voormalige landgoed Bronbeek, een verzorgingstehuis voor oud-militairen van het Nederlandse Leger en van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL).
- 13 De gentrificatie van Klarendal kreeg mede vorm doordat de gemeente de wijk ging omvormen tot een zogenoemd 'Modekwartier' (Scheele 2011).

5 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST EN SOCIALE COHESIE

Coauteurs: Iris Glas en Laura Mulder

5.1 VERSCHIEDENHEID EN SAMENHANG

Nederland is een land geworden met een zeer grote verscheidenheid naar herkomst. Maar wat betekent dat nu voor de sociale samenhang? Weten burgers om te gaan met de toegenomen verscheidenheid of wordt het samenleven ingewikkelder? Over deze vragen gaat dit hoofdstuk. In academische termen: wat is de relatie tussen diversiteit naar herkomst en sociale cohesie?

Sociale cohesie gaat over wat een gemeenschap bij elkaar houdt en over het vermogen van burgers om samen te leven en samen te werken. Het begrip sociale cohesie is niet eenduidig te operationaliseren. Elke wetenschappelijke discipline kijkt er weer anders naar. Zo zijn politicologen vooral geïnteresseerd in politieke participatie en vertrouwen, sociologen in het functioneren van de *civil society* van verenigingen en zelforganisaties, criminologen in deviant gedrag en onveiligheidsgevoelens, geografen in de aard en kwaliteit van buurtrelaties, juristen in het voorkomen en oplossen van conflicten, psychologen in het maken van onderscheid tussen *in-* en *out-groups*, en economen in dilemma's van samenwerking.¹ Ook verschilt de schaal waarover uitspraken worden gedaan, variërend van de Verenigde Naties, de EU, de Nederlandse samenleving, gemeenten, tot en met buurten en straten.²

In dit hoofdstuk gebruiken we inzichten uit diverse disciplines en op verschillende niveaus, van buurt tot gemeente. Daarbij staan we stil bij verschillende aspecten van de relatie tussen diversiteit naar herkomst en sociale cohesie. Het eerste aspect is *sociaal kapitaal*. Dit aspect heeft dankzij Putnams artikel *E Pluribus Unum* (2007) veel aandacht gekregen in Amerika en West-Europa. In dat artikel betoogt hij dat het leven in een 'etnisch heterogene' omgeving slecht is voor het interpersoonlijk vertrouwen en dat het sociale relaties ondermijnt tussen en binnen groepen. In etnisch heterogene omgevingen hebben burgers de neiging zich terug te trekken en zich af te sluiten van anderen. Putnam spreekt van 'schildpaddengedrag': 'to hunker down - that is, to pull in like a turtle' (Putnam 2007: 149).

In onze analyse gaan we nader in op het werk van Putnam over sociaal kapitaal, alsmede op de kritiek daarop van vooral ook Nederlandse onderzoekers. Maar wij voegen er twee andere aspecten aan toe. Ten eerste het aspect van *verliesgevoelens* bij gevestigde burgers, onder wie ook migrantengroepen, als gevolg van toenemende diversiteit naar herkomst. Dit is een opkomend thema in de literatuur over

de sociaal-psychologische gevolgen van etnische diversiteit (Smeekees en Mulder 2016). En ten tweede het aspect van *sociale veiligheid*. Dat is een relatief nieuw thema in het onderzoek naar de sociale gevolgen van diversiteit naar herkomst. In de behandeling van deze drie aspecten zullen we zowel de *state-of-the-art* literatuur kort behandelen, als de resultaten van eigen analyses presenteren.

De leidende vraag in onze eigen analyses is in hoeverre er een samenhang bestaat tussen diversiteit naar herkomst aan de ene kant en sociaal kapitaal, verliesgevoelens en sociale veiligheid aan de andere kant. Daarbij onderkennen we dat de causaliteit twee kanten op kan werken. Een diverse stedelijke omgeving met anonieme burenrelaties en geringe sociale controle kan aantrekkelijk zijn om in te wonen voor personen met en zonder migratieachtergrond. Anderzijds kan een diverse woonomgeving leiden tot als negatief ervaren burenrelaties en verlies- en onveiligheidsgevoelens in de hand werken.

De opzet van dit hoofdstuk is als volgt. In de volgende paragraaf lichten we de conceptualisering van sociaal kapitaal, verliesgevoelens en sociale veiligheid toe. Daarna presenteren we de uitkomsten van onze analyses over sociaal kapitaal, verliesgevoelens en sociale veiligheid, in samenhang met de belangrijkste Nederlandse onderzoeksbevindingen. Voor de eigen analyses maken we gebruik van het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB), de Basisvoorziening Handhaving (BVH) en de Veiligheidsmonitor 2014 (zie kader 5.1). We sluiten het hoofdstuk af met een samenvattende conclusie.

Kader 5.1. Koppeling SSB met politieregistraties en de Veiligheidsmonitor

Voor dit hoofdstuk koppelden we het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB) aan de Basisvoorziening Handhaving (BVH) van de politie en aan de Veiligheidsmonitor 2014. Het SSB omvat de gegevens van ruim 17 miljoen inwoners van Nederland.

In de BVH registreert de politie onder meer alle personen tegen wie als verdachte van het plegen van een misdrijf een proces-verbaal is opgemaakt. Onze analyse heeft betrekking op personen in de leeftijd van 12 tot en met 60 jaar ($N=10.746.180$).

De Veiligheidsmonitor is een jaarlijks terugkerend bevolkingsonderzoek naar veiligheid, leefbaarheid en slachtofferschap. In 2014 werden ruim 86.000 personen geïnterviewd uit 403 gemeenten en 8.798 buurten in Nederland.

Deze zeer grootschalige bestanden bieden de mogelijkheid om verbanden met de HHI te onderzoeken voor alle Nederlandse gemeenten en buurten.

Een belangrijk kenmerk van de analyses die we in dit hoofdstuk uitvoeren is dat ze zijn gebaseerd op een zeer groot aantal representatieve waarnemingen. De database die we hebben gecreëerd door de BVH aan het SSB te koppelen bevat zelfs gegevens over *alle* geregistreerde inwoners van Nederland. De analyses hebben ook hun tekortkomingen. De data hebben slechts betrekking op één jaar. Daarom mogen we eigenlijk geen uitspraken doen over mogelijke gevolgen van toename in diversiteit. Wel is het zo dat een buurt of gemeente zelden plotseling erg divers wordt. In die zin kunnen we de verzameling buurten en gemeenten die we meenemen in onze analyses tot op zekere hoogte beschouwen als een synthetisch cohort. Zo is bijvoorbeeld de huidige diversiteit van Dordrecht deels vergelijkbaar met die van Rotterdam in de jaren '90, de huidige diversiteit van Breda te vergelijken met die van Rotterdam in de jaren '80 en de hedendaagse diversiteit van Gilze-Rijen met die van Rotterdam in de jaren '60.

5.2 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST EN DRIE ASPECTEN VAN SOCIALE COHESIE

De eerste vraag is wat we precies verstaan onder 'sociale cohesie'. In een overzichtartikel over de relatie tussen etnische diversiteit en sociale cohesie onderscheiden Van der Meer en Tolsma (2014: 461) vier dimensies van sociale cohesie:³

- *Mate van institutionalisering van sociale verbindingen.* Dit betreft het onderscheid tussen formele en informele cohesie (Misztal 2000). Formele cohesie gaat over activiteiten van burgers in het maatschappelijk middenveld van verenigingen, organisaties en instellingen. Informele cohesie gaat over zaken als verhoudingen in de buurt, activiteiten voor de buurt en mantelzorg. Een bloeiend verenigingsleven en veelvuldige informele hulp zijn allebei indicatoren van sterke sociale samenhang.
- *Verbondenheid in houding en gedrag.* Verbondenheid kan men meten op basis van attitudes, zoals affectie, afkeer, vertrouwen en angst, maar ook op basis van gedrag, zoals de mate van samenwerking tussen mensen. Deze tweedeling keert terug in veel onderzoek. Enerzijds meten onderzoekers houdingen van mensen: voelen mensen zich verbonden met anderen? Anderzijds meten onderzoekers gedrag: hebben mensen contact met elkaar en ontwikkelen ze gezamenlijke activiteiten?
- *De groep(en) waarmee mensen zijn verbonden.* Daarbij worden veelal drie soorten groepen onderscheiden: de *in-group* waartoe een persoon zelf behoort, de *out-group* van mensen met een andere achtergrond, en de bevolking in het algemeen. Er is sprake van geringe sociale cohesie als personen zich vooral richten op de eigen groep en zich afzetten tegen anderen of zich afschermen van anderen.

- *De geografische reikwijdte van sociale bindingen.* Sociale relaties kunnen verbonden zijn met geografisch af te bakenen gebieden, zoals straten, buurten, wijken, gemeenten en landen. Op al deze schaalniveaus kunnen meer of minder cohesieve relaties bestaan. In veel Nederlands onderzoek naar sociale cohesie staan vooral wijken en buurten centraal. Er zijn echter ook vormen van sociale cohesie die niet gerelateerd zijn aan een geografisch schaalniveau (Van der Meer en Tolsma 2014: 469). Een belangrijke indicator is bijvoorbeeld algemeen of interpersoonlijk vertrouwen dat betrekking heeft op het vertrouwen van mensen in elkaar (Gijsberts et al. 2012).⁴

De volgende vraag is hoe diversiteit naar herkomst een negatieve invloed kan hebben op de sociale cohesie. Van der Meer en Tolsma (2014) werken twee trajecten uit. In het eerste traject staat het sociale mechanisme van *anomie* centraal, dat wil zeggen dat etnische diversiteit ertoe leidt dat mensen onzeker zijn over het bestaan van gedeelde normen en waarden. Etnische diversiteit brengt een verscheidenheid aan talen en verschillen in normen en waarden met zich mee. Dat bemoeilijkt de onderlinge communicatie en kan leiden tot gevoelens van anomie. Geblokkeerde communicatie en het ontbreken van gedeelde normen brengen gevoelens van uitsluiting, machteloosheid en doelloosheid voort. Mensen raken onzeker over hoe zij zich in de publieke sfeer moeten gedragen en gaan het contact met andere mensen mijden. Het resultaat is een leefomgeving die zich kenmerkt door ‘sociale desorganisatie’: geringe onderlinge contacten, afnemende sociale controle, gevoelens van algemeen wantrouwen, onzekerheid en sociale onveiligheid.

In het tweede traject staat het sociale mechanisme van *dreiging* centraal. Etnische diversiteit kan leiden tot ervaren en daadwerkelijke competitie tussen groepen over schaarse materiële en immateriële goederen, zoals banen, huizen, veiligheid en culturele identiteit. Deze competitie werkt gevoelens van bedreiging in de hand en ondermijnt het vertrouwen tussen etnische groepen. Omdat mensen elkaar wantrouwen worden interetnische contacten gemeden, trekken mensen zich terug in de eigen kring en verminderen ook de contacten met de eigen groep. Het eindresultaat is ook hier dat het samenleven gekenmerkt wordt door geringe sociale controle, wantrouwen en sociale onveiligheid. Bij het sociale mechanisme van dreiging moeten we wel de kanttekening plaatsen dat dit mechanisme zich ook voordoet, en wellicht zelfs vooral, als er sprake is van één grote minderheidsgroep. In strikte zin sluit dit traject van Van der Meer en Tolsma (2014) minder aan op de ‘pure’ diversiteitseffecten dan het anomietraject.

Een tweede raamwerk om de relatie tussen diversiteit naar herkomst en sociale cohesie te analyseren komt van de hand van de socioloog Koopmans en zijn collega’s (2015). Zij definiëren sociale cohesie als het vermogen van een gemeenschap om via samenwerking publieke goederen te realiseren, inclusief de vertrouwens-

basis die daaraan ten grondslag ligt.⁵ Zij onderscheiden drie mechanismen waardoor diversiteit de sociale cohesie negatief kan beïnvloeden. Deze drie mechanismen zijn met elkaar verbonden en beïnvloeden elkaar.

Een eerste mechanisme is dat etnische diversiteit tot *aparte etnische netwerken* kan leiden waardoor het lastig is om gedeelde sociale normen te ontwikkelen of sociale controle te handhaven. Ook het doorgeven van informatie wordt daardoor bemoeilijkt, evenals het ontstaan van vertrouwen en het aangaan van samenwerking. Een tweede mechanisme is dat etnische diversiteit *culturele verschillen* met zich meebrengt, zoals taalverschillen of verschillen in burgerparticipatie, waardoor het moeilijk is om samen te werken en activiteiten te coördineren. Een derde mechanisme is dat etnische diversiteit processen van *groepsidentificatie* met zich meebrengt die tot verdeeldheid kunnen leiden: mensen identificeren zich met de eigen groep (*in-group*) en zetten zich af tegen andere groepen (*out-group*). Daardoor ontbreekt een vertrouwensbasis om tot vruchtbare samenwerking te komen.

Naast deze mechanismen onderscheiden Koopmans et al. (2015) *bemiddelende* en *institutionele* mechanismen. Met het eerste doelen zij op het feit dat etnische diversiteit ook tot harmonieuze contacten tussen groepen kan leiden en tot het ontstaan van inclusieve identiteiten die zowel de meerderheids- als minderheids-groepen omvatten. Dit mechanisme sluit aan bij de contacttheorie die stelt dat door contact met leden van andere groepen negatieve attitudes ten opzichte van deze groepen verminderen (Allport 1954). Daardoor vervagen afbakeningen tussen *in-* en *out-groups*. De institutionele mechanismen zijn bijvoorbeeld integratie- en diversiteitsbeleid dat negatieve effecten van etnische diversiteit kan voorkomen of verminderen. Andere institutionele mechanismen zijn verbonden met de rol van de media en politieke mobilisatie. Ook zij kunnen negatieve effecten van diversiteit verminderen of juist versterken.

Er zijn grote overeenkomsten tussen de conceptuele kaders van Van der Meer en Tolsma (2014) en van Koopmans en zijn collega's (2015). Beide analyses veronderstellen dat etnische diversiteit kan leiden tot geblokkeerde contacten tussen mensen en tot minder gevoelens van verbondenheid. Daardoor wordt het samenleven bemoeilijkt omdat een gedeelde vertrouwensbasis ontbreekt. Van der Meer en Tolsma (2014) hebben met behulp van hun model ruim negentig studies geanalyseerd die verschenen zijn in Europa, de Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en de rest van de wereld. Koopmans et al. (2015) hebben hun model ontwikkeld op basis van een vergelijkende studie naar sociale cohesie en immigratie in Europa en Noord-Amerika. Wie alle analyses overziet, neemt niet alleen een 'kakafonie van empirische bevindingen' waar, maar ook een veelheid aan aspecten (Van der Meer en Tolsma 2014: 459).

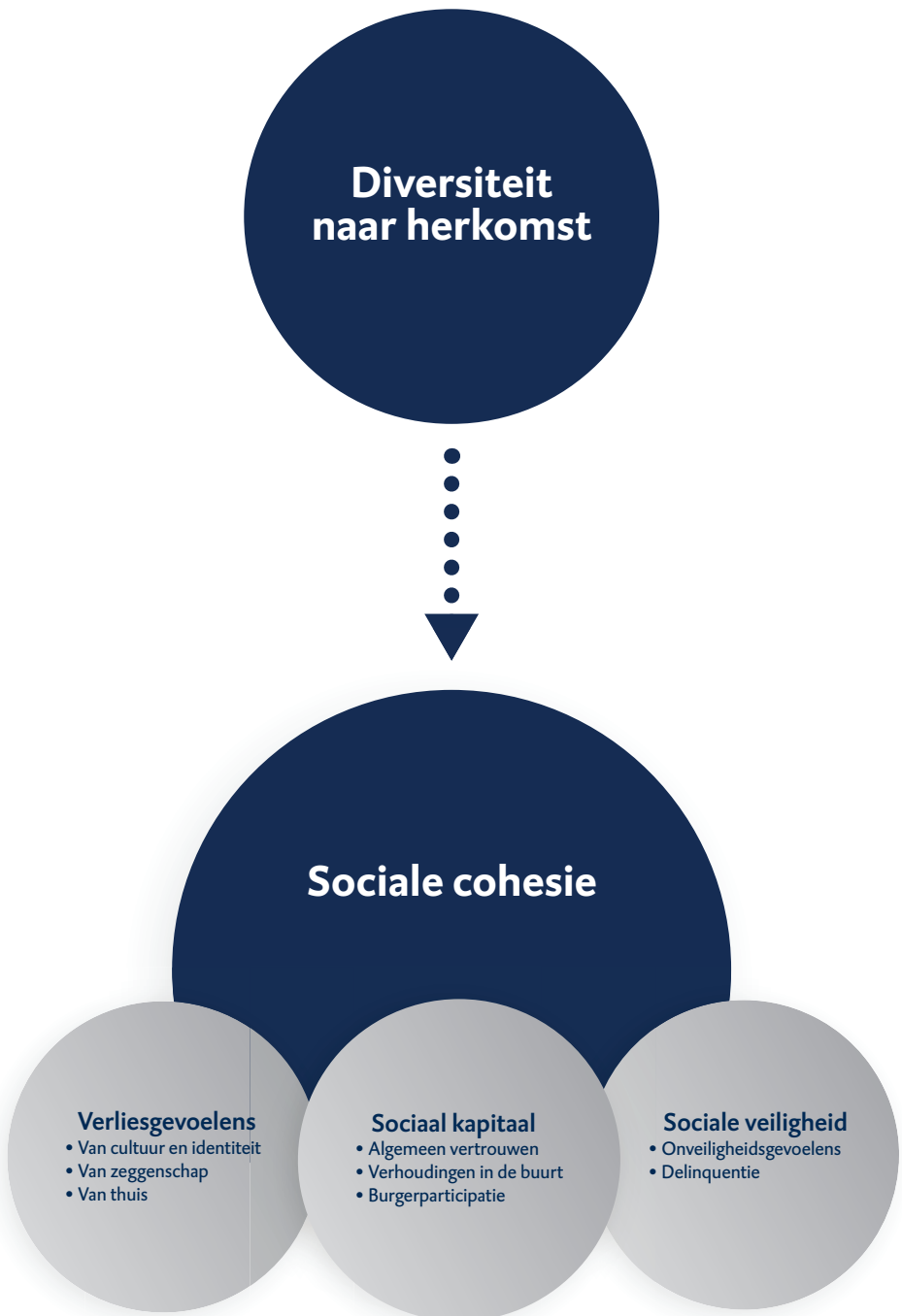
In deze verkenning kiezen wij ervoor om drie aspecten van de relatie tussen diversiteit naar herkomst en sociale cohesie te onderzoeken: sociaal kapitaal, verliesgevoelens en sociale onveiligheid. Naar onze overtuiging omvatten ze de belangrijkste onderwerpen die de nieuwe verscheidenheid met zich meebrengt. Het aspect van sociaal kapitaal handelt over het vermogen van mensen om samen te leven en samen te werken. Het aspect van verliesgevoelens richt de aandacht op emotionele reacties van mensen op het wegvallen van houvast. En het aspect van sociale veiligheid vraagt vooral aandacht voor veranderingen in sociale controle.

Deze drie aspecten zijn ook gekozen omdat hierover empirische gegevens beschikbaar zijn. Daarnaast bestaat er in Nederland een omvangrijke onderzoekstraditie naar de relatie tussen diversiteit naar herkomst en sociaal kapitaal. Wij doen daar verslag van en bouwen erop voort. Onze analyses hebben dus hun beperkingen waardoor sommige van de eerder gememoreerde mechanismen niet aan bod komen. In een later te verschijnen rapport zal bijvoorbeeld wel aandacht worden besteed aan de rol van institutionele factoren.

De drie gekozen aspecten zijn weergegeven in schema 5.1. Hieronder verduidelijken we waar we precies naar gaan kijken.

- Het eerste aspect betreft *sociaal kapitaal*. Wij zijn geïnteresseerd in de relaties tussen diversiteit naar herkomst en drie subthema's: (1) verhoudingen in de buurt, zoals de aanwezigheid en aard van contacten tussen buurtbewoners, (2) vormen van burgerparticipatie, zoals vrijwilligerswerk en (3) gevoelens van algemeen vertrouwen.⁶
- Het tweede aspect gaat over *verliesgevoelens*. Dit is een klassiek thema in het onderzoek naar migratie en diversiteit. Hoe reageren gevestigde groepen, waaronder voormalige migranten, op de komst van nieuwkomers? Als deze reactie vijandig of onverschillig is, kan dat verdeeldheid in de hand werken en leiden tot een geringere sociale cohesie. Verliesgevoelens zijn onder te brengen in drie subthema's: (1) verlies van zeggenschap, (2) verlies van cultuur en identiteit en (3) verlies van 'thuis'.⁸
- Het derde aspect is *sociale veiligheid*. Ook hier gaat het om een klassiek thema dat sinds de Amerikaanse Chicago School – een school in de sociologie die in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw vorm kreeg – een centrale plaats inneemt in de criminologie. In dat onderzoek wordt een relatie gelegd tussen de vestiging van migrantengroepen, afnemende sociale controle en delinquentie.⁹ Ook kan een heterogene omgeving gevoelens van onveiligheid in de hand werken. Onveiligheidsgevoelens hangen overigens lang niet altijd samen met de ernst en omvang van de geregistreeerde criminaliteit. Wel kunnen ze worden beschouwd als een indicator van afnemende sociale cohesie.¹⁰

Schema 5.1. Diversiteit naar herkomst & aspecten van sociale cohesie

In onze behandeling van deze drie aspecten keren de verschillende dimensies van Van der Meer en Tolsma terug. We besteden aandacht aan formele en informele vormen van verbondenheid, kijken zowel naar gedrag als naar attitudes, nemen de diversiteit en het aandeel van de *out-group* in ogenschouw en maken analyses op verschillende schaalniveaus, in het bijzonder de buurt en de gemeente.

In de volgende paragrafen geven wij bij elk aspect een kort overzicht van Nederlandse en internationale studies. Vervolgens presenteren we de uitkomsten van onze eigen analyses. In kader 5.2 lichten we toe hoe wij een en ander hebben aangepakt. Aanvullende beschrijvende en multivariate statistieken met betrekking tot de eigen analyses staan in de bijlage.¹¹

Kader 5.2. (Non-)lineaire diversiteitseffecten, interactie-effecten en een ‘puur’ diversiteitseffect

Voor deze verkenning zijn verschillende regressieanalyses uitgevoerd om te bepalen in hoeverre diversiteit naar herkomst verband houdt met ervaren buurtcohesie, thuisgevoelens en sociale veiligheid. In elke analyse is gecontroleerd voor diverse individuele en contextuele variabelen. Op individueel niveau zijn dit leeftijd, geslacht, herkomstgroep, gestandaardiseerd huishoudinkomen, opleiding, het al dan niet hebben van een uitkering als voornaamste inkomensbron en huishoudtype. Op contextueel niveau zijn dit de mate van sociaal-economische achterstand per buurt en de mate van stedelijkheid van de woongemeente.

We hebben gekeken naar verschillende effecten:

(Non-)lineaire diversiteitseffecten

Een lineair effect van diversiteit houdt in dat bij een negatieve samenhang het sociaal kapitaal steeds in dezelfde mate afneemt, ongeacht of de HHI oploopt van 0,2 naar 0,3 of van 0,6 naar 0,7. De relatie zou echter ook non-lineair kunnen verlopen, bijvoorbeeld met een plateauffect: mensen beoordelen buurtverhoudingen negatiever naarmate de diversiteit toeneemt, maar bij een bepaald diversiteitsniveau wordt de beoordeling niet veel negatiever meer, of zelfs positiever. Ditzelfde kan gelden voor onveiligheidsgevoelens. Om dit te testen nemen we naast de HHI ook HHI^2 en HHI^3 op in het regressiemodel om het effect van diversiteit te schatten. HHI^2 en HHI^3 zijn de tweede en derde macht van de HHI en meten non-lineaire patronen in de samenhang tussen diversiteit naar herkomst en sociale cohesie.

Interactie-effecten

Door interactie-effecten op te nemen in de analyses, kan worden bepaald voor welke groepen diversiteit er minder of juist meer toe doet. Met andere woorden, op welke groepen heeft diversiteit een grotere impact? In deze studie vergelijken we groepen die verschillen in inkomen ($HHI \times$ inkomensgroep) en opleiding ($HHI \times$ opleidingsniveau). In de verschillende modellen

met interacties geldt voor de referentiegroepen dat het hoofdeffect van de HHI gelijk is aan het totale effect. Om de totale effecten van de HHI voor de niet-referentiegroepen te berekenen, moet het interactie-effect worden opgeteld bij het hoofdeffect.

Een 'puur' diversiteitseffect

Diversiteit wordt in eerste instantie gemeten met een HHI die voor iedereen in dezelfde buurt of gemeente dezelfde waarde heeft, ongeacht hun achtergrond. Het is echter ook mogelijk voor elke herkomstgroep een 'eigen' HHI te berekenen - een HHI waarin het aandeel van de eigen groep *niet* is meegenomen. Mensen van dezelfde afkomst gaan namelijk vaker sociale bindingen met elkaar aan (McPherson et al. 2001). Door de HHI op deze manier te berekenen, meten we de diversiteit van de *out-group*, de groepen waartoe iemand niet behoort. Met deze aangepaste HHI kan een 'puur' diversiteitseffect worden bepaald.

Out-group

In de analyses met deze aangepaste HHI zullen we ook controleren voor de grootte van de *out-group*, het aandeel mensen met een andere achtergrond. Een positief effect van de HHI zonder de eigen groep betekent dus dat er diversiteitseffecten in het spel zijn die los staan van de kenmerken van de verschillende groepen, de zogenoemde compositie-effecten. Aangezien de omvang van de eigen groep ook weer de diversiteit bepaalt, kunnen we in deze analyse niet spreken van 'het pure' diversiteitseffect. Als we in deze analyse geen effect vinden van diversiteit betekent dit niet noodzakelijkerwijs dat er geen sprake is van een zelfstandig diversiteitseffect.

5.3 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST EN SOCIAAL KAPITAAL

Sociaal kapitaal is net als sociale cohesie een containerbegrip dat op verschillende manieren wordt geoperationaliseerd.¹² In deze verkenning sluiten we aan bij het werk van Putnam (1995; 2000). Hooghe (2003: 21) vat Putnams perspectief kernachtig samen: '(...) de aanwezigheid van netwerken van burgers, de verspreiding van algemeen vertrouwen en het handhaven van normen van wederkerigheid. Als deze drie elementen aanwezig zijn, zijn burgers beter in staat samen te werken, zodat de gemeenschap in haar geheel beter kan functioneren.' Indien deze drie elementen ontbreken heeft dat negatieve gevolgen voor een gemeenschap. Deze komen naar voren in Putnams (2007) artikel *E Pluribus Unum* waarin hij betoogt dat wonen in etnisch heterogene gebieden ten koste gaat van het algemeen vertrouwen waardoor mensen zich terugtrekken uit de publieke ruimte en burgers zich niet voor elkaar en publieke zaken inzetten.

PUTNAM IN NEDERLAND: ONDERSTEUNING, VERWERPING EN AANVULLING

Het Nederlandse onderzoek naar etnische diversiteit en sociaal kapitaal is sterk beïnvloed door het werk van Putnam. Het onderzoek richt zich vooral op drie subthema's van sociaal kapitaal: (1) algemeen vertrouwen, (2) verhoudingen in de buurt en (3) burgerparticipatie en vrijwilligerswerk. De uitkomsten van dit onderzoek zijn niet eenduidig. Sommige studies tonen aan dat meer etnische diversiteit inderdaad verband houdt met minder sociaal kapitaal, maar in ander onderzoek wordt deze relatie niet gevonden.¹³ Of de analyses tonen aan dat er in multi-etnische woonomgevingen weliswaar minder sociaal kapitaal is, maar laten tegelijkertijd zien dat de individuele kenmerken van de respondenten hier debet aan zijn. In deze gevallen is er dus geen sprake van een zelfstandig diversiteitseffect, maar van compositie-effecten. Verschillen in sociaal kapitaal worden niet verklaard door de context van verscheidenheid, maar door het soort mensen dat in zo'n context woont – dit is dus niet het effect dat Putnam veronderstelt.¹⁴ Lancee en Dronkers (2008) vinden bijvoorbeeld in hun Nederlandse studie naar vertrouwen in de buurt in eerste instantie dat etnische diversiteit samenhangt met een minder positieve kijk op de buurt, maar dat verband valt weg zodra gecontroleerd wordt voor individuele kenmerken.

Om de uitkomsten van de verschillende Nederlandse studies beter te begrijpen, maken we gebruik van de subthema's van sociaal kapitaal die centraal staan in deze onderzoeken. Naar de verhoudingen in de buurt hebben we ook zelf onderzoek verricht. Daarom hebben we dit met een blauwe kleur weergegeven in schema 5.2. De bevindingen zullen per subthema worden besproken. We beginnen met de twee thema's waarnaar we zelf geen onderzoek hebben gedaan, algemeen vertrouwen en burgerparticipatie. Dit zijn in geografisch opzicht ruimere dimensies van sociaal kapitaal dan de buurtverhoudingen. Vormen van burgerparticipatie, zoals vrijwilligerswerk, hebben vaak geen relatie met een buurt. Mensen zetten zich in voor een vereniging of voor een sociale beweging en dat is niet buurtgebonden. Dat geldt ook voor algemeen vertrouwen. Algemeen vertrouwen wordt veelal gemeten met de vraag of over het algemeen de meeste mensen te vertrouwen zijn. Ook dat is niet buurtgebonden.

Schema 5.2. Subthema's van sociaal kapitaal

ALGEMEEN VERTROUWEN EN BURGERPARTICIPATIE

Voor de Nederlandse studies naar algemeen vertrouwen en burgerparticipatie geldt dat de uitkomsten niet eenduidig zijn. Twee relevante studies met enigszins vergelijkbare resultaten zijn die van Tolsma et al. (2009) en Gijsberts et al. (2012). In beide onderzoeken stellen de onderzoekers vast dat diversiteit in buurten niet negatief uitwerkt op algemeen vertrouwen of op het doen van vrijwilligerswerk. Ditzelfde geldt voor het verrichten van mantelzorg. In dit opzicht gaat de Putnamthese dus niet op in ons land.

De bevinding dat 'hunkering down' bij deze geografisch meer onbegrensde vormen van sociaal kapitaal niet wijdverspreid is, komt overeen met bevindingen uit internationaal onderzoek. Uit een overzichtsartikel van Van der Meer en Tolsma (2014), waarin meer dan 90 studies zijn geanalyseerd, blijkt dat 43 procent van de studies die focussen op onbegrensd sociaal kapitaal de these van Putnam verwerpt. Ter vergelijking: dit geldt voor maar 9 procent van de studies die vooral verhoudingen in de buurt onderzochten. Op het gemeentelijke niveau – meegenomen in de analyses van Tolsma et al. (2009) – zijn wel significante effecten van diversiteit te vinden: in etnisch diverse gemeenten zijn mensen minder vaak als vrijwilliger

actief, maar hebben inwoners juist méér algemeen vertrouwen. Dat laatste geldt echter uitsluitend voor inwoners met een hoger opleidingsniveau. Het ruimtelijke niveau speelt dus een rol in het al dan niet vinden van een verband tussen diversiteit en sociaal kapitaal. Ook kan de impact van diversiteit verschillen per groep.

VERHOUDINGEN IN DE BUURT

Een negatief effect van etnische diversiteit op sociaal kapitaal wordt vooral gevonden in studies naar verhoudingen binnen de buurt. Nederlandse studies tonen aan dat burens in etnisch diverse omgevingen minder frequent contact met elkaar hebben en dat zij het contact als minder positief beoordelen dan inwoners van meer homogene buurten.¹⁵ Daarnaast oordelen bewoners van heterogene buurten minder positief over hun leefomgeving (Scheepers et al. 2013) en zetten zij zich minder in voor hun buurt (Snel et al. 2018). Dit is een indicatie dat etnische diversiteit negatieve gevolgen heeft voor buurtcontacten en buurtparticipatie.¹⁶ Wel voegen Nederlandse onderzoekers hieraan toe dat de gevonden effecten van etnische diversiteit op buurtcontacten vooral verklaard kunnen worden uit het feit dat in dergelijke buurten lager opgeleiden en personen zonder werk wonen. Compositie-effecten die samenhangen met individuele kenmerken van bewoners zijn volgens hen dus belangrijker dan diversiteitseffecten. Vandaar dat onderzoekers pleiten voor beleid dat de sociaal-economische positie van bewoners verbetert, in het bijzonder het opleidingsniveau (Gijsberts et al. 2012).

De bovenstaande inzichten over etnische diversiteit en buurtcontacten worden nader gespecificeerd in enkele andere studies. Zo laten twee Nederlandse studies zien dat etnische heterogeniteit weliswaar verband houdt met verminderd contact tussen burens, maar dat dit uitsluitend geldt voor contact met inwoners met een Nederlandse achtergrond. Inwoners hebben daarentegen vaker contact met burens van een andere niet-Nederlandse afkomst (Huijts et al. 2014), of er is meer contact tussen burens van dezelfde niet-Nederlandse afkomst (Vervoort et al. 2011). Op basis van Putnams hypothese zouden we echter verwachten dat er in gebieden met veel diversiteit minder vaak contact is, ongeacht etniciteit. De geciteerde studies laten zien dat dit niet opgaat.

Weer andere studies laten zien dat diversiteit op buurtniveau gerelateerd is aan meer tolerantie voor burens van een andere afkomst (Tolsma et al. 2009) en dat personen zonder migratieachtergrond in zulke omgevingen minder weerstand hebben tegen de vestiging van burens met een niet-Nederlandse afkomst (Sluiter et al. 2015) en een hoger niveau van interetnisch vertrouwen rapporteren (Lancee en Dronkers 2011). Deze resultaten kunnen worden verklaard door het mechanisme van de 'witte vlucht': mensen die geen moeite hebben met diversiteit blijven in een buurt wonen, terwijl anderen vertrekken. Een andere verklaring komt uit de contacttheorie. Volgens deze theorie vermindert contact met leden van andere groepen negatieve attitudes ten opzichte van deze groepen (Allport 1954).

EIGEN ANALYSE NAAR BUURTCOHESIE

Uit het voorgaande blijkt dat Putnams hypothese – etnische diversiteit erodeert het sociaal kapitaal – niet zonder meer kan worden verworpen of aangenomen. Etnische diversiteit heeft vooral effect op buurtverhoudingen. Dat komt overigens ook naar voren in het werk van Putnam. Daarom hebben we zelf een uitgebreide analyse gemaakt van het verband tussen diversiteit en een belangrijk indicator van buurtverhoudingen, namelijk de buurtcohesie. Buurtcohesie betreft de sterkte of zwakte van de contacten en bindingen tussen bewoners.¹⁷

Kader 5.3. Buurtcohesie

In ons eigen onderzoek hebben we gekeken naar de relatie tussen de herkomstdiversiteit van een buurt en buurtcohesie aan de hand van enquêtedata afkomstig van de Veiligheidsmonitor 2014 (N = 82.719).

Vier stellingen uit de Veiligheidsmonitor zijn gekoppeld aan het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB) van het CBS. Deze stellingen gaan over de aard van de burenerelaties en in welke mate bewoners hun buurt als gezellig beoordelen.

Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het eens zijn met de volgende uitspraken:

'De mensen in de buurt kennen elkaar nauwelijks'

'De mensen in de buurt gaan op een prettige manier met elkaar om'

'Ik woon in een gezellige buurt waar mensen elkaar helpen en dingen samen doen'

'Ik heb veel contact met andere buurtbewoners'

Deze stellingen zijn gemeten op een 5-puntsschaal van (1) helemaal mee eens, tot (5) helemaal niet mee eens. De stellingen zijn gehercodeerd, waardoor een hogere score een positievere kijk op buurtcohesie betekent. Factoranalyse en schaalanalyse laten zien dat deze stellingen hoog scoren op één factor (eigenwaarde: 2,55; verklaarde variantie: 63,8 procent) en een betrouwbare meting zijn van buurtverhoudingen (Cronbachs $\alpha = 0,83$).

Van de vier stellingen is een gemiddelde score genomen als indicator voor buurtcohesie. Gecombineerd meten deze vragen hoe respondenten de buurtcohesie ervaren.

Hoe hoger de diversiteit, hoe zwakker de ervaren buurtcohesie

Uit onze analyse blijkt dat wanneer een buurt diverser is, inwoners de buurt als minder cohesief beoordelen (zie tabel 5.1). Dit resultaat is significant. Daarbij is rekening gehouden met sociaal-economische kenmerken van inwoners en de buurt. Behalve de diversiteit van de buurt heeft ook een sociaal-economische achterstand van de buurt een negatief effect op de buurtcohesie. De invloed van diversiteit is echter een stuk groter.

Tabel 5.1. Resultaten van lineaire regressie ter verklaring van de beoordeling van de buurtcohesie, 2014

	b	β
Geslacht (ref. = man)	0,01	0,01
Leeftijd	0,00 ***	0,03 ***
Inkomensgroep (ref. = Q1, hoog)	-	-
Kwintiel 2	-0,04 ***	-0,02 ***
Kwintiel 3	-0,04 ***	-0,02 ***
Kwintiel 4	-0,04 ***	-0,02 ***
Kwintiel 5	-0,08 ***	-0,03 ***
Opleidingsniveau (ref. = hoog)	-	-
Laag opleidingsniveau	-0,01	-0,01
Middelbaar opleidingsniveau	-0,01	-0,01
Huishoudsamenstelling (ref. = gehuwd, kinderen)	-	-
Eenpersoonshuishouden	-0,22 ***	-0,11 ***
Niet gehuwd, geen kinderen	-0,19 ***	-0,06 ***
Gehuwd, geen kinderen	-0,14 ***	-0,09 ***
Niet gehuwd, kinderen	0,05 ***	0,01 ***
Eenouderhuishouden	-0,15 ***	-0,04 ***
Institutioneel huishouden	-0,28 ***	-0,01 ***
Afkomst (ref. = zonder migratieachtergrond) ⁱ	-	-
Scandinavisch	0,23 **	0,01 **
Midden- en Oost Europa	-0,05 *	-0,01 *
Voormalige West-Indische koloniën	-0,01	-0,00
Turks	0,09 ***	0,01 ***
Uitkering (ref. = zonder)	-0,04 **	-0,01 **
HHI	-0,90 ***	-0,25 ***
Sociaal-economische achterstand van de buurt	-0,03 ***	-0,03 ***
N	82.179	
R ²	0,10	

ⁱ In totaal is er een onderscheid gemaakt in 18 groepen. Om het overzichtelijk te houden, is ervoor gekozen om een aantal groepen te selecteren en die resultaten te rapporteren.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Uit onze analyse valt op te maken dat de individuele kenmerken leeftijd, inkomen, huishoudsamenstelling en het al dan niet hebben van een uitkering, ook van belang zijn voor hoe men de buurtcohesie beoordeelt. Mensen met minder inkomen of een uitkering die wonen in een buurt met sociaal-economische achterstand, beoordelen de verhoudingen in hun buurt vaker als minder cohesief. Tabel 5.1 laat echter zien dat deze individuele kenmerken elk een veel geringer effect hebben dan de HHI.

Vervolgens zijn we nagegaan of dit negatieve effect van diversiteit lineair of non-lineair verloopt. Het zou kunnen dat het negatieve effect van diversiteit afzwakt wanneer buurten een bepaald diversiteitsniveau bereiken. Er is dan sprake van een plateau-effect. In zo'n geval maakt het voor de beoordeling van de buurtcohesie niet meer uit hoe divers een buurt is. Of het kan zijn dat vanaf een bepaald niveau meer diversiteit juist verband houdt met een sterkere buurtcohesie. Dan is er sprake van een omslagpunt. In etnografisch onderzoek in diverse buurten vinden we voor beide mechanismen aanwijzingen. Bewoners van buurten met een lange geschiedenis van immigratie zouden meer vertrouwd zijn met het leven in diverse buurten of hebben ervoor gekozen om in deze buurten te (blijven) wonen. Deze bewoners kunnen omgaan met diversiteit. Zo spreekt Wessendorf (2010) over het bestaan van 'commonplace diversity', waarbij bewoners etnische, religieuze en linguïstische diversiteit als een vanzelfsprekend onderdeel zien van het stadsleven. Dit uit zich in 'civility towards diversity'. Uit Nederlands onderzoek bleek eerder dat in etnisch diverse buurten er meer tolerantie is voor burens met een andere herkomst (Tolsma et al. 2009).

Uit onze analyse komt naar voren dat het effect van diversiteit niet lineair is. We hebben de resultaten grafisch weergegeven in figuur 5.1. Zoals in deze figuur is te zien, is er echter geen omslagpunt aanwezig. Het is niet zo dat de buurtcohesie bij een bepaalde waarde van diversiteit een laagste punt bereikt en daarna weer sterker wordt. Ook is er geen sprake van een plateau-effect. Mensen blijven namelijk de buurt als minder cohesief beoordelen naarmate de diversiteit van een buurt groter is, maar wel in beperktere mate. Vooral of buurten een HHI hebben van 0,3 of 0,5 maakt voor de beoordeling weinig verschil.

Kader 5.4. Nieuwe verscheidenheid en lagere buurtcohesie: ook bij 'happy diversity'

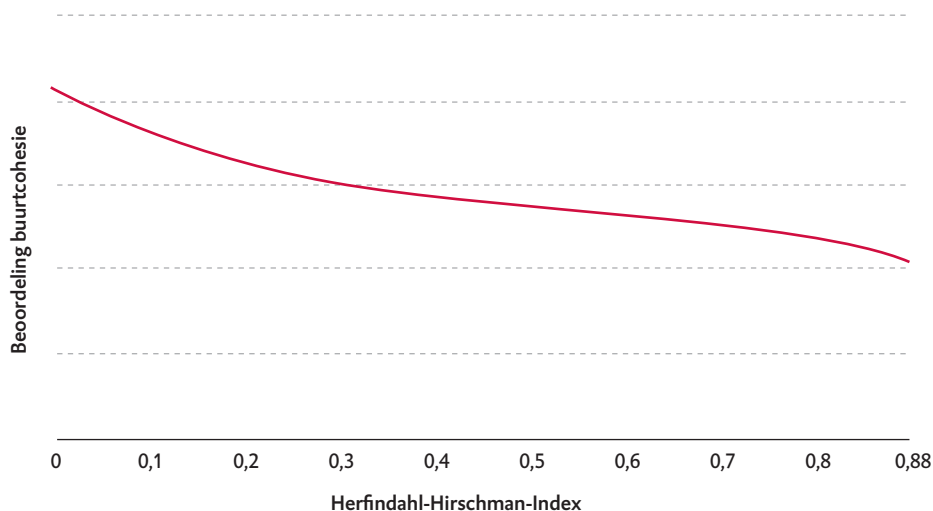
Een grote verscheidenheid naar herkomst gaat samen met een negatievere beoordeling van de relaties met andere buurtbewoners. Ons onderzoek laat zien dat dit ten dele een puur diversiteitseffect is, dat los staat van de sociaal-economische compositie van de buurt. Deze samenhang beperkt zich namelijk niet alleen tot 'achterstandswijken' en tot de 'oude' vormen van verschei-

denheid. Ook in welvarende, hippe wijken waarin er sprake is van ‘happy diversity’ zet de grote internationale verscheidenheid de verhoudingen in de buurt soms fors onder druk. Het begrip ‘happy diversity’ heeft betrekking op een diverse bevolking met een hoog opleidingsniveau.

Een treffende illustratie hiervan is het Zeeheldenkwartier in Den Haag. Dit is een zeer diverse buurt aan de rand van het centrum waar zich naast de klassieke migrantengroepen ook veel expats en kennismigranten hebben gevestigd. De HHI van de wijk was in 2015 met een waarde van 0,68 zelfs iets hoger dan die van Zorgvliet. Het onderstaande relaas van een buurtbewoner laat zien hoe ingewikkeld het is om de straat leefbaar te houden:

‘Henk woont al een jaar of dertig op de parterre van een arbeiderswoning aan de rand van het Zeeheldenkwartier. Links woont een bejaarde man. Daarboven een Canadese vrouw en daarboven een Amerikaanse. Boven Henk woont een Griekse vrouw, daarboven een Nederlandse jongen en naast hem, op de hoek van de straat, woont op de parterre een Engelsman, een operaliefhebber, daarboven een rustige vrouw met een kind uit Azerbeidzjan en daarboven een vrijgevochten Portugees meisje. (...). De Canadese skypeet bijna iedere avond – zeer luidruchtig en met de ramen open – met haar moeder in Canada. Bij de Portugese dame komen regelmatig vriendinnen over de vloer, die vaak tot in het ochtendgloren veel pret maken. Helaas doen ook zij dat met de balkondeuren open en dat veroorzaakt zo veel overlast dat een buurman verderop dreigt haar een kopje kleiner te maken. De operaliefhebber houdt van Maria Callas, en dat mag, alleen wil hij dat het liefst met alle burens delen en dat is soms vervelend. Verder heeft iedereen zijn storende eigenaardigheden, maar over het algemeen valt daarmee te leven. Dit betreft de nog net beheersbare overlast die plaatsvindt achter een gevelwand van 15 meter. Verderop in de straat wonen nog meer expats en kamerhuurders tussen gezinnen met kinderen, honden en katten. Met veel praten lukt het om de straat leefbaar te houden. Henk (63 jaar): “Omdat ik het hier een beetje in de gaten houd en bijna alle mensen die hier wonen ken, is het te doen. Anders hadden ze elkaar allang de oren afgesneden.”¹⁸

Let wel, de uitgevoerde analyse vindt plaats op het niveau van afzonderlijke individuen. We kunnen dan ook geen uitspraak doen over het verschil in buurtcohesie tussen een homogene en een diverse buurt. De *mate* waarin personen de cohesie in de buurt als sterk of zwak ervaren, hangt namelijk ook sterk af van persoonlijke kenmerken, zoals leeftijd, opleiding en inkomen. Zo daalt voor een 40-jarige, gehuwde vrouw met een Nederlandse achtergrond, een gemiddeld opleidingsniveau, gemiddeld besteedbaar inkomen en kinderen in het huishouden de beoordeling van de buurtcohesie met ongeveer 25 procent als zij zou verhuizen van een etnisch homogene buurt naar een zeer diverse buurt (HHI \approx 0,9). Vanwege de verschillen in het effect voor afzonderlijke individuen staan in figuur 5.1 geen waarden op de verticale as. De *vorm* van de relatie tussen diversiteit naar herkomst en buurtcohesie is in deze analyse voor elk individu echter wel hetzelfde.

Figuur 5.1. De relatie tussen diversiteit naar herkomst en buurtcohesie

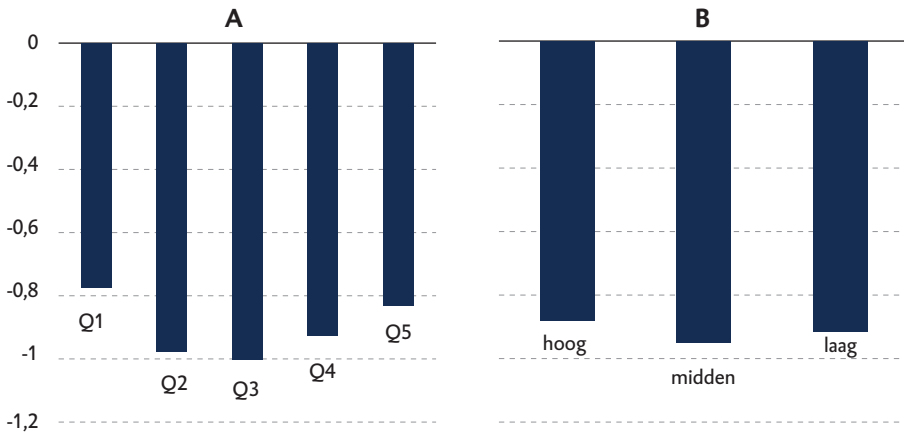
Interactie-effecten: vooral middeninkomensgroepen beoordelen de buurtcohesie als zwakker naarmate de diversiteit hoger is

Ook voor onze analyse naar de interactie tussen diversiteit en respectievelijk inkomen en opleidingsniveau hebben we vijf inkomenskwintielen (van hoog tot laag) en drie opleidingsgroepen (hoog, midden en laag) onderscheiden. De resultaten zijn gevisualiseerd in figuur 5.2. Voor deze figuur geldt: hoe lager de score op de verticale as, hoe zwakker een bepaalde groep de buurtcohesie beoordeelt in een situatie van toenemende diversiteit. Figuur 5.2A laat zien dat meer diversiteit voor elke inkomensgroep gepaard gaat met een zwakkere buurtcohesie. Er zijn echter wel verschillen tussen de groepen. De buurtcohesie wordt als sterker beoordeeld door personen die behoren tot de hoogste 20 procent van de inkomens (Q1).

Uit figuur 5.2A blijkt ook dat vooral middeninkomensgroepen (de kwintielen 2, 3 en 4) de buurtcohesie als zwakker beoordelen als de diversiteit in de buurt toeneemt.¹⁹ Op grond van onze analyses kunnen we voor deze uitkomst geen sluitende verklaring geven.²⁰ Een mogelijke verklaring is dat de middeninkomensgroepen meer te verliezen hebben dan de laagste inkomensklasse, en dat diversiteit daardoor eerder als bedreigend wordt ervaren. De WRR stelde onlangs al vast dat bij de middenklasse groeiende onzekerheid heerst over het handhaven van de maatschappelijke positie (Engbersen et al. 2017). Daarnaast beschikken middengroepen, in vergelijking met hoge inkomensgroepen, over minder financiële mogelijkheden om te verhuizen als hun huidige buurt niet meer bevalt. Voor rijkere zal het wonen in een diverse buurt vaker een vrije keuze zijn en deze groep staat mogelijk welwillender tegenover diversiteit (Tolsma et al. 2009: 293).

Figuur 5.2B laat zien dat meer diversiteit voor elke opleidingsgroep gepaard gaat met een geringere buurtcohesie. De verschillen tussen de opleidingsgroepen zijn echter beperkt.

Figuur 5.2. Het effect van de HHI op buurtcohesie naar inkomen (A) en opleiding (B)

Een puur diversiteitseffect: hoe diverser de buurt, hoe zwakker de ervaren buurtcohesie

De effecten van diversiteit naar herkomst zijn onderzocht door middel van de HHI. Een probleem van de HHI is dat elke inwoner van een buurt eenzelfde diversiteitscore krijgt toebedeeld, ongeacht de herkomstgroep van de betreffende inwoner. Hierdoor wordt er geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat de aanwezigheid van de eigen bevolkingsgroep juist positief kan uitwerken. Het aandeel van de eigen bevolkingsgroep is dus zowel een indicator van de diversiteit naar herkomst in de woonbuurt als van de mogelijkheid om relatief gemakkelijk sociale bindingen met anderen aan te gaan. Voor personen met een migratieachtergrond hangt de diversiteit van de woonbuurt dus vaak in hoge mate samen met het aandeel van de eigen herkomstgroep.

Om na te gaan of diversiteit naar herkomst ook los van het aandeel van de eigen herkomstgroep samenhangt met de buurtcohesie, hebben we in een nadere analyse zowel rekening gehouden met het aandeel van de *out-group* (1 minus het aandeel van de eigen groep) als met de diversiteit van de overige groepen – in dit geval dus de groepen met een migratieachtergrond. De diversiteit van de overige groepen noemen we de HHI_{17} . Het effect van de HHI_{17} op buurtcohesie kan men zien als een ‘puur’ diversiteitseffect. De uitkomsten voor personen met een Nederlandse achtergrond staan in tabel 5.2.

Tabel 5.2. Regressieanalyses* ter verklaring van buurtcohesie voor personen met een Nederlandse achtergrond, effecten van het aandeel *out-group*, en de diversiteit van de *out-group*

	b	β
Aandeel <i>out-group</i>	-1,08	-0,21
HHI ₁₇	-0,73	-0,09
R ²	0,10	
N	69.034	

* De twee weergegeven regressiecoëfficiënten zijn significant ($p < 0,001$). Bij de analyse is gecontroleerd voor individuele variabelen (geslacht, leeftijd, huishoudtype en positie in het huishouden, gestandaardiseerd huishoudinkomen, het al dan niet hebben van een uitkering als voornaamste inkomensbron en hoogst gevolgde opleidingsniveau) en contextuele variabelen (stedelijkheid van de gemeente en sociaal-economische achterstand van de buurt).

Zowel het aandeel *out-group* als de HHI₁₇ zijn significant. Dit betekent dat naarmate het aandeel inwoners met een niet-Nederlandse achtergrond en de diversiteit binnen deze groep groter is, bewoners met een Nederlandse achtergrond de buurtcohesie als zwakker beoordelen. Helaas is het niet mogelijk om voor groepen met een andere herkomst dan de Nederlandse te werken met de HHI₁₇. Dit komt doordat voor de andere herkomstgroepen de omvang van de Nederlandse herkomstgroep te zeer bepalend is voor de waarde van de HHI₁₇.

De beoordeling van buurtcohesie door personen met een migratieachtergrond varieert

We hebben in onze analyses ook gekeken naar de beoordeling van buurtcohesie door personen met een Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse achtergrond. Uit deze analyses komt naar voren dat mensen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond de buurtcohesie niet of nauwelijks als zwakker beoordelen als de diversiteit naar herkomst hoger is. Personen met een Surinaamse en Antilliaanse achtergrond beoordelen daarentegen de buurtcohesie wel als zwakker bij een hoge HHI. De mate waarin de HHI samenhangt met de beoordeling van buurtcohesie is voor mensen met een Surinaamse en Antilliaanse achtergrond ongeveer hetzelfde als voor individuen met een Nederlandse achtergrond.

SAMENVATTEND

Vatten we de bevindingen van de eigen analyse samen dan zijn de volgende patronen zichtbaar:

- Diversiteit naar herkomst en waardering van de buurtcohesie hangen met elkaar samen: hoe diverser een buurt is, hoe zwakker de ervaren buurtcohesie.

- Een lage sociaal-economische status van de buurt waarin men woont, leidt ertoe dat de buurtcohesie als zwak wordt beoordeeld. Het effect van verscheidenheid naar herkomst is echter verreweg het grootst. Zowel hoge, midden-, als lage inkomensgroepen beoordelen de buurtcohesie als zwakker naarmate de diversiteit groter is. Dit geldt in het bijzonder voor middeninkomensgroepen.
- Zowel laag-, middelbaar- als hoogopgeleiden beoordelen de buurtcohesie als zwakker in meer diverse buurten. De verschillen tussen deze groepen zijn beperkt.
- Naarmate het aandeel inwoners met een niet-Nederlandse achtergrond in een buurt hoger is, evenals de diversiteit binnen deze groep, beoordelen bewoners met een Nederlandse achtergrond de buurtcohesie als zwakker.
- Ook inwoners met een Surinaamse en Antilliaanse achtergrond beoordelen de buurtcohesie als zwakker als de diversiteit naar herkomst groter is.

Uit andere Nederlandse onderzoeken komt naar voren dat de mate van diversiteit naar herkomst in de buurt *geen* gevolgen heeft voor het algemeen vertrouwen en burgerparticipatie, waaronder vrijwilligerswerk. Wel laat dat onderzoek ook zien dat een toename van diversiteit gepaard gaat met een minder positieve beoordeling van buurtrelaties en minder frequent contact met buurtbewoners. De verschillen in uitkomsten over buurtcohesie enerzijds en algemeen vertrouwen en burgerparticipatie anderzijds zijn verklaarbaar. De beoordeling van de buurtcohesie hangt sterker samen met de aard van de buurtkenmerken, waaronder de HHI, dan de mate waarin men algemeen vertrouwen heeft of bijvoorbeeld vrijwilligerswerk doet. Dit zijn immers geografisch minder begrensde vormen van sociaal kapitaal.

5.4 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST EN VERLIESGEVOELENS

Door de aanwezigheid van veel verschillende migranten kan de gevestigde bevolking vervreemding ervaren.²¹ Veel personen met een Nederlandse achtergrond hebben bijvoorbeeld het gevoel dat zij macht en zeggenschap verliezen aan nieuwkomers (Smeekes en Mulder 2016). Zij voelen zich niet langer thuis in ‘hun’ Nederland. Het Verwey-Jonker Instituut vat dit samen als *“het gevoel een vreemde te zijn in eigen land”*.²²

Dergelijke gevoelens worden omschreven met de term ‘verliesgevoelens’: het gevoel dat waardevolle elementen uit het verleden verloren gaan als gevolg van ongewenste ontwikkelingen in het heden (Smeekes en Mulder 2016). Verliesgevoelens kunnen allerlei oorzaken hebben. Zij vloeien bijvoorbeeld voort uit institutionele veranderingen die nieuwe onzekerheden met zich meebrengen, zoals de gevolgen van globalisering voor de arbeidsmarktpositie van mensen. Hier gaat het echter alleen over verliesgevoelens vanwege diversiteit naar herkomst. Daarbij onderkennen we dat verliesgevoelens als gevolg van de aanwezigheid van

personen met een diverse migratieachtergrond vaak een uiting zijn van onvrede over andere zaken, zoals de onvrede over de inkomenspositie of de eigen preciaire positie op de arbeids- en huizenmarkt.²³

Verliesgevoelens door de toegenomen diversiteit naar herkomst zijn onder te brengen in drie subthema's: (1) verliesgevoelens over zeggenschap, (2) verliesgevoelens over cultuur en identiteit en (3) verliesgevoelens over 'thuis'. Naar het laatste subthema hebben we zelf onderzoek verricht. Daarom hebben we dit met een blauwe kleur weergegeven in schema 5.3.

Schema 5.3. Subthema's van verliesgevoelens

Een belangrijke kanttekening is weer dat 'verliesgevoelens over zeggenschap' en 'verliesgevoelens over cultuur & identiteit' eerder samenhangen met de omvang van de *out-group* dan met de mate van diversiteit naar herkomst. Deze twee thema's worden vooral beïnvloed door het aandeel mensen dat niet behoort tot de eigen groep. Een diverse *out-group* zal niet leiden tot extra gevoelens van verlies van zeggenschap en verlies van cultuur en identiteit. Sterker nog, de aanwezigheid van één grote andere groep zal deze gevoelens eerder aanwakkeren dan de aanwezigheid van meerdere kleinere groepen. Eén grote groep kan zich namelijk organiseren, waardoor het verlies aan zeggenschap extra groot kan worden en ervoor kan

zorgen dat er een alternatieve dominante cultuur ontstaat. Zoals wij later zullen zien, hangt ook het subthema ‘verliesgevoelens over thuis’ niet alleen samen met diversiteit naar herkomst maar ook met het aandeel van de *out-group*.

Verliesgevoelens worden niet alleen ervaren door personen met een Nederlandse achtergrond. Ook immigranten die al langere tijd in Nederland wonen en hun kinderen, kunnen verliesgevoelens ervaren als gevolg van de komst van nieuwe migrantengroepen en een hogere diversiteit naar herkomst. Zo bestaat er onder een deel van de personen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond onvrede over de aanwezigheid van Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten en de daarmee samengaande veranderingen in het straatbeeld. Onderzoek in Rotterdam laat zien dat mensen met een Marokkaanse achtergrond die zich in hun wijk in een meerderheidspositie bevinden, andere herkomstgroepen, zoals Polen, stigmatiseren (Hogenstijn en Van Middelkoop 2008). In deze verkenning besteden wij daarom waar mogelijk ook aandacht aan verliesgevoelens van personen met een migratieachtergrond.

VERLIESGEVOELENS OVER ZEGGENSCHAP

Een eerste subthema van verliesgevoelens is een verlies van zeggenschap. Groepen die zich vanouds in een dominante positie bevonden kunnen ontgoocheling en vervreemding ervaren door hun afnemende aantal en culturele invloed.²⁴ Zo blijkt uit onderzoek van Smeekes en Mulder (2016) dat een deel van de bevolking met een Nederlandse achtergrond het gevoel heeft dat zij invloed en zeggenschap verliezen door de voortschrijdende immigratie.²⁵ Zij hebben het gevoel geen grip meer te hebben op de ontwikkelingen. Smeekes en Mulder (2016:15-16) hebben een indicator van ‘verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving’ ontwikkeld op basis van de volgende stellingen: ‘Autochtone Nederlanders raken Nederland langzaam kwijt aan nieuwkomers’, ‘Omdat er veel allochtonen wonen hebben autochtone Nederlanders het steeds minder voor het zeggen’, en ‘Soms lijkt het wel of autochtonen zich moeten aanpassen aan allochtonen in plaats van andersom’. Zij concluderen op basis van een representatieve steekproef van 928 personen met een Nederlandse achtergrond dat meer dan de helft van de respondenten (60,6 procent) verlies van zeggenschap ervaart, terwijl 28,6 procent deze gevoelens niet ervaart en 10,9 procent aangeeft neutraal te staan tegenover deze stellingen.

VERLIESGEVOELENS OVER CULTUUR EN IDENTITEIT

Een ander subthema van verliesgevoelens is een verlies van cultuur en identiteit. Volgens conflicttheorieën hebben individuen negatieve opvattingen over *out-groups* door gevoelens van competitie en bedreiging.²⁶ Als mensen het idee hebben dat hun groepsbelangen worden bedreigd, zullen zij geneigd zijn negatiever te reageren op de gepercipieerde dreiging. Deze dreiging is op te delen in een materiële

en een symbolische dreiging. Materiële dreiging verwijst naar een bedreiging van het fysieke of economische welzijn van een groep en competitie over schaarse goederen als huisvesting, banen en politieke invloed.

Symbolische dreiging verwijst naar een conflict in normen, waarden en overtuigingen tussen groepen. Er is dan sprake van competitie over cultuur en identiteit. In het Nederlandse maatschappelijke debat worden vooral islamitische migranten in verband gebracht met gevoelens van bedreiging van cultuur en identiteit. Sommigen menen dat de normen en waarden van moslims niet samengaan met de Nederlandse normen en waarden en hier zelfs een bedreiging voor vormen (zie Sniderman en Hagendoorn 2007). Het SCP constateert dat 45 procent van de Nederlanders in 2016/2017 het eens is met de stelling dat de West-Europese leefwijze en die van moslims onverenigbaar zijn. Tien jaar geleden was dat 39 procent (Dekker en Den Ridder 2017: 75). Tegelijkertijd vindt 56 procent van de Nederlanders in 2016/2017 dat de meeste moslims respect hebben voor de cultuur en leefwijze van anderen, in vergelijking met 41 procent in 2008/'09. Ook het percentage respondenten dat vindt dat er te veel mensen met een andere nationaliteit in Nederland wonen is gedaald: van 49 procent in 2004 naar 31 procent in 2016/'17 (Dekker en Den Ridder 2017: 75).

VERLIESGEVOELENS OVER THUIS

Een derde subthema van verliesgevoelens is het verlies van thuis. Door de komst van migranten kunnen fysieke en sociale herkenningspunten onder druk komen te staan, waardoor de gevestigde bewoners zich niet meer thuis voelen. Denk aan de traditionele buurtwinkel die wordt vervangen door een Poolse supermarkt of aan een veranderende bevolkingssamenstelling in de buurt. Als de nieuwe situatie te veel afwijkt van de oude kan dit leiden tot gevoelens van verlies en onbehagen. Bovendien kunnen deze veranderingen onzekerheden met zich meebrengen waardoor de gevestigde bewoners zich minder op hun gemak voelen, en dus minder thuis.²⁷

Een voorwaarde voor je op je gemak voelen is publieke familiariteit: inwoners moeten in staat zijn om andermans gedrag te begrijpen en te voorspellen, zodat zij weten wat zij van hen kunnen verwachten (Blokland en Nast 2014). Buurten met een grote verscheidenheid naar herkomst kunnen te divers zijn voor het ontwikkelen van die publieke familiariteit. Ergens op je gemak voelen vereist kennis over de sociale codes, ongeschreven regels en manieren van doen in de publieke ruimte. Aangezien diversiteit naar herkomst vaak ook diversiteit in taal, religie en omgangsvormen impliceert, kan er in diverse buurten een gebrek aan gedeelde normen en waarden zijn. Deze situatie wordt ook wel omschreven als 'anomie'. Inwoners kunnen zich onzeker voelen in de publieke ruimte omdat zij niet meer weten hoe zij zich moeten gedragen, hoe anderen hen beoordelen en wat zij van anderen kunnen verwachten.²⁸

EIGEN ANALYSE VAN VERLIESGEVOELENS OVER THUIS IN DE BUURT

In een eigen analyse is de relatie tussen diversiteit naar herkomst en thuis voelen nader onderzocht. De leidende onderzoeksvraag was: wat is de invloed van de bevolkingssamenstelling in de directe omgeving op thuisgevoelens van de bevolking met een Nederlandse achtergrond?

Kader 5.5. Thuisgevoelens

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden zijn twee stellingen uit de Veiligheidsmonitor 2014 (vergelijk vorige paragraaf; N = 71.216) gekoppeld aan het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB) van het CBS. Deze stellingen luiden als volgt:

'Ik voel me thuis bij de mensen die in de buurt wonen'

'Ik ben tevreden over de bevolkingssamenstelling in de buurt'

Deze stellingen zijn gemeten op een 5-puntsschaal van (1) helemaal mee eens, tot (5) helemaal niet mee eens. De stellingen zijn gehercodeerd, waardoor een hogere score meer thuisgevoelens betekent. Factoranalyse en schaalanalyse laten zien dat deze stellingen hoog scoren op één factor (eigenwaarde: 1,57, verklaarde variantie: 78,7 procent) en een betrouwbare meting zijn van thuisgevoelens (Spearman-Brown = 0,73).

Van de twee stellingen is een gemiddelde score genomen als indicator voor thuisgevoelens. Gecombineerd meten deze vragen de mate waarin respondenten zich thuis voelen in een buurt.

Hoe hoger de diversiteit, hoe minder mensen zich thuis voelen in hun buurt

Onze analyses wijzen uit dat hoe diverser een buurt is, hoe minder bewoners zich daar in thuis voelen (zie tabel 5.3). Dit resultaat is significant. Daarbij is rekening gehouden met relevante sociaal-economische kenmerken van inwoners en de buurt. De uitkomsten van de regressieanalyses wijzen erop dat, behalve de diversiteit van de buurt, ook de variabelen leeftijd, gestandaardiseerd huishoudinkomen, het hebben van een uitkering, het hoogst gevolgde opleidingsniveau en de sociaal-economische achterstand van de buurt een significant effect hebben op de mate waarin men zich thuis voelt in de buurt. Mensen met minder inkomen, een uitkering en die wonen in een buurt met sociaal-economische achterstand voelen zich relatief minder thuis in hun buurt. Het effect van verscheidenheid naar herkomst is echter verreweg het grootst.

Tabel 5.3. Resultaten van lineaire regressie ter verklaring van thuisgevoelens onder personen met een Nederlandse achtergrond, 2014

	b	β
Geslacht (ref. = man)	0,01	0,00
Leeftijd	0,00 **	0,07 **
Inkomensgroep (ref. = Q1, hoog)	-	-
Kwintiel 2	-0,04 **	-0,02 **
Kwintiel 3	-0,05 **	-0,02 **
Kwintiel 4	-0,08 **	-0,04 **
Kwintiel 5	-0,13 **	-0,06 **
Opleidingsniveau (ref. = hoog)	-	-
Middelbaar opleidingsniveau	-0,05	-0,03
Laag opleidingsniveau	-0,06	-0,03
Huishoudsamenstelling (ref. = Stel met kind_ouder)	-	-
Stel met kind_kind	0,04 **	0,02 **
Stel zonder kind	0,01	0,00
Eenouderhuishouden_ouder	-0,06 *	-0,01 *
Eenouderhuishouden_kind	-0,01	-0,00
Eenpersoonshuishouden	-0,01	-0,00
Overig of institutioneel huishouden	-0,04	-0,00
Onbekend huishouden	0,00	0,00
Uitkering (ref. = zonder)	-0,16 **	-0,04 **
HHI	-0,94 **	-0,23 **
Sociaal-economische achterstand van de buurt	-0,10 **	-0,10 **
N	71.269	
R ²	0,09	

*= $p < 0,01$; **= $p < 0,001$.

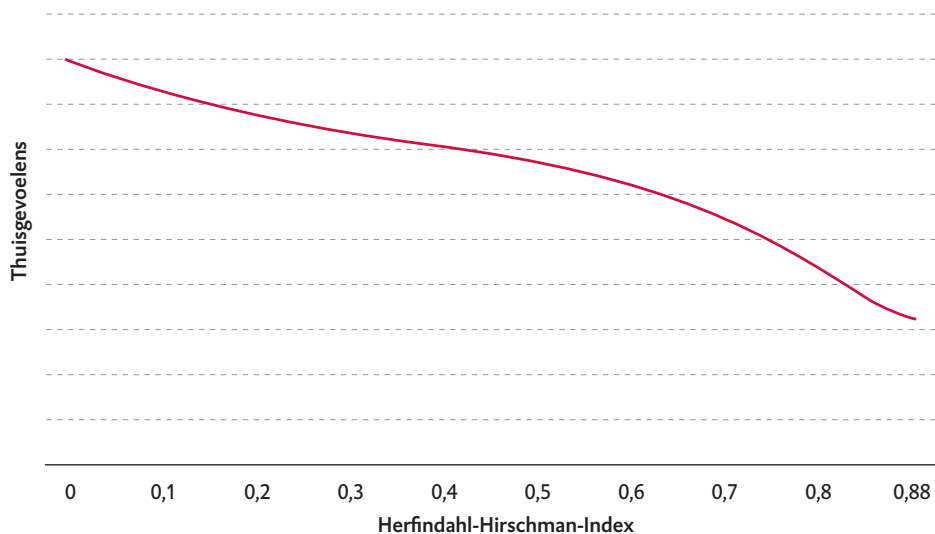
Kader 5.6. Geringere cohesie in de grensstreek

Geringere sociale cohesie als gevolg van nieuwe verscheidenheid doet zich zeker niet alleen voor in de grote steden in het westen van het land. Ook in sommige wijken van Parkstad Limburg, in de voormalige Oostelijke Mijnstreek, ervaren bewoners de verhoudingen in de buurt minder positief (zie bijvoorbeeld Hengstmengel 2011; Luyten 2015).

Toen de mijnen nog open waren, was er vooral arbeidsmigratie. Deze gastarbeiders, die zij aan zij met de lokale bevolking in de mijnen werkten, deden al snel mee in het lokale verenigingsleven. Na het sluiten van de mijnen bestond de migratie vooral uit grensmigratie. Vanwege de grote verschillen in huizenprijzen en om fiscale redenen verhuisden veel Duitsers naar de mijnstreek. Deze groep migranten behield zijn sociale netwerk in Duitsland. Ze wonen weliswaar in Parkstad Limburg, maar ze werken in Duitsland, nemen daar aan het verenigingsleven deel, doen daar hun boodschappen en brengen daar hun kinderen naar school.²⁹ Met name in Kerkrade/Herzogenrath loopt de grens door de stad. Vóór de Tweede Wereldoorlog was het vanzelfsprekend dat je over de grens werkte, en daar werden dan ook sociaal-culturele contacten gelegd. Maar na de Tweede Wereldoorlog zijn de nationale identiteiten belangrijker geworden. De inwoners van Herzogenrath zijn sterk verduits en de inwoners van Kerkrade vernederlandst. De verduitsste Herzogenrather die vanwege de woningmarkt ten westen van de grens kwamen wonen, blijven tegenwoordig sociaal-cultureel erg verbonden met Duitsland en leven als het ware met de rug naar de Kerkraadse samenleving. Dit bleef ook zo nadat de grens in de Neustraße/Nieuwstraat totaal was verdwenen. In de beleving van de inwoners van Kerkrade en Herzogenrath was de grens er nog wel, een beetje analoog aan het Berlijnse fenomeen van 'die Mauer im Kopf' (Berth et al. 2016).

Het verband tussen de diversiteit van de buurt en de mate waarin men zich thuis voelt in de buurt blijkt niet lineair te zijn. Dit verband is weergegeven in figuur 5.3. In de figuur is goed te zien dat de mate van thuis voelen afneemt naarmate de diversiteit naar herkomst van de buurt toeneemt. De sterkte van de daling verandert echter. De daling zwakt af vanaf een HHI van 0,2 tot ongeveer een HHI van 0,6. Hierna wordt de daling weer sterker. Hoewel de daling dus niet strikt lineair is omdat er lichte verschillen zijn in de sterkte van de daling, treden er geen zogenaamde plateau-effecten op. Voor een 50-jarige man, die de ouder is in een eenouderhuishouden, een laag inkomen en een lage opleiding heeft, van wie een uitkering de voornaamste inkomensbron is en die in een buurt met een hoge sociaal-economische achterstand en een zeer sterk stedelijke gemeente woont, daalt de mate van thuis voelen met ongeveer 30 procent als hij zou verhuizen van een etnisch homogene buurt naar een zeer diverse buurt (HHI \approx 0,9).

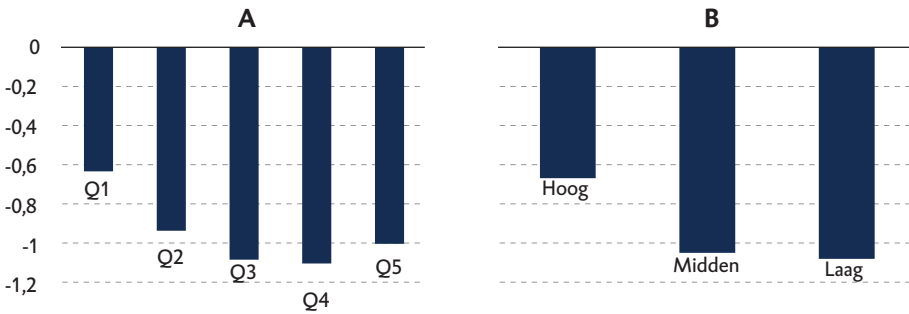
Figuur 5.3. De relatie tussen diversiteit naar herkomst en de mate van thuis voelen

Interactie-effecten: vooral middeninkomensgroepen ervaren minder thuisgevoelens bij een grotere diversiteit naar herkomst

Verder blijken er ook hier verschillen te bestaan tussen inkomens- en opleidingsgroepen. In figuur 5.4A is te zien dat bij iedere inkomensgroep een hogere HHI samenhangt met geringere thuisgevoelens. Er is echter wel een verschil tussen de kwintielen waar te nemen. De thuisgevoelens van de hoogste inkomensgroep (Q1) dalen het langzaamst bij een toenemende diversiteit naar herkomst. Verder valt op dat de thuisgevoelens bij de laagste inkomensgroep (Q5) minder snel afnemen bij een toenemende diversiteit naar herkomst dan bij Q3 en Q4. Vooral de middeninkomens ervaren een sterkere afname van thuisgevoelens bij een toenemende diversiteit naar herkomst. Dit patroon hebben we eerder waargenomen bij ervaren buurtcohesie. De mogelijke verklaring daarvoor zou ook hier vrees voor verlies van de eigen middenpositie kunnen zijn. Een aanvullende verklaring is dat er sprake kan zijn van een compositie-effect: welvarende mensen zullen vaker wonen in buurten met veel personen met een Europese of Angelsaksische achtergrond. Daarbij voelen ze zich meer thuis omdat de culturele afstand minder groot is.

Figuur 5.4. Het effect van de HHI op thuisgevoelens voor inkomens- (A) en opleidingsgroepen (B)

Uit figuur 5.4B blijkt dat bij iedere opleidingsgroep een hogere HHI samenhangt met minder thuisgevoelens. Dit geldt in het bijzonder voor middelbaar en laagopgeleiden en in mindere mate voor hoger opgeleiden. Het patroon dat een hogere diversiteit naar herkomst vooral bij de middengroepen samenhangt met de minste thuisgevoelens, zoals bij inkomen het geval was, wordt hier dus niet gevonden.

Een puur diversiteitseffect: burgers voelen zich minder thuis naarmate de diversiteit van de buurt hoger is

Net zoals bij de beoordeling van buurtcohesie gaan we ook in deze paragraaf op zoek naar een ‘puur’ diversiteitseffect. Dit doen we door wederom de HHI_{17} en het aandeel van de *out-group* (1 minus het aandeel van de eigen groep) als onafhankelijke variabele in een regressieanalyse op te nemen. De resultaten van deze analyse zijn weergegeven in tabel 5.4.

Tabel 5.4. Regressieanalyses* ter verklaring van thuisgevoelens van personen met een Nederlandse achtergrond, effecten van het aandeel van de *out-group* en de diversiteit van de *out-group* (N = 71.269)

	b	β
Aandeel <i>out-group</i>	-1,22	-0,23
HHI_{17}	-0,22	-0,03

* Bij deze analyses is gecontroleerd voor individuele variabelen (geslacht, leeftijd, huishoudtype en positie in het huishouden, gestandaardiseerd huishoudinkomen, het al dan niet hebben van een uitkering als voornaamste inkomensbron en opleidingsniveau) en contextuele variabelen (stedelijkheid van de gemeente en sociaal-economische achterstand van de buurt). De twee weergegeven regressiecoëfficiënten zijn significant ($p < 0,001$).

Tabel 5.4 laat zien dat zowel het percentage personen met een migratieachtergrond als de diversiteit binnen die groep een negatieve relatie heeft met thuisgevoelens onder personen met een Nederlandse achtergrond. Er is dus een zelfstandig negatief verband tussen diversiteit naar herkomst en thuisgevoelens. Wel is deze relatie beduidend minder sterk dan de relatie tussen het aandeel personen met een migratieachtergrond in de bevolking en thuisgevoelens.

Verliesgevoelens onder personen met een migratieachtergrond variëren

Verliesgevoelens beperken zich niet alleen tot personen met een Nederlandse achtergrond. Daarom is ook gekeken naar de relatie tussen de bevolkingssamenstelling en thuisgevoelens onder personen met een migratieachtergrond. Dit is gedaan voor personen met een Surinaamse (N = 1.810), Antilliaanse (N = 496), Turkse (N = 1047) en Marokkaanse (N = 676) achtergrond. Naast de HHI wordt er ook gekeken naar het effect van het aandeel van de *in-group* en van personen met een Nederlandse achtergrond.

Mensen met een Surinaamse en Antilliaanse achtergrond voelen zich minder thuis in een buurt met een hoge diversiteit naar herkomst. Zij voelen zich meer thuis als er relatief veel mensen van de eigen herkomstgroep en/of de Nederlandse herkomstgroep in hun buurt wonen.

De thuisgevoelens van personen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond hangen niet samen met de mate van diversiteit naar herkomst. Voor Turken geldt dat het percentage personen met een Turkse achtergrond, maar ook het percentage met een Nederlandse achtergrond, positief samenhangen met het hebben van thuisgevoelens. Voor Marokkanen vinden we een dergelijke samenhang niet.

SAMENVATTEND

Vatten wij de bevindingen van onze analyse samen, dan kan het volgende worden vastgesteld:

- Bewoners voelen zich minder thuis wanneer de diversiteit naar herkomst van de buurt hoger is.
- Ook de sociaal-economische achterstand van de buurt waarin men woont, het gestandaardiseerde huishoudinkomen, het hebben van een uitkering en het hoogst gevolgde opleidingsniveau hangen significant samen met de mate waarin men zich thuis voelt in de buurt. Het effect van verscheidenheid naar herkomst is echter verreweg het grootst.
- Zowel hoge, midden-, als lage inkomensgroepen ervaren minder thuisgevoelens wanneer de diversiteit groter is. Wel is het verlies van thuisgevoelens bij de hoogste inkomensgroep geringer dan bij de overige inkomensgroepen. Verder valt op dat naarmate de diversiteit groter is, het verlies van de laagste inkomensgroep geringer is dan bij de middelste inkomensgroepen.

- Zowel hoger-, middelbaar als lageropgeleiden ervaren minder thuisgevoelens wanneer de diversiteit groter is. Dit geldt in sterkere mate voor middelbaar en lageropgeleiden.
- Personen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond voelen zich minder thuis in hun buurt bij een hogere diversiteit naar herkomst.
- Voor personen met een Surinaamse, Antilliaanse en Turkse achtergrond geldt dat hun thuisgevoelens hoger zijn wanneer er meer personen met de eigen of met een Nederlandse achtergrond in de buurt wonen.

Uit onderzoek van anderen naar verliesgevoelens komt naar voren dat meer dan de helft van de personen met een Nederlandse achtergrond verlies van zeggenschap ervaart door de aanwezigheid van personen met een migratieachtergrond.

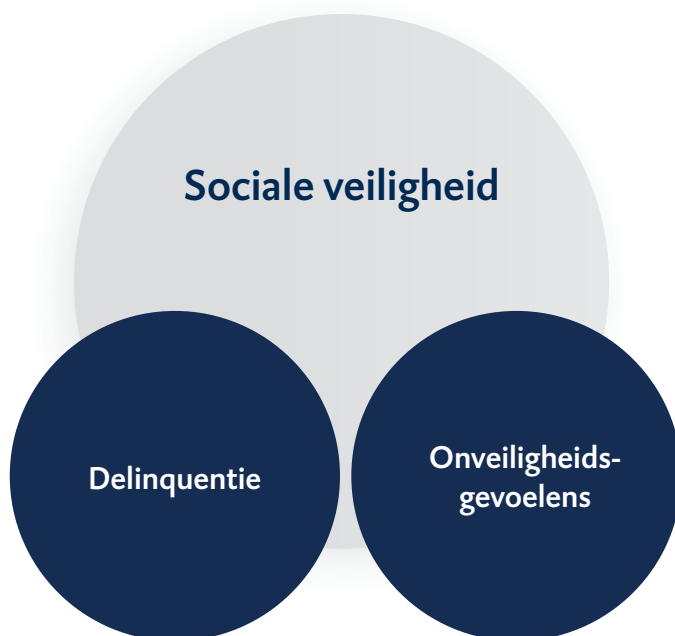
5.5 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST EN SOCIALE VEILIGHEID

Een samenleving met veel delinquenten duidt op een gebrekkige sociale samenhang. Depuydt en Deklerck (2005) merken op dat de stam van het woord ‘delinquentie’ verwijst naar een gebrek aan cohesie: ‘geen link of band hebbend [met de samenleving]’. Een zelfde redenering geldt voor het bestaan van onveiligheidsgevoelens. Ook deze kunnen worden opgevat als een indicator van afnemende sociale cohesie.³⁰

We zullen in deze paragraaf deze twee subthema’s van sociale veiligheid onder de loep nemen: delinquentie en het hebben van onveiligheidsgevoelens. Daarbij doen we naast literatuuronderzoek ook eigen empirisch onderzoek naar het verband tussen diversiteit naar herkomst en de kans om geregistreerd te zijn als dader en de mate van onveiligheidsgevoelens. Beide thema’s zijn daarom met blauw aangegeven in schema 5.4.

DELINQUENTIE

De door Nye (1958) ontwikkelde sociale-controletheorie legt een link tussen de mate van etnische diversiteit in een samenleving en de kans op delinquentie. Deze theorie veronderstelt dat personen die sterke bindingen hebben met de samenleving minder geneigd zijn tot het plegen van delicten.³¹ Toegespitst op etnische diversiteit, wordt verondersteld dat door de aanwezigheid van personen met sterk verschillende migrantenachtergronden de sociale controle in een woonomgeving vermindert. De diversiteit van de bevolking leidt ertoe dat mensen minder snel betekenisvolle relaties aan kunnen gaan.

Schema 5.4. Subthema's van sociale veiligheid**BEVINDINGEN UIT EERDER ONDERZOEK: HOE DIVERSER DE WOONOMGEVING, HOE HOGER HET DADERPERCENTAGE**

Empirisch Nederlands onderzoek naar de relatie tussen diversiteit naar herkomst en het plegen van delicten is zeer schaars. De enige recente studie is die van Van Beuningen et al. (2013). Zij bekeken op gemeenteniveau of etnische diversiteit een statistische relatie heeft met delinquentie. Uit hun studie blijkt dat in gemeenten met hoge percentages personen met een niet-westerse achtergrond het percentage verdachten onder de bevolking relatief hoog is. Daarnaast zijn er meer algemene studies naar de relatie tussen sociale cohesie en delinquentie, waarbij de etnische diversiteit van de woonomgeving wordt meegenomen als een indicator van sociale cohesie of sociaal kapitaal, of als een controlevariabele.³² Voor al deze studies geldt echter dat zij etnische diversiteit hebben geoperationaliseerd als het aandeel buitenlanders of personen met een migratieachtergrond. De onderzoekers kunnen hierdoor 'echte' diversiteitseffecten en compositie-effecten niet goed ontwarren.

Zorlu en Blom (2005) namen in hun onderzoek naar de mate van oververtegenwoordiging van bepaalde herkomstgroepen in de daderpopulatie, naast de herkomst van de individuen, ook het aandeel personen met een migratieachtergrond in de woonomgeving mee als controlevariabele. Deze controlevariabele kan men

interpreteren als een geïsoleerd effect van etnische diversiteit, los van de compositie-effecten. Dit onderzoek wijst op een samenhang tussen etnische diversiteit en delinquentie, net als de hierboven genoemde studies. Hoe hoger de etnische diversiteit van de woonomgeving, des te hoger de criminaliteitscijfers. De resultaten van internationaal onderzoek staven deze bevinding.³³

DE RELATIE TUSSEN DE DIVERSITEIT NAAR HERKOMST VAN DE WOONGEMEENTE EN GEREgistREERD DADERSCHAP

We hebben in onze eigen analyse onderzocht of het feit of men al dan niet geregistreerd is als dader van een misdrijf een relatie heeft met de HHI van de gemeente waarin men woont. De informatie of iemand in het jaar 2014 is geregistreerd als dader van een delict halen we uit door het CBS aan de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) gekoppelde politieregistraties.³⁴

De kans op het plegen van delicten is groter bij een grotere diversiteit naar herkomst van de woongemeente

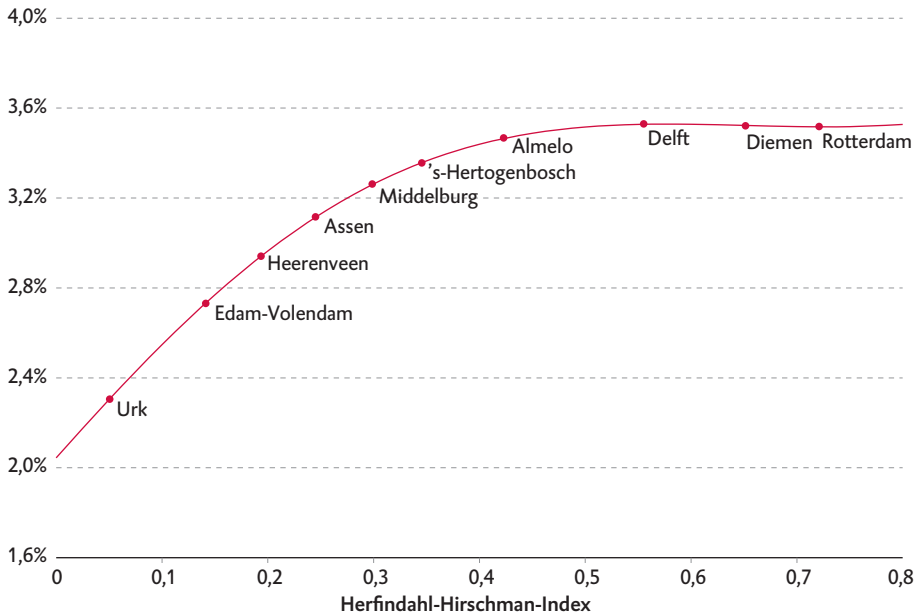
Uit onze analyse blijkt dat de kans om als dader geregistreerd te zijn ongeveer 40 procent hoger is in een zeer diverse gemeente dan in een zeer homogene gemeente. Onder een zeer diverse gemeente verstaan wij een gemeente waarin de kans dat twee willekeurige personen tot verschillende herkomstgroepen behoren, hoger is dan 0,7. In de praktijk hebben we het dan over Amsterdam, Den Haag en Rotterdam.

In de analyse controleren we voor een aantal andere variabelen die volgens de wetenschappelijke literatuur van invloed zijn op het vertonen van delinquent gedrag. Deze variabelen zijn geslacht, leeftijd, herkomstgroep, huishoudtype gecombineerd met de positie in het huishouden, het gestandaardiseerd huishoudinkomen, het al dan niet hebben van een uitkering als voornaamste inkomensbron, het hoogst gevolgde opleidingsniveau en de mate van stedelijkheid van de woongemeente. De effecten van al deze controlevariabelen zijn significant (zie tabel b5.11 in de bijlage).

De relatie tussen diversiteit naar herkomst en de kans op geregistreerd daderschap hebben we gevisualiseerd in figuur 5.5. We hebben dit gedaan voor een doorsnee op zichzelf wonende man met een Nederlandse achtergrond van 20 jaar.³⁵ In de figuur hebben we ook de positie van enkele gemeenten aangeven, zodat de lezer zich iets kan voorstellen bij de hoogte van de HHI.³⁶ Figuur 5,5 laat zien dat de kans op het plegen van delicten aanvankelijk behoorlijk hoger is bij een hogere diversiteit naar herkomst. Deze toename zwakt echter af vanaf een HHI van ongeveer 0,25 (het niveau van Assen) tot een HHI van ongeveer 0,45 (iets hoger dan de HHI van Almelo). Bij een nog hogere HHI verandert de kans van personen om geregistreerd

te zijn als dader nauwelijks meer. Volgens dit model is voor een doorsnee man met een Nederlandse achtergrond van 20 jaar die alleen woont, de kans om geregistreerd te worden als dader in Delft ongeveer 50 procent hoger dan in Urk.

Figuur 5.5. De kans* op het geregistreerd zijn van een delict in 2014 voor een gemiddelde man met een Nederlandse achtergrond van 20 jaar die alleen woont in een sterk stedelijke gemeente**

*Eigenlijk odds ratio's.

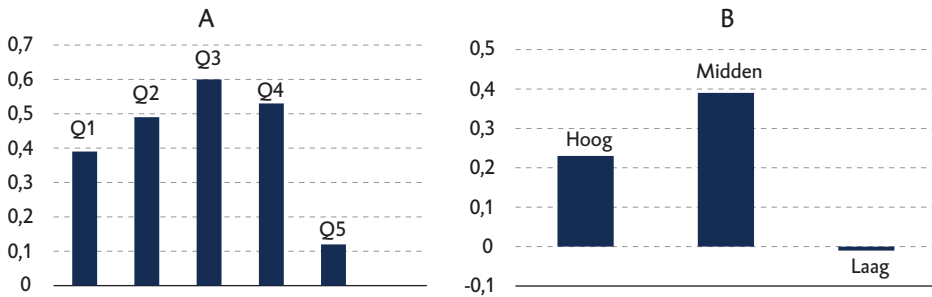
**Zonder uitkering, met een gemiddeld inkomen en een hoogst gevolgde opleiding van middelbaar niveau.

Interactie-effecten: vooral de middenklasse wordt vaker als dader geregistreerd als de diversiteit naar herkomst hoger is

Uit onze analyse blijkt dat voor de inkomenskwintielen 2 en 3 het effect van diversiteit naar herkomst op het plegen van delicten groter is dan voor het hoogste kwintiel (Q1). Vervolgens daalt de omvang van dit effect weer voor de laagste twee inkomenskwintielen. Bij de groep met het laagste inkomen stijgt de kans om in de misdaadstatistieken te belanden het minst bij toenemende diversiteit naar herkomst. Het lijkt er derhalve op dat vooral personen uit de middenklasse vaker als dader worden geregistreerd bij een hogere diversiteit naar herkomst. De uitkomsten laten overigens wel zien dat bij iedere inkomensgroep een hoge HHI leidt tot een hogere kans om te boek te staan als dader van een misdrijf (zie figuur 5.6A).

Dit is niet het geval voor elke opleidingsgroep. Voor degenen die slechts een lage opleiding hebben gevolgd daalt de kans om delicten te plegen zelfs iets als de HHI toeneemt. Verder laat ook deze analyse zien dat vooral de middelbaar opgeleide groep meer geneigd is om misdrijven te begaan als de diversiteit naar herkomst hoger wordt. De resultaten hebben we grafisch weergegeven in figuur 5.6.

Figuur 5.6. Het effect van de HHI op ouderschap voor inkomens- (A) en opleidingsgroepen (B)

Een pure diversiteitseffect: hoe meer diversiteit naar herkomst in een gemeente, hoe meer delinquentie onder bewoners met een Nederlandse achtergrond

Ook in deze paragraaf proberen we ‘pure’ diversiteit te isoleren door een regressiemodel te schatten met daarin zowel het aandeel van de *out-group* als de HHI_{17} als onafhankelijke variabelen. We hebben deze analyse, waarvan de resultaten zijn te vinden in tabel 5.5, in eerste instantie uitgevoerd voor de gehele bevolking van 12 tot 60 jaar. De HHI_{17} kan dus in deze analyse voor iedere gemeente van Nederland 18 verschillende waarden aannemen, afhankelijk van de herkomstgroep van een persoon.

Zoals valt op te maken uit tabel 5.5, is de kans op het geregistreerd worden als dader van een misdrijf hoger als het aandeel van de bevolking dat niet behoort tot de eigen herkomstgroep ook hoger is. Dit is in lijn met bevindingen uit de internationale literatuur (Reese et al. 2013). Wanneer we de totale bevolking van 12 tot 60 jaar in beschouwing nemen, vertoont de diversiteit van de populatie die niet tot de eigen herkomstgroep behoort, geen samenhang met de kans of men al dan niet wordt geregistreerd als delinquent. We zouden hieruit kunnen concluderen dat diversiteit naar herkomst geen verband heeft met de neiging tot het plegen van delicten. Hierbij moeten we echter een slag om de arm houden. Het aandeel van de eigen bevolking maakt namelijk ook deel uit van de diversiteit naar herkomst. Dit

houdt in dat we het effect van diversiteit naar herkomst waarschijnlijk onderschatten als we gebruikmaken van de variabele HHI_{17} als operationalisering van deze diversiteit.

Tabel 5.5. Resultaten ter verklaring van het al dan niet geregistreerd zijn als daderⁱ, effecten van de omvang van de *out-group* en de diversiteit van de *out-group*ⁱⁱ

	Totale bevolking	Nederlandse achtergrond
Aandeel <i>out-group</i>	0,92	1,06
HHI_{17}	0,01	0,48
Nagelkerkes R^2	0,16	0,14
N	10.746.180	8.204.664

ⁱ Bij deze analyses is gecontroleerd voor geslacht, herkomstgroep, leeftijd, huishoudtype en positie in het huishouden, gestandaardiseerd huishoudinkomen, het al dan niet hebben van een uitkering als voornaamste inkomensbron, opleidingsniveau en de stedelijkheid van de gemeente.

ⁱⁱ 12-59-jarigen in 2014. Alle weergegeven regressiecoëfficiënten in een lettertype van normale grootte zijn significant ($p < 0,0001$); de regressiecoëfficiënt weergegeven in klein lettertype is niet significant ($p = 0,8$).

Voor de populatie met een Nederlandse achtergrond speelt dit probleem niet. Voor deze groep is de correlatie tussen de variabelen HHI_{17} en de *out-group* slechts 0,07. De resultaten van deze exercitie zijn te vinden in de meest rechtse kolom van tabel 5.5. Zowel het aandeel met een niet-Nederlandse achtergrond als de diversiteit binnen de groep personen met een niet-Nederlandse achtergrond hebben een positief effect op de kans om geregistreerd te zijn als dader van een delict. Voor zover wij het hebben kunnen nagaan, is dit hier gevonden verband, in zowel de nationale als de internationale literatuur, de eerste op empirisch onderzoek gestoelde aanwijzing dat meer delinquentie samengaat met een hogere mate van ‘pure’ diversiteit, dat wil zeggen geïsoleerd van compositie-effecten en van effecten van de omvang van de *out-group*.

ONVEILIGHEIDSGEVOELENS

Naast een vergrote kans op ouderschap, kan diversiteit in de leefomgeving resulteren in een verminderd gevoel van veiligheid. Het verband tussen etnische diversiteit en onveiligheidsgevoelens is voornamelijk onderzocht in de Verenigde Staten. Deze studies laten onder meer zien dat witte inwoners zich onveiliger voelen naarmate er meer zwarte Amerikanen in hun buurt wonen.³⁷ Daarnaast is Europees vergelijkend onderzoek verricht naar de vraag hoe etnische diversiteit zich verhoudt tot onveiligheidsgevoelens in Europese landen. Een van de bevindingen is dat wanneer inwoners hun buurt omschrijven als een plek waar veel mensen wonen met een migratieachtergrond, zij een groter gevoel van onveiligheid rap-

porteren (Semyonov et al. 2012). Het aantal migranten dat in een Europees land woont, houdt echter geen verband met ervaren onveiligheid.³⁸ Of deze Europese bevinding voor Nederland ook opgaat op een kleinere geografische schaal, zoals de buurt, is door ons nader onderzocht.

Kader 5.7. Onveiligheidsgevoelens

In ons eigen onderzoek hebben we gekeken naar de relatie tussen de herkomstdiversiteit van een buurt en onveiligheidsgevoelens aan de hand van enquêtedata afkomstig van de Veiligheidsmonitor 2014 (N = 79.340). Deze data zijn gekoppeld aan het SSB.

Om onveiligheidsgevoelens te meten konden respondenten aangeven hoe vaak het volgende voorkomt:

- (1) 's avonds de deur niet opendoen omdat ze het onveilig vinden
- (2) omlopen of omrijden in de eigen buurt om onveilige plekken te vermijden
- (3) zich onveilig voelen als ze 's avonds in de buurt op straat lopen
- (4) zich onveilig voelen als ze 's avonds alleen thuis zijn
- (5) bang zijn om zelf slachtoffer te worden van criminaliteit (Cronbachs $\alpha = 0,77$).

Ongeveer 70 procent van de respondenten geeft aan dat het zelden of nooit voorkomt dat de ze 's avonds de deur niet opendoen omdat ze het onveilig vinden. Eenzelfde percentage zegt dat ze zelden of nooit bang zijn om zelf slachtoffer te worden van criminaliteit. Het aandeel mensen dat zegt vaak om te lopen of om te rijden om onveilige plekken te vermijden, is redelijk beperkt (2,7 procent). Het percentage personen dat zich vaak onveilig voelt als ze 's avonds op straat lopen of als ze 's avonds alleen thuis zijn is respectievelijk 4 en 2,6 procent.

De respondenten zijn vervolgens in twee groepen verdeeld: personen die zich nooit (of zelden) onveilig voelen en mensen die zich wel onveilig voelen. Degenen die 'vaak' hebben geantwoord op minimaal één van de vijf vragen delen we in bij de personen die onveiligheidsgevoelens ervaren.

Tabel 5.6. Resultaten van logistische regressieanalyse ter verklaring van onveiligheidsgevoelens, 2014

	Odds ratio's
Geslacht (ref. = man)	2,45 ***
Leeftijd	1,00 ***
<i>Inkomensgroep</i> (ref. = Q1, hoog)	-
Kwintiel 2	1,11 **
Kwintiel 3	1,17 ***
Kwintiel 4	1,38 ***
Kwintiel 5	1,43 ***
<i>Opleidingsniveau</i> (ref. = hoog)	-
Middelbaar opleidingsniveau	1,36 ***
Laag opleidingsniveau	1,64 ***
<i>Huishoudsamenstelling</i> (ref. = gehuwd, kinderen)	-
Eenpersoonshuishouden	1,11 **
Niet gehuwd, geen kinderen	1,04
Gehuwd, geen kinderen	1,15 ***
Niet gehuwd, kinderen	0,89 *
Eenouderhuishouden	1,09
Institutioneel huishouden	0,99
<i>Afkomst</i> (ref. = zonder migratieachtergrond) ⁱ	-
Scandinavisch	0,61
Midden- en Oost-Europa	1,09
Voormalige West-Indische koloniën	1,26 ***
Turks	1,30 **
<i>Uitkering</i> (ref. = zonder)	1,28 ***
Eerder slachtoffer van criminaliteit (ref. = nee)	2,56 ***
HHI	3,53 ***
Sociaal-economische achterstand van de buurt	1,10 ***
Verwachte criminaliteit	1,13 **
N	79.340
R ²	0,16

ⁱ In totaal is er een onderscheid gemaakt in 18 groepen. Om het overzichtelijk te houden, is ervoor gekozen om een aantal groepen te selecteren en die resultaten te rapporteren.

* p<0,05; ** p<0,01; *** p<0,001.

Geen omslagpunten: hogere onveiligheidsgevoelens bij hogere diversiteit naar herkomst

Uit onze analyse blijkt dat ook in het geval van onveiligheidsgevoelens er een samenhang is met verscheidenheid naar herkomst. Hoe meer verscheidenheid in de buurt, hoe groter de kans dat inwoners onveiligheid ervaren.³⁹ Dit resultaat is significant. Daarbij is rekening gehouden met sociaal-economische kenmerken van inwoners en de buurt. In een volledig heterogene buurt is de kans op het hebben van onveiligheidsgevoelens ongeveer 3,6 keer zo hoog als in een volledig homogene buurt (zie tabel 5.6).

De analyse laat zien dat de verscheidenheid naar herkomst in de buurt niet de enige factor is die samenhangt met het hebben van onveiligheidsgevoelens. Zo hebben ook mensen met minder inkomen, een uitkering en mensen die wonen in een buurt met sociaal-economische achterstand *ceteris paribus* vaker onveiligheidsgevoelens. Ook hier geldt echter dat het effect van verscheidenheid naar herkomst verreweg het grootst is.

Kader 5.8. Een 'lage omgevingsbetrokkenheid' in Wassenaar

Geringere buurtcohesie als gevolg van een hogere verscheidenheid naar herkomst doet zich niet alleen voor in achterstandswijken. Neem bijvoorbeeld Wassenaar, een van de rijkste gemeenten van ons land. Deze gemeente kende in 2015 een HHI van 0,52. Zo herbergt Wassenaar bijvoorbeeld de grootste Amerikaanse gemeenschap van het land. Wassenaar kent zelfs een Amerikaanse school, Amerikaanse voetbalteams, een Amerikaanse vrouwenvereniging en een expat-supermarkt met Amerikaanse producten.⁴⁰ Maar liefst 7 procent van de inwoners van Wassenaar had een Angelsaksische achtergrond in 2015 (zie tabel 4.2). Daarvan had overigens 60 procent een andere achtergrond dan de Amerikaanse. Daarnaast is Wassenaar ook de gemeente van Nederland met het hoogste aandeel inwoners met een Scandinavische achtergrond. Verder is in deze gemeente het aandeel inwoners met wortels in mediterrane Europa het hoogste van het land, op Amstelveen na.

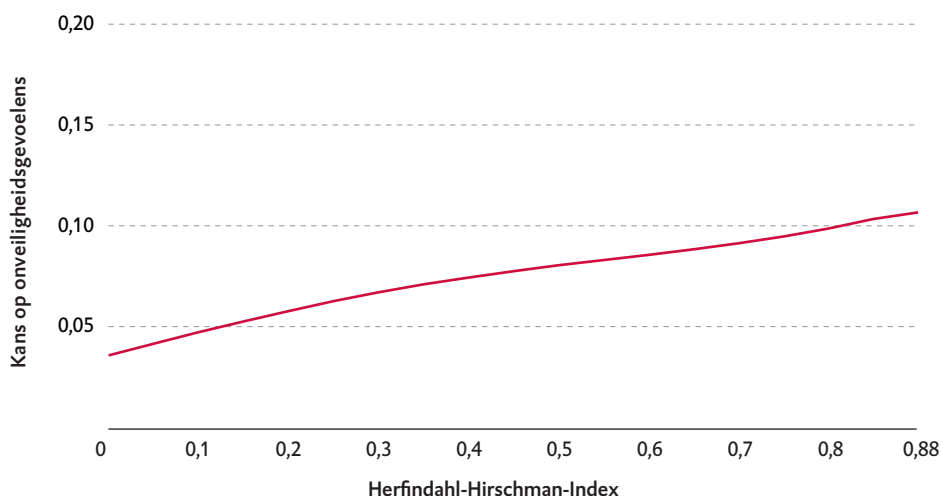
Er doen zich nauwelijks conflicten voor tussen de migranten en de Wassenaarders met een Nederlandse achtergrond. Ook is er een breed gedragen besef dat de migranten bijdragen aan de lokale middenstand. Toch gaat ook hier het samenleven niet vanzelf. Er zijn inwoners van Wassenaar die het jammer vinden dat de migranten niet erg betrokken zijn bij het verenigingsleven.⁴¹ Daarbij speelt ook het tijdelijk verblijf van veel migranten verenigingen parten. Zo moest het eerste elftal van SV Wassenaar in seizoen 2007/18 worden teruggetrokken uit de voetbalcompetitie mede omdat 'enkele expats vertrokken'.⁴²

Ook zijn er zorgen over de zogenoemde 'lage omgevingsbetrokkenheid' van de migranten (Van Bochove en Manders 2017). Deze voorbeelden laten zien dat er een puur effect van diversiteit op sociale cohesie bestaat, dat los staat van sociaal-economische variabelen. In een gemeente met

ongeveer dezelfde sociaal-economische kenmerken, maar met minder diversiteit naar herkomst, zoals Rozendaal bij Arnhem, zijn er waarschijnlijk minder problemen met de buurtverhoudingen dan in Wassenaar.

We hebben in figuur 5.7 het totale effect van diversiteit op onveiligheidsgevoelens gevisualiseerd. Op de verticale as staat de relatieve kans dat een bepaald type respondent onveiligheid ervaart. In dit geval nemen we als voorbeeld een 40-jarige, gehuwde vrouw met kinderen en een Nederlandse achtergrond die niet eerder slachtoffer is geweest van inbraak en geen uitkering ontvangt. Bij een HHI van 0 is de kans 0,04 en de kans loopt op tot 0,11 bij een HHI van 0,88. De stijgende lijn laat zien dat als de diversiteit in de buurt hoger is, de kans groter wordt dat inwoners zich onveilig voelen. Voor andere typen inwoners zal de lijn op ongeveer dezelfde manier verlopen, al kan deze wel hoger of lager uitvallen en daarbij een wat afwijkende vorm hebben.

Figuur 5.7. Het effect van diversiteit op onveiligheidsgevoelens in de buurt¹

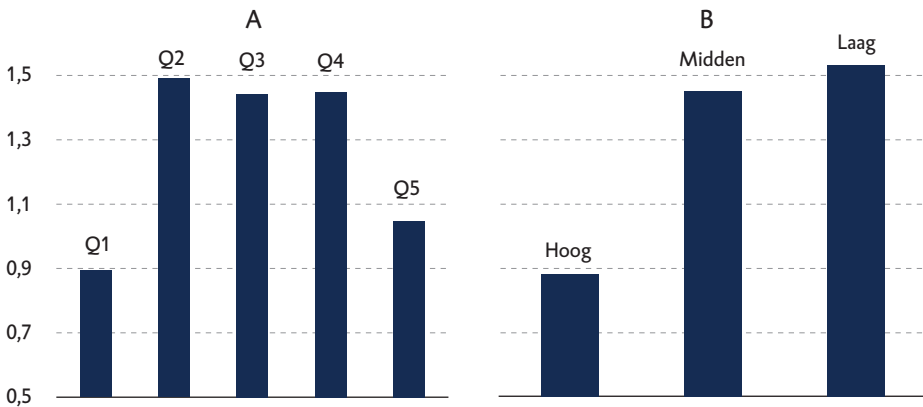
¹Voor een 40-jarige, werkende, gehuwde, vrouw zonder migratieachtergrond, niet eerder slachtoffer geweest, met een midden opleidingsniveau, gemiddeld besteedbaar inkomen en kinderen in het huishouden.

Interactie-effecten: vooral middeninkomensgroepen ervaren meer onveiligheidsgevoelens bij een grotere diversiteit naar herkomst

Van de verschillende inkomensgroepen hebben in het bijzonder de midden-groepen (Q2, Q3 en Q4) een verhoogde kans op het ervaren van onveiligheid in het geval van toenemende diversiteit. Dit patroon was ook zichtbaar bij ervaren buurt-

cohesie en thuisgevoelens. De verklaring die daarvoor is aangedragen, zoals angst voor verlies van de middenpositie en beperkte mogelijkheden om te verhuizen, zou ook hier van toepassing kunnen zijn. Verder zien we dat bij toenemende diversiteit de kans op onveiligheidsgevoelens voor hoger opgeleiden minder sterker toeneemt dan voor middelbaar en laagopgeleiden (zie figuur 5.8).

Figuur 5.8. Het effect van de HHI op onveiligheidsgevoelens voor inkomens (A) en opleidingsgroepen (B)

Een puur diversiteitseffect?

Net als in de voorgaande paragrafen hebben we ook voor onveiligheidsgevoelens getracht een ‘puur’ diversiteitseffect berekenen. Uiteindelijk zijn we hiermee gestopt omdat de HHI sterk samenhangt met de verwachte criminaliteit op basis van de etnische bevolkingssamenstelling, een factor die onontbeerlijk is om tot een deugdelijke analyse te komen. Door de grote samenhang tussen deze twee factoren kan onmogelijk worden opgemaakt wat nu wat verklaart.

SAMENVATTEND

Vatten we de bevindingen van de eigen analyses samen, dan kan het volgende worden vastgesteld:

- De kans op het plegen van delicten is groter bij een grotere diversiteit naar herkomst in de woongemeente. Daarbij is sprake van een zelfstandige positieve relatie tussen diversiteit naar herkomst en het terechtkomen in de daderstatistiek. Deze toename zwakt af vanaf een diversiteit naar herkomst van rond 0,25 (het niveau van Assen) tot een diversiteit naar herkomst van rond 0,45 (het niveau van Almelo). Daarboven verandert de kans van personen om geregistreerd te zijn als dader nauwelijks meer.

- Voor alle inkomensgroepen geldt dat een grote diversiteit naar herkomst van de woongemeente samenhangt met een hogere kans om een delict te plegen. We zien dit effect vooral bij middeninkomensgroepen.
- Voor hoog- en middelbaaropgeleiden geldt dat een hoge diversiteit naar herkomst in de woongemeente samenhangt met een hogere kans om een delict te plegen. Dit geldt niet voor laagopgeleiden.
- De kans op het hebben van onveiligheidsgevoelens is hoger bij een hogere diversiteit naar herkomst in de woonbuurt.
- De kans op het hebben van onveiligheidsgevoelens neemt het sterkst toe onder de middeninkomens naarmate de diversiteit naar herkomst groter is.
- Naarmate iemands hoogst gevolgde opleidingsniveau lager is, nemen diens onveiligheidsgevoelens sneller toe bij een hogere diversiteit naar herkomst.

5.6 CONCLUSIES: EEN HOGERE VERSCHIEDENHEID NAAR HERKOMST MAAKT HET SAMENLEVEN INGEWIKKELDER

In dit hoofdstuk hebben we een overzicht gegeven van het onderzoek naar de relaties tussen diversiteit naar herkomst en sociale cohesie. Daarbij zijn drie aspecten van sociale cohesie behandeld: sociaal kapitaal, verliesgevoelens en sociale veiligheid. We vatten de belangrijkste bevindingen samen.

SOCIAAL KAPITAAL: HOE GROTER DE DIVERSITEIT NAAR HERKOMST, HOE ZWAKKER DE ERVAREN BUURTCOHESIE

Uit de eigen analyses blijkt dat een hogere diversiteit naar herkomst in de woonbuurt samenhangt met een als zwakker ervaren *buurtcohesie*. Daarbij is sprake van een zelfstandige negatieve relatie tussen diversiteit naar herkomst en ervaren buurtcohesie. Wel zijn er verschillen tussen groepen: hoogopgeleiden en hoge inkomensgroepen beoordelen de buurtcohesie als sterker dan de andere opleidings- en inkomensgroepen. Vooral middeninkomens ervaren de buurtcohesie als zwak als de diversiteit naar herkomst toeneemt.

Nederlandse studies waarin ook andere dimensies van sociaal kapitaal centraal staan laten een diverser beeld zien. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat diversiteit naar herkomst geen of beperkte gevolgen lijkt te hebben voor *vrijwilligerswerk* en *algemeen vertrouwen*. Daarbij gaat het echter om zaken die niet gerelateerd zijn aan de onmiddellijke leefomgeving. Het verrichten van vrijwilligerswerk, bijvoorbeeld in verenigingsverband, vindt veelal buiten de eigen buurt plaats.

VERLIESGEOELENEN: HOE GROTER DE DIVERSITEIT NAAR HERKOMST, HOE MINDER BURGERS ZICH THUIS VOELEN IN DE EIGEN BUURT

Uit de eigen analyses blijkt dat burgers zich minder *thuis voelen* naarmate de diversiteit naar herkomst in de buurt groter is. Daarbij is sprake van een zelfstandige negatieve relatie tussen diversiteit naar herkomst en thuisgevoelens. Ook als het

gaat om thuisgevoelens zijn er verschillen tussen groepen. Opnieuw zien we dat hoger opgeleiden en hogere inkomensgroepen een geringer verlies van thuisgevoel hebben dan lager opgeleiden en lagere inkomensgroepen.

Voor personen met een Surinaamse en Antilliaanse achtergrond geldt – net als voor personen met een Nederlandse achtergrond – dat hun thuisgevoelens lager zijn wanneer de diversiteit naar herkomst in de buurt hoger is.

Ander Nederlands onderzoek naar de relatie tussen diversiteit naar herkomst en verliesgevoelens is schaars. Wel is onderzoek gedaan naar verliesgevoelens bij personen met een Nederlandse achtergrond als gevolg van de voortschrijdende immigratie. Daaruit blijkt dat een deel van deze groep *verlies van zeggenschap* en *verlies van cultuur en identiteit* ervaart.

SOCIALE VEILIGHEID: HOE GROTER DE DIVERSITEIT NAAR HERKOMST, HOE GROTER DE KANS OP HET PLEGEN VAN DELICTEN EN HOE MEER ONVEILIGHEIDSGEVOELEN

De kans op het *plegen van delicten* is hoger voor mensen die wonen in een gemeente met een hoge mate van diversiteit naar herkomst. Maar de kans op daderschap neemt niet meer toe als al een zekere mate van diversiteit is bereikt. Deze toename zwakt af vanaf een diversiteit naar herkomst van rond de 0,25 (het niveau van Assen) tot een diversiteit naar herkomst van rond 0,45 (het niveau van Almelo). Daarboven verandert de kans van personen om geregistreerd te zijn als dader nauwelijks meer. Het is dus niet zo dat een zeer grote diversiteit naar herkomst samengaat met zeer veel delinquentie. In grote, zeer diverse steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag is de kans op daderschap vergelijkbaar met die in een middelgrote, gemiddeld diverse stad als Almelo.

Uiteraard is de diversiteit van de woonbuurt niet de enige factor die samenhangt met de kans op het plegen van delicten. De criminologische literatuur kent vele verklaringen met bijbehorende achterliggende variabelen die van invloed kunnen zijn op het vertonen van deviant gedrag. Wij hebben ter controle gekeken naar leeftijd, geslacht, herkomstgroep, inkomen, opleiding, huishoudtype en de positie in het huishouden, het hebben van een uitkering als voornaamste inkomensbron en de mate van stedelijkheid van de woongemeente. Ook deze variabelen hingen allemaal significant samen met de kans op het plegen van een delict.

In overeenstemming met de bevindingen over buurtverhoudingen en thuisgevoelens nemen *onveiligheidsgevoelens* eveneens toe naarmate de diversiteit in de buurt toeneemt. Er zijn opnieuw verschillen tussen groepen waarneembaar. Hoger opgeleiden hebben minder onveiligheidsgevoelens dan middelbaar en lager opgeleiden. Een opvallend gegeven is dat vooral burgers met een middeninkomen onveiligheidsgevoelens ervaren bij toenemende diversiteit. Mensen hebben in algemene

zin minder last van onveiligheidsgevoelens als ze het in sociaal-economisch opzicht beter hebben. De diversiteit in de woonbuurt is zeker niet de enige variabele die samenhangt met het al dan niet hebben van onveiligheidsgevoelens.

MIDDENINKOMENS EXTRA GEVOELIG VOOR TOENEMENDE DIVERSITEIT NAAR HERKOMST?

Een opvallende bevinding uit onze eigen analyses is dat mensen met middeninkomens meer te maken hebben met dalende sociale cohesie als de diversiteit toeneemt dan mensen met hoge en lage inkomens. De hier uitgevoerde analyses gaan niet diep genoeg om een hiervoor een sluitende verklaring te geven. Drie verklaringen dienen zich echter aan.

Ten eerste kunnen middeninkomens de toenemende diversiteit meer als een bedreiging zien voor hun maatschappelijke positie dan mensen in het laagste en het hoogste segment van de inkomensverdeling. Daardoor beoordelen zij hun buurt als minder cohesief en voelen ze zich minder thuis en veilig. De laagste inkomensgroep daarentegen heeft wellicht het gevoel dat ze niet veel meer te verliezen heeft, terwijl de meer gefortuneerden potentiële problemen van toenemende diversiteit naar herkomst het hoofd kunnen bieden. Hogere inkomensgroepen hebben meer mogelijkheden om te verhuizen naar een minder diverse woonomgeving. Een tweede aanvullende verklaring is dat welvarende mensen vaker in aanraking komen met zogenoemde *happy diversity* – in bijvoorbeeld de Amsterdamse grachtengordel of in Amstelveen. Als derde mogelijke verklaring noemen we hier ook nog dat de laagste inkomensgroep voor een relatief groot deel bestaat uit mensen met een migratieachtergrond. Het zou kunnen dat mensen met een migratieachtergrond toenemende diversiteit minder als een bedreiging zien dan personen met een Nederlandse achtergrond.

5.7 DISCUSSIE

In dit hoofdstuk is onderzocht of er een samenhang bestaat tussen diversiteit naar herkomst en sociale cohesie. Nu is sociale cohesie een paraplubegrip waaronder heel veel zaken worden gerangschikt. In de inleiding van dit hoofdstuk is vastgesteld dat verschillende maatschappelijke disciplines er uiteenlopende invullingen aan geven. In dit hoofdstuk hebben wij drie aspecten van sociale cohesie onderscheiden: (1) sociaal kapitaal, (2) verliesgevoelens en (3) sociale veiligheid. En binnen deze drie aspecten zijn weer diverse subthema's onder te brengen. Deze aanpak heeft een meerwaarde boven veel studies waarin slechts één aspect of één subthema centraal staat. Wij zijn ons ervan bewust dat ons onderzoek niet de allesomvattende studie is naar sociale cohesie in Nederland. Wij richten ons op bepaalde aspecten. Wel zijn wij van mening dat het hier om drie relevante aspecten gaat die inzicht bieden in de kwaliteit van het samenleven.

De uitkomsten wijzen erop dat het samenleven in (zeer) diverse buurten en gemeenten ingewikkelder is. Naarmate buurten diverser zijn, is de ervaren buurtcohesie zwakker en nemen thuisgevoelens af en onveiligheidsgevoelens toe. Hieraan dient wel te worden toegevoegd dat onze studie slechts één meetpunt kent waardoor we niet kunnen spreken over causaliteit. Ook is de mate van diversiteit naar herkomst slechts één van de factoren die van invloed is op sociale cohesie. Ook individuele kenmerken van bewoners en de sociaal-economische status van de buurt spelen een rol. Dat de mate van verscheidenheid van de omgeving slechts één van de factoren is die de kans op daderschap verklaart, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat sinds het begin van deze eeuw de geregistreerde en gerapporteerde criminaliteitscijfers landelijk dalen, terwijl de diversiteit naar herkomst sterk is gestegen. Ten slotte blijkt uit andere Nederlandse onderzoeken dat de mate van diversiteit van de leefomgeving geen invloed heeft op ruimtelijk meer 'onbegrensde' dimensies van sociaal kapitaal, zoals algemeen vertrouwen en burgerparticipatie. Algemeen vertrouwen en burgerparticipatie, zoals vrijwilligerswerk en mantelzorg, zijn belangrijk voor de kwaliteit van het samenleven.

Een belangrijk vraagstuk is de relatie tussen attitudes en gedrag. Leidt het onbehagen met toenemende diversiteit zoals door ons gedocumenteerd ertoe dat groepen zich van elkaar afsluiten? Ons onderzoek kan op deze vraag geen antwoord geven. Buitenlands onderzoek wijst erop dat in zeer diverse omgevingen sprake kan zijn van *living side by side*. Enerzijds ontwikkelen bewoners het vermogen om in publieke ruimten, zoals straten, scholen en winkels, op een tolerante manier met elkaar om te gaan - *living together* -, anderzijds hebben bewoners behoefte aan eigen vertrouwde gemeenschappen waar zij zich thuis voelen - *living apart* - (Wessendorf 2014). Ignatieff (2017) voegt hier aan toe dat het patroon van *living side by side* mogelijk is bij de gratie van neutrale publieke instituties, zoals een eerlijk opererende politie en een eerlijk functionerende arbeidsmarkt. De uitkomsten van het Nederlandse onderzoek zijn ambigu: toenemende diversiteit heeft vooral negatieve gevolgen voor buurtrelaties (*living apart*) en niet voor burgerparticipatie en algemeen vertrouwen (*living together*). Dit kan erop duiden dat het patroon van *living side by side* zich ook in Nederland voordoet.

Een laatste vraagstuk betreft de relatie tussen sociale cohesie en stedelijke omgevingen. Van oudsher kennen grootstedelijke omgevingen een geringere cohesie en minder sociale controle dan landelijke omgevingen. Juist die geringere cohesie wordt vaak als bevrijdend gezien. In klassieke teksten over de stad wordt dan ook gewezen op de stad als plek voor individualiteit en sociale innovatie (Max Weber), voor emotionele distantie en ongebondenheid (Georg Simmel), voor het leven op het grensvlak van verschillende culturen (Robert Park), en voor het waarderen van individuele verschillen (Louis Wirth).⁴³ Ook in eigentijdse studies wordt diversiteit in verband gebracht met de betekenis van verschillen en creativiteit (Florida 2005). Geringere sociale cohesie is een vanzelfsprekend kenmerk van diverse, vlot-

tende, grootstedelijke omgevingen. Zo beschouwd is het niet verbazingwekkend dat een toename van diversiteit in stedelijke omgevingen gevolgen heeft voor de sociale cohesie.

NOTEN

- 1 Zie Cliteur et al. 1998; Friedkin 2004; Schmeets en Te Riele 2014; Koopmans et al. 2015.
- 2 Zie Engbersen 2009; Ministerie van Justitie 2009; Sluiter et al. 2015.
- 3 Deze vier dimensies zijn samen te vatten in de volgende vraag: ‘(...) social cohesion fundamentally concerns the question “Who is connected to whom, where, and how?”’ (Van der Meer en Tolsma 2014: 461).
- 4 Soms krijgt algemeen vertrouwen een nog bredere invulling en omvat het ook het vertrouwen in instituties en politieke instellingen (Schmeets 2017). En soms krijgt het een engere invulling en richt het zich op vertrouwen tussen herkomstgroepen (‘interetnisch vertrouwen’).
- 5 Koopmans et al. schrijven (2015: 2): ‘Social cohesion can include a broad array of phenomena. In this volume, we reserve it in the first place for a community’s capacity for collective action in pursuit of public goods, and the attitudes and expectations of trust that undergird this capacity.’
- 6 Zie Putnam 2007; Tolsma en Van der Meer 2014; Koopmans et al. 2015.
- 7 Zie Elias en Scotson 1965; Bourdieu 1999.
- 8 Zie Duyvendak 2011; Smeekes en Mulder 2016.
- 9 Onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat delinquentie deels samenhangt met een gebrekkige sociale controle binnen bepaalde migrantengroepen en binnen bepaalde stedelijke gebieden (Hirschfeld en Bowers 1997; Schreck et al. 2009; Uchida et al. 2014). Zie ook Melossi 2008.
- 10 Zie Wrong 1994; Oppelaar en Wittebrood 2006; Snel et al. 2015.
- 11 Hier kan men ook voor de analyses die betrekking hebben op het buurtniveau de resultaten van multilevel-regressieanalyse aantreffen. Omdat deze resultaten nauwelijks verschilden met die van regressieanalyses zonder een hiërarchische structuur, laten we de resultaten van deze laatstgenoemde analyses in de hoofdttekst zien.
- 12 Zie Engbersen 2003; Halpern 2005; Van der Meer en Tolsma 2014.
- 13 Zie bijvoorbeeld Tolsma et al. 2009 en Gijsberts et al. 2012.
- 14 Uit een heranalyse van de gebruikte data in *E Pluribus Unum* bleek overigens ook dat Putnams veronderstelde negatieve effect van etnische diversiteit op algemeen vertrouwen ten dele is terug te voeren op een compositie-effect: omdat het algemeen vertrouwen van etnische minderheden lager is en zij oververtegenwoordigd zijn in etnische diverse omgevingen, ‘scoren’ deze gebieden minder goed wat betreft algemeen vertrouwen. Dit is echter niet vanwege de context, zoals Putnam concludeerde, maar door de samenstelling (Abascal en Baldassarri 2015).
- 15 Zie Völker et al. 2007; Lancee en Dronkers 2011; Gijsberts et al. 2012.
- 16 Dit beeld wordt bevestigd door ander Europees onderzoek (Van der Meer en Tolsma 2014: 474).
- 17 De aard van de buurtcohesie kan overigens verschillend worden beoordeeld door buurtbewoners. Buurtbewoners kunnen een geringe buurtcohesie zowel positief als negatief beoordelen. In de meeste gevallen wordt een geringe buurtcohesie door bewoners als negatief beoordeeld (Scheepers et al. 2013).

- 18 Bron: Wybe van de Kuinder, Met zijn allen op een kluitje, *Zeeheldennieuws*, jaargang 44, nummer 1, pagina 1 (februari 2018).
- 19 Het gaat in deze figuur dus om het totale effect van het behoren tot een bepaalde categorie in combinatie met de toenemende HHI op de ervaren buurtcohesie. Daarom zijn in deze figuur, in tegenstelling tot in figuur 5.1, wel waarden op de verticale as weergegeven.
- 20 Omdat er is gecontroleerd voor herkomstgroep, kan het aantal personen met een migratieachtergrond in de laagste inkomensgroep hier geen verklaring voor zijn.
- 21 Zie Smeekes en Verkuyten 2015; Jones 2016.
- 22 De Gruijter en Smits van Waesberghe 2010; zie ook Elshout en Tonkens 2009.
- 23 Zie ook de recente Amerikaanse studie van Hochschild over *Strangers in their own land* (2016). Daarin worden naast de toegenomen etnische diversiteit ook andere factoren belicht, in het bijzonder het verdwijnen van industriële bedrijfstakken, de daling van lonen, de teloorgang van de Amerikaanse droom en de rol van federaal beleid.
- 24 Het door Elias en Scotson (1965) beschreven model van gevestigden versus buitenstaanders biedt hiervoor een verklaring. Hoewel dit model oorspronkelijk is gebaseerd op een etnisch homogene, blanke arbeidersgemeenschap, is het model relevant om spanningen tussen personen met een Nederlandse achtergrond en migrantengroepen te duiden.
- 25 Zie ook Smeekes en Verkuyten 2015; Jones 2016.
- 26 Zie Campbell 1965; Sherif en Sherif 1969; Stephan en Stephan 2000; Scheepers et al. 2002; Riek et al. 2006.
- 27 Zie Hernández et al. 2007; Blokland en Nast 2014.
- 28 Zie Riek et al. 2006; Pettigrew en Tropp 2006; Van der Meer en Tolsma 2014.
- 29 Bron: Gesprek bij Stadsregio Parkstad Limburg.
- 30 Zie Oppelaar en Wittebrood 2006; Snel et al. 2015.
- 31 Deze (sociale-)controletheorie wordt ook wel de (sociale-)bindingstheorie genoemd. Bindingen kunnen bestaan uit persoonlijke, institutionele en ideologische bindingen (Hirschi 1969).
- 32 Zie bijvoorbeeld Steenbeek en Hipp 2011; Akçomak en Ter Weel 2012; Bruinsma et al. 2013.
- 33 Zie bijvoorbeeld Osgood en Chambers 2000; Hipp 2007; Quick en Law 2015.
- 34 Aanvankelijk hebben de politieregistraties betrekking op verdachten. Verdachten die door de rechter worden vrijgesproken of bij wie de aanklacht wegens onrechtmatig verkregen bewijs geseponeerd wordt, worden in principe uit de politieregistraties verwijderd. In dit hoofdstuk veronderstellen we dan ook dat deze opgeschoonde bestanden na twee jaar bestanden van geregistreerde daders zijn. Hier moeten echter enkele slagen om de arm gehouden worden. Zo blijven personen die niet verder door het Openbaar Ministerie worden vervolgd vanwege het ontbreken van wettig bewijs en beleidssepots toch in de registraties zitten. Bovendien is niet zeker of het hierboven beschreven verwijderen van gevallen van vrijspraak en sepots wegens onrechtmatig verkregen bewijs wel altijd even nauwkeurig gebeurt. Ten slotte moeten we ons realiseren dat personen die een schikking accepteren wel in de politieregistraties opgenomen blijven, maar juridisch niet schuldig zijn bevonden.
- 35 Omdat de resultaten die te zien zijn in figuur 5.5 het resultaat zijn van logistische regressie-analyse, is visualisatie van het effect van de HHI alleen mogelijk voor personen met voor de rest gelijke kenmerken. Voor andere personen dan de doorsnee op zichzelf wonende man

met een Nederlandse achtergrond van 20 jaar zal de vorm van de grafiek wat anders verlopen. Dit komt door de logistische transformatie van de afhankelijke variabele. Daarom staan er in dit geval, in tegenstelling tot in de figuren 5.1 en 5.3, wel waarden bij de verticale as.

36 Hierbij dienen we aan te tekenen dat niet alle gemeenten waarvan we de positie in figuur 5.5 hebben weergegeven een sterk stedelijk karakter hebben.

37 Zie Chiricos et al. 1997 en 2001; Moeller 1989; Pickett et al. 2012.

38 Zie Semyonov et al. 2012; Visser et al. 2013.

39 Dit resultaat is significant. In de analyses is gecontroleerd voor diverse individuele en contextuele variabelen. Op individueel niveau zijn dit leeftijd, afkomst, geslacht, slachtofferschap, gestandaardiseerd huishoudinkomen, opleiding, het al dan niet hebben van een uitkering als voornaamste inkomensbron en huishoudtype. Op contextueel niveau zijn dit de mate van sociaal-economische achterstand per buurt en de verwachte criminaliteit op basis van de bevolkingssamenstelling (bron: CBS/BVH).

40 <https://www.hpdetijd.nl/2016-10-02/in-de-amerikaanse-empat-ghetto-in-wassenaar-hoeft-integreren-niet/>

41 Zie bijvoorbeeld <http://wassenaarders.nl/201803069212/politiek/aria-bellekom-vogels-een-leven-lang-lokaal>.

42 <http://dehaagsevoetbalhistorie.nl/club/wassenaar/>

43 Zie ook Sennett 1969.

6 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST EN ECONOMISCHE GROEI

Coauteurs: Hanneke Leeuwestein en Casper de Vries

6.1 VERSCHIEDENHEID EN ECONOMIE

De volgende vraag is wat die grote verscheidenheid naar herkomstlanden betekent voor de economie. Leidt de aanwezigheid van heel veel verschillende groepen migranten tot meer economische groei of juist niet? Dat is een vraag die niet eenvoudig is te beantwoorden.

In de eerste plaats is het ook hier het zeer belangrijk om migratie-effecten, compositie-effecten en diversiteitseffecten goed uit elkaar te houden. Er zijn al veel studies verricht naar de effecten van migratie op de economie van het land van bestemming. Daarbij is ook vaak aandacht voor de compositie van de migrantenpopulatie – zoals opleidingsniveau, regionale herkomst, vakmanschap en dergelijke. In dit hoofdstuk gaat de aandacht daarentegen vooral uit naar het effect van een grote verscheidenheid aan herkomstlanden. Er zijn tot nu toe nog heel weinig studies die zich specifiek richten op de grote diversiteit van de migrantenpopulatie en wat dat betekent voor de economie.

In de tweede plaats is het begrip economische groei, net als sociale samenhang, een heel breed begrip. Waar kijk je naar bij het bepalen van de economische voordelen van diversiteit naar herkomst? Het maakt nogal wat uit of je kijkt naar economische effecten op microniveau, op het niveau van concrete bedrijven, of op macroniveau, op het niveau van regio's of de samenleving als geheel. Voor sommige bedrijven kan een grote diversiteit onder de werknemers heel gunstig zijn, terwijl dat voor de economie als geheel anders uit kan pakken. In dit hoofdstuk kijken we naar de economische groei op macroniveau en in het bijzonder naar het niveau van regio's. Op basis van CBS-data analyseren wij de samenhang van diversiteit naar herkomst en economische groei in Nederlandse regio's in de periode 1996-2015. De indeling in regio's gebeurt op basis van de COROP-indeling.¹

In de derde plaats is het niet eenvoudig om een causaal verband vast te stellen tussen een grote verscheidenheid aan herkomstlanden aan de ene kant en economische groei aan de andere kant. Economische groei is immers van zeer veel verschillende factoren afhankelijk. Doordat onze analyse zich afspeelt op het macroniveau, kunnen we niet spreken over een zuiver causaal verband. Om de gevonden relaties nader te duiden, zullen we daarom ook andere relevante studies bespreken, zoals die naar de prestaties van multi-etnische bedrijven.

Om alles in een breder perspectief te plaatsen, besteden we in de volgende paragraaf eerst aandacht aan de economische gevolgen van migratie *an sich* voor het land van bestemming, dus zonder oog te hebben voor de diversiteit in de samenstelling van die migratie. De wetenschappelijke discussie of migratie al dan niet goed is voor het bestemmingsland is namelijk verre van beslecht. Bovendien zijn in empirische analyses de effecten van migratie en effecten van diversiteit naar herkomst moeilijk van elkaar te scheiden.

De centrale focus van dit hoofdstuk is de relatie tussen verscheidenheid naar herkomst en economische groei. Dit doen we door eerst de bestaande kennis uit de wetenschappelijke literatuur te inventariseren. Vervolgens behandelen we de mechanismen die ervoor kunnen zorgen dat diversiteit naar herkomst een effect heeft op de economische groei en laten we zien welke data en methoden we gebruiken. Daarna geven we de resultaten van onze eigen analyse en sluiten we dit hoofdstuk af met een paragraaf waarin we enkele conclusies formuleren.

6.2 IS MIGRATIE GOED VOOR DE ECONOMIE IN HET LAND VAN BESTEMMING?

Veruit het meeste onderzoek dat gedaan is naar de economische gevolgen van migratie, is specifiek gericht op *migratie-effecten*: wat betekent de aanwezigheid en het aantal migranten voor de economie van het ontvangende land? Migranten hebben over het algemeen bij binnenkomst nog geen sociaal netwerk in Nederland en zijn relatief jong, wat hen tot flexibele arbeidskrachten maakt. Een arbeidsmarkt die voor een deel bestaat uit mensen met een migratieachtergrond zou in theorie dus flexibel kunnen omgaan met schommelingen van vraag en aanbod. Het vraagstuk of migratie bijdraagt aan economische groei van het gastland vraagt een meer-voudige benadering waarbij kan worden gekeken naar verschillende soorten economische gevolgen: budgettaire gevolgen, reële gevolgen – voor de totale en reeds aanwezige bevolking – en gevolgen voor de verdeling van de economische productie (Kremer 2013).

POSITIEVE EN NEGATIEVE BUDGETTAIRE EFFECTEN

Over de budgettaire effecten van migratie bestaan twee tegenover elkaar staande opvattingen. Aan de ene kant worden arbeidsmigrantten gezien als een oplossing om de pensioenen en de sociale zekerheid blijvend te kunnen financieren. Aan de andere kant worden migrantten in verband gebracht met een stijging van de publieke kosten, zoals uitkeringen voor werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, ziekte en de sociale bijstand. Op basis van een uitgebreide reviewstudie concludeert Dekker (2016) dat beide opvattingen slechts beperkte steun krijgen vanuit de wetenschap. Migratie is, tenzij het een circulair karakter heeft, geen oplossing voor

de houdbaarheid van de verzorgingsstaat. Migranten vergrijzen op termijn immers zelf ook. Tegelijkertijd is er volgens hem vooralsnog geen sprake van een substantiële extra druk op de sociale voorzieningen in West-Europese landen.

Veel studies naar de budgettaire en sociale zekerheidseffecten van migratie op het land van bestemming kijken naar de *compositie* en maken een onderscheid tussen laag- en hoogopgeleide migranten. Over het algemeen wordt aangenomen dat vooral hoogopgeleide migranten een positieve bijdrage leveren aan de inkomsten van de Nederlandse overheid, terwijl de laagopgeleiden vaker gebruik maken van collectieve voorzieningen en lagere belastingtarieven (Roodenburg et al. 2003).² Het gaat hier echter vooral om de korte termijn. Op langere termijn zijn er ook extra maatschappelijke kosten van hoger opgeleide migranten. Denk hier bijvoorbeeld aan eventuele gezinsmigratie en de kosten van bijbehorende integratieprocessen (Jennissen 2011b). Kemnitz (2009) voegt daaraan toe dat hoogopgeleide arbeidsmigranten mogelijk kunnen zorgen voor verdringing op de arbeidsmarkt.³ De manier waarop het opleidingsniveau van migranten bijdraagt aan de opbrengsten van de overheid is dus niet eenduidig. Een algemene aanname is in ieder geval dat wanneer migranten een complementaire rol vervullen op de arbeidsmarkt ten opzichte van de al gevestigde mensen dit een succesfactor is voor de economie (Borjas 1999). Hierbij is het ook belangrijk om te vermelden dat laagopgeleide immigranten vaak bereid zijn werk te doen dat veel Nederlanders niet meer willen doen (vanwege ongewone werktijden, of omdat het zware arbeid is). Hierdoor kunnen laagopgeleide migranten een bijdrage aan de economie leveren.

Een andere manier waarop immigratie kan bijdragen aan de economische groei is door ‘etnisch ondernemerschap’. Waldinger et al. (1990) omschreven dit als ‘*the stranger is the trader*’. Migranten zetten relatief vaak een eigen onderneming op in het vestigingsland. Cijfers van het CBS⁴ bevestigen dat deze trend ook in Nederland te zien is. In veel gevallen gaat het om kleine en middelgrote bedrijven die nichemarkten in stedelijke gebieden bedienen, veelal geïnspireerd door de markt in het land van herkomst. Volgens de kleinschalige literatuurreview van Gheasi et al. (2011) zou het ondernemerschap van migranten zorgen voor een waardevolle bijdrage aan de economische vitaliteit van westerse steden.

DE RELATIE TUSSEN IMMIGRATIE EN HET REËLE BBP PER CAPITA: EEN GORDIAANSE KNOOP?

Andere studies kijken naar de samenhang van migratie met het reële inkomen in het land van bestemming. Zo hebben Jaumotte et al. (2016) onderzoek gedaan naar het langetermijneffect van immigratie op het reële BBP per hoofd. Hun studie liet zien dat immigratie bijdraagt aan een hogere arbeidsproductiviteit en daarmee ook aan het BBP per hoofd van de bevolking. Een stijging van 1 procent van het aantal immigranten in de totale volwassenenpopulatie leidde tot een stijging van 2 procent van het BBP per hoofd.

Een kanttekening bij dit soort macro-economische studies is dat het lastig is om te bepalen of immigratie leidt tot economische groei, of dat het juist de economische groei is die migranten aantrekt. Morley (2006) deed een poging om dit vraagstuk op te lossen. Hij vond een positief effect van economische groei op de omvang van de immigratie in een gepoolde cross-sectionele tijdreeksanalyse voor de Verenigde Staten, Canada en Australië in de periode van 1932 tot 2002. Immigratie bleek daarentegen geen invloed te hebben op de omvang van de economische groei. Uiteraard kan het ook per immigrantengroep verschillen of hun komst een positief effect heeft op de economische groei. Het gemiddelde opleidingsniveau en de mate van succesvolle economische integratie van de immigranten zijn daarop van invloed. Dit zou de elkaar tegensprekende wetenschappelijke bevindingen kunnen verklaren.⁵

EEN VERDELINGSVRAAGSTUK WAARBIJ VOORAL WERKGEVERS PROFITEREN

Een volgende vraag is wie er nou eigenlijk profiteren of juist nadeel ondervinden van de vestiging van migranten. Borjas (2006) onderzocht specifiek de ongelijkheidseffecten voor de Amerikaanse samenleving. Hij liet zien hoe de komst van laagopgeleide migranten het loon van de oorspronkelijke werknemers deed dalen met 2,8 procent, terwijl het inkomen van de werkgevers met 3,1 procent steeg. De resultaten van recentere Amerikaanse onderzoeken laten echter zien dat het loon van de oorspronkelijke werknemers niet hoeft te dalen door de instroom van laagopgeleide migranten (Clemens en Pritchett 2013). Daarbij is het wel essentieel dat de immigratie van laagopgeleiden een tijdelijk karakter heeft. Voor Nederland kwam de WRR (2001) tot vergelijkbare bevindingen als Borjas. In de studie *Nederland als immigratiesamenleving* werd aangetoond dat het vooral de kapitaal-eigenaren zijn die de vruchten van migratie plukten. Zij gingen er namelijk 3,14 procent van het BBP in inkomen op vooruit, terwijl werknemers er juist 2,99 procent van het BBP op achteruitgingen. Het CPB specificeerde deze bevinding. Zij stelden dat ingezetenen die kennis en vaardigheden hebben die vergelijkbaar zijn met die van immigranten erop achteruitgaan, terwijl voor de ingezetenen met kennis en vaardigheden die niet lijken op die van immigranten het tegenovergestelde geldt (Roodenburg et al. 2003).

6.3 ECONOMISCHE ASPECTEN VAN DIVERSITEIT NAAR HERKOMST

De *diversiteit* van de migratie heeft aanzienlijk minder wetenschappelijke aandacht getrokken dan de omvang van de migratie. Ook bij het bestuderen van de effecten van diversiteit hebben we weer te maken met budgettaire en reële effecten en met effecten op verschillende niveaus, bijvoorbeeld voor bedrijven en voor de gehele samenleving.

Ottaviano en Peri (2006) onderzochten of de mate van diversiteit⁶ samenhangt met de hoogte van de lonen in een aantal Amerikaanse steden. De resultaten lieten zien dat een stijging van 0,1 op de Herfindahl-Hirschman-Index (HHI), dit is ruwweg de toename van de diversiteit in Los Angeles in de periode 1970-1990, voor personen die in de Verenigde Staten zijn geboren samenhangt met een toename van het gemiddelde loon met 13 procent. De voorzichtige conclusie is volgens Ottaviano en Peri (2006) dat culturele diversiteit een significant positief effect heeft op de productiviteit. Bellini et al. (2013) voerden een soortgelijk onderzoek uit, gericht op Europese regio's. Uit dit onderzoek kwamen vergelijkbare resultaten naar voren. Nathan (2011) richtte zich op de superdiversiteit in Britse steden en vond dat hoe diverser een stad is, hoe meer werkgelegenheid er is en hoe hoger de lonen. Ager en Brückner (2013) keken naar de Verenigde Staten in de periode 1870-1920 en vonden een positief effect van diversiteit op de economie: een stijging van 1 procent op de HHI hing samen met een stijging van 2 procent van het BBP per hoofd. Belangrijk hierbij is dat zij dit alleen vonden indien zij corrigeerden voor etnische polarisatie.⁷

Ook Bove en Elia (2017) maakten gebruik van het onderscheid tussen etnische diversiteit en polarisatie. Op basis van een grote hoeveelheid data over de periode 1960-2010 van allerlei landen vonden zij een significant positieve relatie tussen diversiteit en polarisatie en het reële BBP per capita. Deze resultaten gelden vooral voor landen in ontwikkeling. Uit de analyses bleek echter ook dat er in de periode 2000-2010 een negatieve relatie bestond tussen etnische diversiteit en economische groei in ontwikkelde landen.

Dit laatste resultaat sluit aan bij de studie van Alesina en La Ferrara (2005) die liet zien dat een hypothetische stijging van totale homogeniteit naar totale heterogeniteit (van 0 naar 1 op de HHI) het economische groeipercentage van een land met 2 procentpunten zou doen dalen. Net als Easterly (2001) spraken zij de verwachting uit dat meer ontwikkelde landen met goede instituties beter in staat zijn om de mogelijke voordelen van etnische diversiteit te benutten dan landen die minder ontwikkeld zijn. Tot slot vond ook Gören (2014) negatieve effecten van etnische diversiteit op de economische productie. Uit dit onderzoek met data van honderd verschillende landen over de periode 1960-1999 bleek een sterke samenhang tussen diversiteit en economische achteruitgang. Etnische polarisatie bleek een belangrijke verklaring te zijn voor de negatieve economische resultaten. De verschillende studies naar de relatie tussen diversiteit en economische indicatoren laten dus zien dat er nog geen overeenstemming is over dit onderwerp.

6.4 MEER INNOVATIE OF MEER MISCOMMUNICATIE?

Het gebrek aan consensus over de economische gevolgen van etnische diversiteit hangt nauw samen met twee theoretische benaderingen. In een land met veel diversiteit komen op de arbeidsmarkt verschillende achtergronden, perspectieven, vaardigheden, kennis en waarden samen. Een groot deel van de vorming van mensen vindt namelijk plaats al lang voordat ze toetreden tot de arbeidsmarkt (Alesina et al. 2013). In het werkende leven komen deze mensen elkaar vaak tegen en theoretisch kan dit zowel een positieve als een negatieve uitwerking hebben op de productie. Zo stellen sommigen dat diversiteit bijdraagt aan innovatieve processen die positief uitwerken op de economie (zie bijvoorbeeld Ottaviano en Peri 2006). Anderen stellen daarentegen dat samenwerking tussen mensen met verschillende achtergronden leidt tot een Babylonische spraakverwarring die de economische productie niet ten goede komt (zie bijvoorbeeld Easterly en Levine 1997). Beide perspectieven worden hierna besproken.

DIVERSITEIT ALS BRON VOOR INNOVATIE

Het perspectief dat uitgaat van een positief diversiteitseffect op de werkvloer berust op tal van sociaalpsychologische studies (zie bijvoorbeeld Hong en Page 2001). Deze studies laten zien dat er vaak betere ideeën of oplossingen ontstaan wanneer deze tot stand komen vanuit diverse invalshoeken. Volgens dit perspectief resulteert een divers personeelsbestand, zowel in termen van gender als van culturele achtergrond, in extra creativiteit en innovatie. Aangezien innovatie wordt gezien als de drijvende kracht achter economische groei,⁸ is het een mogelijke verklaring voor positieve economische effecten van etnische diversiteit.

Diverse studies hebben geanalyseerd in hoeverre werknemers met een migratieachtergrond bijdragen aan innovatie. Ozgen et al. (2013) concludeerden dat Nederlandse bedrijven met een divers werknemersbestand innovatiever waren dan zij die dit niet hadden.⁹ De voordelen van diversiteit waren groter voor bedrijven die actief waren in sectoren waar doorgaans veel hoogopgeleiden werken. Een voorbeeld hiervan is ASML, zoals te zien is in kader 6.1. Dit effect bleek extra sterk voor hoogopgeleide werknemers. Lee (2015) kwam met zijn onderzoek naar innovatie in kleine en middelgrote ondernemingen in het Verenigd Koninkrijk tot vergelijkbare uitkomsten. Hunt en Gauthier-Loiselle (2010) richtten zich specifiek op hoogopgeleide migranten in de Verenigde Staten en onderzochten in welke mate zij zorgden voor meer innovatie. Op basis van data over 2003 lieten zij zien dat migranten twee keer zo vaak patentaanvragen deden als de lokale bevolking. Dit kwam veelal door hun wetenschappelijke functies of ingenieurswerkzaamheden. Bovendien zagen zij dat het aantal afgestudeerden met een migratieachtergrond een sterke samenhang vertoonde met het aantal patenten per hoofd van de bevol-

king. Dit sluit aan bij een Duits onderzoek waarin we aanwijzingen vinden dat in regio's met een grotere mate van culturele diversiteit meer innovatie plaatsvindt (Niebuhr 2010).

Kader 6.1. De PhD's van ASML

ASML produceert machines om chips te maken en heeft daarvoor veel mensen met zeer specialis-
tische technologische kennis nodig die naar Veldhoven willen komen. Omdat deze mensen
schaars zijn, komt het personeel van ASML van over de hele wereld en hebben ze inmiddels 115
verschillende nationaliteiten in dienst. Van de bijna 500 nieuwe medewerkers in Nederland in
het derde kwartaal 2017 was 49 procent niet-Nederlands.

Omdat er niet genoeg mensen in Nederland zijn om alle functies bij ASML te vervullen, werven
ze ook mensen uit het buitenland, voornamelijk via detacheringsbureaus en universiteiten. Ver-
der wordt er vanuit de vestigingen in Azië en de Verenigde Staten geworven. ASML heeft een
voorkeur voor internationale medewerkers die reeds een PhD hebben gedaan in Nederland.
Omdat deze mensen al een tijdje in Nederland zijn is de cultuurschok minder groot en gaat het
samenwerken makkelijker. Ten slotte houdt ASML eens per jaar een PhD-masterclass waarvoor
PhD-studenten van over de hele wereld worden uitgenodigd. Via Brainport Development wer-
ken bedrijven in de regio aan gezamenlijke projecten en promoten ze de regio als slimste regio
van de wereld.

De grote diversiteit aan gepromoveerde werknemers levert weinig problemen op en er is daarom
ook geen specifiek diversiteitsbeleid. Communicatieproblemen zijn beperkt, omdat iedereen de
taal van de technologie spreekt. Het voordeel van deze grote verscheidenheid naar herkomst is
dat ASML haar werknemers kan inzetten voor communicatie met klanten en leveranciers in
andere landen en culturen.¹⁰

Dat meer diverse bedrijven in Nederland succesvoller zijn dan niet-diverse bedrij-
ven hoeft echter niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat een grote diversiteit naar
herkomst leidt tot een hoger BBP in Nederland. Meer diverse internationale bedrij-
ven kunnen bijvoorbeeld niet-diverse lokale bedrijven wegconcurreren en daarbij
kan een deel van de extra productie naar het buitenland vloeien. In dat geval zal een
divers bedrijf niet bijdragen aan de totale welvaart in Nederland.

EEN BABYLONISCHE SPRAAKVERWARRING REDUCEERT PRODUCTIVITEIT

Diversiteit hoeft niet altijd tot innovatie te leiden, maar kan ook gepaard gaan met
miscommunicatie en gering onderling vertrouwen. Dit leidt tot hogere transactie-
kosten. Hiermee wordt bedoeld dat de samenwerking tussen mensen met verschil-
lende achtergronden vaak moeizamer verloopt dan binnen homogene groepen. Dit
komt vaak door de aanwezigheid van verschillende talen en culturen. Daarnaast

hebben diverse experimentele studies door de tijd heen laten zien dat mensen meer vertrouwen hebben in mensen die op hen lijken, waarbij herkomst een aanzienlijke rol speelt.¹¹ Communicatiedrempels en gering vertrouwen zijn niet bevorderlijk voor een succesvolle samenwerking en bemoeilijken daarmee ook innovatie.

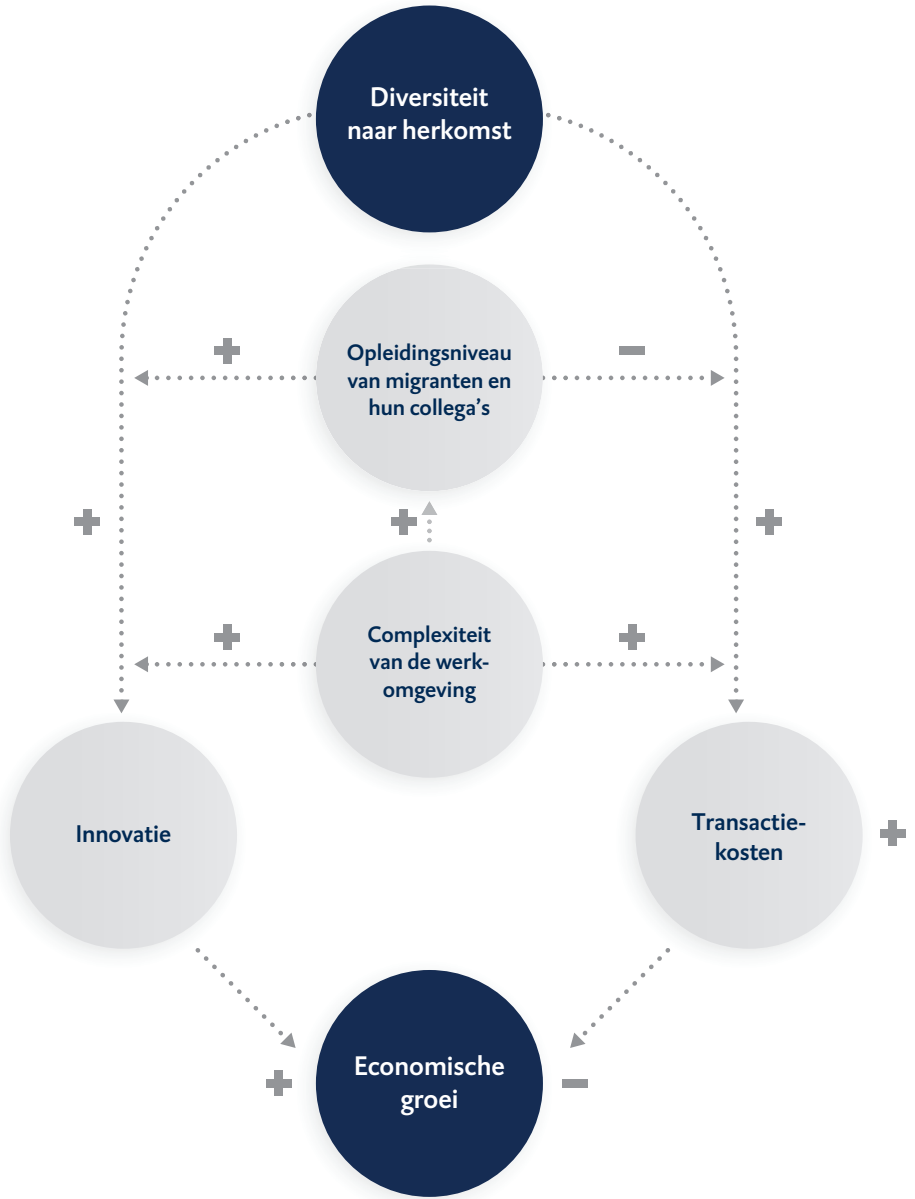
Easterly en Levine (1997) brengen de mate van economische groei in verschillende landen in verband met de mate van hun etnische diversiteit. De resultaten laten zien dat landen met een hoge mate van diversiteit, zoals veel Afrikaanse landen, kampen met een relatief ongunstige economische positie. Grote diversiteit en etnische polarisatie zijn een belangrijke verklaring voor tal van nadelige factoren, zoals een laag opleidingsniveau, hoge staatsschulden, politieke instabiliteit en een ontoereikende infrastructuur. Het onderzoek van Parrotta et al. (2014) is een ander voorbeeld waaruit blijkt dat de transactiekosten de diversiteitsvoordelen kunnen overstijgen. Op basis van Deense data van personeelsbestanden concluderen zij dat een verscheidenheid naar opleidingsniveau van toegevoegde waarde is voor de economische productiviteit, terwijl etnische diversiteit deze voordelen weer tenietdoet vanwege de bijbehorende transactiekosten.

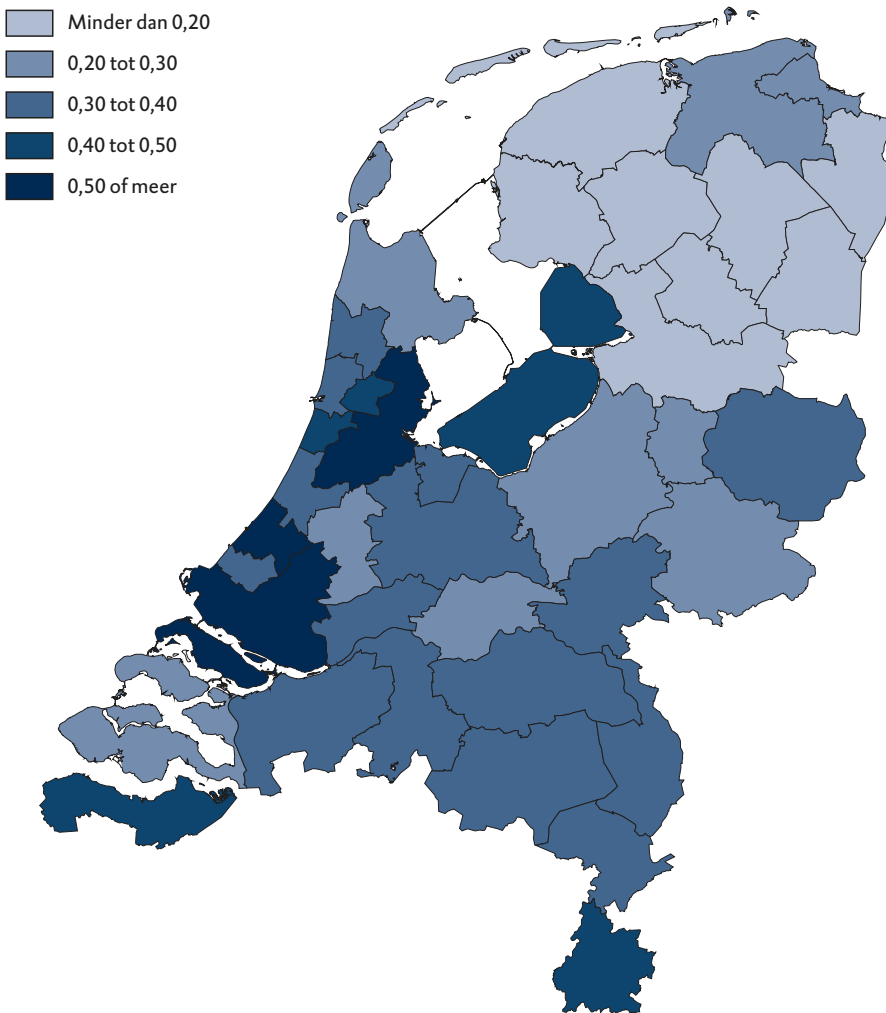
OPLEIDING EN WERKOMGEVING: BELANGRIJKE SCHAKELS IN HET THEORETISCHE KADER

We hebben de hierboven omschreven mechanismen van extra creativiteit en toenemende transactiekosten weergegeven in schema 6.1. We willen met deze figuur ook duidelijk maken dat het opleidingsniveau en de complexiteit van de werkomgeving mogelijk belangrijke interveniërende variabelen zijn. Wat we in deze figuur niet laten zien, zijn de mogelijke kosten van minder sociale cohesie in de samenleving als geheel (zie hoofdstuk 5). Deze kunnen uiteraard de economische groei ook negatief beïnvloeden. We beperken ons in dit theoretische kader dus tot het mesoniveau van individuele bedrijven. De analyses die we uitvoeren in dit hoofdstuk hebben echter betrekking op het macroniveau.

We kunnen ervan uitgaan dat diversiteit naar herkomstland leidt tot meer innovatie als het gemiddeld opleidingsniveau hoog is, zowel van de migranten als van de reeds aanwezige mensen waarmee zij in aanraking komen. Dan zal ook het effect van diversiteit op de transactiekosten lager zijn. Zo zullen hoogopgeleide migranten meestal het Engels redelijk goed machtig zijn en zijn zij wellicht ook beter in staat tot cultuurrelativisme. Het lijkt dan ook voor de hand te liggen dat diversiteit naar herkomst als gevolg van de komst van hoogopgeleide migranten in een regio, tot meer economische groei leidt. De adder onder het gras is echter dat hoogopgeleide migranten vaak gaan werken in een complexe werkomgeving. We verwachten dat in een dergelijke omgeving zowel het positieve effect op innovatie als het negatieve effect op de transactiekosten groter zijn, zoals we in schema 6.1 kunnen zien. Het is dan de vraag welke factor hier het zwaarst weegt.

Schema 6.1. Mogelijke effecten van diversiteit naar herkomst op economische groei en de rol van het opleidingsniveau en de complexiteit van de werkomgeving

Figuur 6.1. De HHI in Nederlandse COROP-gebieden

© WRR 2018 | Bron: CBS

6.5 DATA EN METHODEN

Het doel van onze eigen analyse is om de relatie tussen diversiteit naar herkomst en economische groei nader te bekijken binnen de Nederlandse context. Hiervoor maken we gebruik van CBS-data van 40 COROP-gebieden¹² in de periode 1996-2015. Met de door ons in hoofdstuk 3 samengestelde HHI hebben we de ontwikkeling van de diversiteit naar herkomst van alle Nederlandse COROP-regio's vastgesteld. De diversiteit naar herkomst van de COROP-regio's is weergegeven in

figuur 6.1. Deze figuur maakt opnieuw duidelijk dat de diversiteit het grootst is in West-Nederland. Daarnaast is er ook veel diversiteit in grensregio's, zoals Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. De COROP-regio met de hoogste diversiteit naar herkomst was in 2015 de agglomeratie 's-Gravenhage. Deze regio werd op de voet gevolgd door de regio Groot-Amsterdam en de regio Groot-Rijnmond. De regio's met de minste diversiteit naar herkomst waren achtereenvolgens Zuidoost-Friesland, Zuidwest-Drenthe en Zuidwest-Friesland. We maken gebruik van ontwikkelingen van het reële inkomen (Bruto Binnenlands Product volumemutaties) per hoofd als indicator voor economische groei. Dit is het besteedbaar inkomen, gecorrigeerd voor inflatie.

De reden waarom we deze analyse uitvoeren op COROP-niveau en niet op gemeenteniveau is dat mensen vaak niet wonen in de gemeente waar ze werken. De verdiensten van iemand die bijvoorbeeld in Bolsward woont maar in Leeuwarden werkt, worden bijgeschreven bij het BBP van Bolsward, terwijl het geld in Leeuwarden is verdiend. Als we een COROP-indeling hanteren, een regionale indeling waarbij de forensenstromen als basis hebben gediend, maakt dit niet uit, omdat deze persoon zowel woont als werkt in de COROP-regio Noord-Friesland. Uiteraard kan het nog steeds voorkomen dat iemand in het ene gebied woont en in het andere werkt. Hoe groter de gebieden, des te kleiner dit probleem, maar al te grote gebieden gaan ten koste van de verfijning. Deze afweging tussen fijnmazigheid en zuiverheid heeft ons uiteindelijk doen besluiten om te kiezen voor COROP-gebieden.

Verder gebruiken we in de analyse diverse controlevariabelen waarvan we verwachten dat ze, naast diversiteit naar herkomst, ook van invloed kunnen zijn op de mate van economische groei op regionaal niveau. Deze variabelen zijn: het aandeel van de bevolking in de leeftijd van 15 tot en met 65 jaar, het werkloosheidspercentage, het aandeel hoogopgeleiden en het aandeel van de werkenden dat werkzaam is bij de overheid. Daarnaast nemen we ook het aandeel van de verschillende groepen waarop we de HHI hebben gebaseerd als onafhankelijke variabelen op in het regressiemodel. Door dit te doen scheiden we het effect van de kenmerken van de verschillende herkomstgroepen – het zogenoemde compositie-effect – van het diversiteitseffect. Omdat we veronderstellen dat het opleidingsniveau een belangrijke interveniërende variabele is, schatten we ook een model waarin we rekening houden met de interactie tussen opleidingsniveau en diversiteit. Beschrijvende statistieken en een correlatiematrix voor de onafhankelijke variabelen zijn te vinden in de bijlage.

We gebruiken panelanalyses om het effect van diversiteit naar herkomst op economische groei te schatten. Met zo'n regressiemodel kunnen we tegelijkertijd kijken naar verschillen tussen COROP-regio's en verschillen in de tijd. We beschikken over data voor 40 COROP-gebieden over een tijdsbestek van 20 jaar, in totaal

800 datapunten. Het is een illusie om te veronderstellen dat we met de variabelen die we opnemen in het model verschillen in economische groei tussen de COROP-regio's afdoende kunnen verklaren. Ook zaken als de groei van de kapitaal-goederenvoorraad of de afhankelijkheid van de export kunnen een belangrijke rol spelen. Helaas beschikken we niet over gegevens waarmee we deze omstandigheden kunnen meenemen in de analyses. Om hier voor de cross-sectionele kant van de zaak toch enigszins rekening mee te houden, nemen we voor iedere COROP-regio een aparte constante op in het model. Deze dummyvariabelen kunnen ook corrigeren voor unieke omstandigheden zoals de aardgaswinning in de COROP-regio 'Overig Groningen'.

Iets anders waar we in deze analyse terdege rekening mee moeten houden, is dat de economische groei ook een effect kan hebben op de diversiteit naar herkomst. Dit is een endogeniteitsprobleem. Werd Amsterdam in de 17de eeuw rijk door de komst van migranten of werden migranten aangetrokken door de rijkdom die Amsterdam vergaarde via graanhandel met gebieden rondom de Oostzee? Om dit endogeniteitsprobleem te verkleinen nemen we de HHI op in het regressiemodel met vertraging van een jaar. We gaan dus na of de diversiteit in 1999 een effect had op de economische productie in 2000.

Bij tijdreeksregressie-analyse komt het vaak voor dat de afhankelijke en de onafhankelijke variabele dezelfde trend vertonen. Zo zal zowel de economische productie als de diversiteit naar herkomst in de tijd een stijgende lijn vertonen. Dit houdt automatisch in dat deze variabelen sterk samenhangen. Van een causaal verband hoeft echter geen sprake te zijn aangezien andere factoren beide trends kunnen verklaren. De controlevariabelen die we opnemen in het regressiemodel corrigeren hier zeer waarschijnlijk niet volledig voor. Het model heeft dan te maken met temporele autocorrelatie. Om hiermee rekening te houden, maken we naast een vertraging in de onafhankelijke variabele ook gebruik van 'eerste verschillen'. Zo onderzoeken we dus of het verschil in de diversiteit naar herkomst tussen 1999 en 1998 een effect heeft op het verschil in de economische productie tussen 2000 en 1999.

Indien we gebruikmaken van eerste verschillen, sluiten we uit dat er effecten op de langere termijn optreden. Dat is twijfelachtig. We hebben daarom een Pedroni-panel-test (Pedroni 2004) op de paneldata en een *Augmented* Dickey-Fuller (ADF)-test (McCoskey en Kao 1999) op de tijdreeksen in de individuele crosssecties uitgevoerd om na te gaan of er sprake is van panelcoïntegratie. Dit bleek inderdaad het geval te zijn. Om toch rekening te houden met langetermijneffecten van de diversiteit naar herkomst (en de controlevariabelen) op economische groei, hebben we in onze panelmodellen ook de residuen van de niveauschattingen van de afzonderlijke tijdreeksregressie-analyses als onafhankelijke variabele opgenomen.

Ten slotte kan het ook nog zo zijn dat de economische productie in de ene COROP-regio de productie in de andere beïnvloedt of dat er sprake is van een verschijnsel, zoals de financieel-economische crisis, dat tegelijkertijd een effect heeft op de economische productie in alle COROP-regio's. Om hier rekening mee te houden gebruiken we een *seemingly unrelated regression* (SUR)-model.¹³

6.6 RESULTATEN: DIVERSITEIT NAAR HERKOMST HANGT NIET SAMEN MET REGIONALE ECONOMISCHE GROEI

De resultaten van vier verschillen modellen (A, B, C en D) die we hebben geschat om een mogelijk verband tussen migratiediversiteit en economische groei te schatten staan in tabel 6.1. Om de tabel overzichtelijk te houden hebben we de aparte constanten voor de 40 COROP-gebieden niet weergegeven.

Tabel 6.1. Resultaten van SUR PCT-analyse ter verklaring van eerste verschillen in de logaritme van de economische productie per capita in Nederlandse COROP-gebieden, 1997-2015 (N x T = 680)

	Model A		Model B		Model C		Model D	
	β	t-waarde	β	t-waarde	β	t-waarde	β	t-waarde
ΔHHI_{t-1}	-0,01	-0,06	-0,63	-1,33	-0,68	-1,61		
$\Delta \text{HHI17}_{t-1}$							0,08	0,92
$\Delta \text{bevolking15-65}_t$	0,20 **	5,49	0,22 **	6,60	0,20 **	6,44	0,21 **	5,83
$\Delta \text{werkloosheid}_t$	-0,26 **	-3,14	-0,22 **	-2,90	0,07 **	-3,18	-0,26 **	-3,14
$\Delta \text{kwartaire sector}_t$	-0,12 *	-2,26	-0,13 **	-2,68	-0,11 *	-2,56	-0,13 **	-2,59
$\Delta \text{hoogopgeleiden}_t$	-0,00	1,22	0,06	1,26			-0,02	-0,33
$\Delta \text{hoogopgeleiden}_{t-1}$					0,49 **	5,30		
$\Delta(\text{HHI} \times \text{hoogopgeleid})_{t-1}$					-0,08 **	-4,58		
$\Delta \text{Mig. achtergrond}_{t-1}$							-0,06	-0,76
$\Delta \text{Angelsaksisch}_{t-1}$			0,07	-0,20	0,06	0,12		
$\Delta \text{Zuidoost-Azië}_{t-1}$			0,11 *	2,21	0,12 *	2,40		
$\varepsilon(\text{niveau-schattingen})_t$	0,29 **	3,24	0,33 **	3,80	0,34 **	4,05	0,28 **	3,24
R ²	0,23		0,31		0,34		0,24	
Durbin-Watson stat.	1,95		1,98		1,96		1,96	

* significant ($p < 0,05$); ** significant ($p < 0,01$)

We hebben in model A alleen naar de HHI en naar de vier controlevariabelen gekeken als mogelijke verklaring voor economische groei. De verandering van de diversiteit naar herkomst in het voorafgaande jaar heeft in dit model geen effect op de groei van de economische productie. We hebben dit model overigens ook geschat met de verandering van HHI zonder vertraging (ΔHHI_t) als verklarende variabele. Dit model leverde vergelijkbare uitkomsten op. Omdat het aantal personen met een Nederlandse achtergrond voor een groot deel de hoogte van de HHI bepaalt, is het niet duidelijk of diversiteit *an sich* al dan niet samenhangt met economische groei.

Om de diversiteitseffecten en de effecten van de kenmerken van de verschillende herkomstgroepen van elkaar te scheiden, hebben we in model B ook de variabelen opgenomen die het aandeel in de bevolking representeren van de herkomstgroepen waarop de HHI is gebaseerd. In dit model, waarin de diversiteitseffecten meer geïsoleerd worden, komen echter multicollineariteitsproblemen om de hoek kijken. Dit houdt in dat de verklarende variabelen onderling dusdanig sterk met elkaar samenhangen dat niet meer duidelijk is wat volgens het model een significante bijdrage levert aan de economische groei. Multicollineariteit maakt het regressiemodel instabiel.

De collineariteitsproblemen doen zich in de eerste plaats voor tussen de HHI en de afzonderlijke herkomstgroepen. We moeten dus oppassen om conclusies te trekken uit het niet-significante negatieve effect dat de verandering in de HHI heeft op de groei van het BBP per capita in de COROP-regio's. Dat diversiteit naar herkomst *positief* zou samenhangen met economische groei is daarentegen iets wat zeker niet uit onze modellen blijkt.

Tussen de aandelen van de verschillende herkomstgroepen onderling zijn de correlaties ook vaak erg hoog. Ook om de regressietabel overzichtelijk te houden, heeft dit ons doen besluiten om niet voor alle herkomstgroepen de coëfficiënten weer te geven. Ter illustratie geven we in tabel 6.1 wel de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor het aandeel personen met een Angelsaksische en een Zuidoost-Aziatische achtergrond – de eerste en de laatste groep als we een alfabetische volgorde hanteren. De meeste regressiecoëfficiënten waren niet significant, waarschijnlijk vanwege de grote standaardfouten veroorzaakt door multicollineariteit.

We hebben verondersteld dat opleidingsniveau een belangrijke rol speelt bij de effecten van diversiteit op economische groei (zie ook schema 6.1). Daarom hebben we in model C ook de interactievariabele tussen de HHI en het percentage inwoners met een hoog opleidingsniveau opgenomen. Het effect van deze interactievariabele is significant en negatief. Het hoofdeffect van diversiteit naar herkomst is ook in dit model niet significant. Het aandeel inwoners dat een hbo- of wo-oplei-

ding heeft gevolgd heeft nu, in tegenstelling tot in de modellen A en B, wel een significant positief effect. Dit betekent dat er op COROP-niveau volgens dit model geen sprake is van extra economische groei door een synthese van kennis uit verschillende culturen. Het tegendeel is eerder waar: veel diversiteit in regio's met een hoog percentage inwoners met een hoog opleidingsniveau heeft volgens dit regressiemodel een remmend effect op de economische productie.

Let wel, dit hoeft niet te betekenen dat immigratie van hoogopgeleiden leidt tot minder groei. Hoogopgeleide migranten zorgen vanwege hun opleidingsniveau immers voor meer groei. Met hun achtergrond zorgen ze daarnaast meestal ook voor meer diversiteit en het is maar de vraag welke factor het meeste gewicht in de schaal legt.

Tabel 6.2. Resultaten van SUR PCT-analyse ter verklaring van eerste verschillen in de logaritme van de economische productie per capita in West-Nederlandseⁱ COROP-gebieden, 1997-2015 (N x T = 238)

	Model A		Model B		Model C		Model D	
	β	t-waarde	β	t-waarde	β	t-waarde	β	t-waarde
ΔHHI_{t-1}	-0,03	-0,28	-0,99	-1,79	-1,14 *	-2,07		
$\Delta \text{HHI17}_{t-1}$							0,13	0,51
$\Delta \text{bevolking15-65}_t$	0,20 **	3,01	0,17 **	2,63	0,12	1,74	0,18 **	2,92
$\Delta \text{werkloosheid}_t$	0,09 **	-4,24	0,08 **	-4,58	-0,36 **	-4,62	-0,39 **	-4,28
$\Delta \text{kwartaire sector}_t$	-0,14 *	-2,02	-0,16 *	-2,44	-0,15 *	-2,31	-0,15 *	-2,20
$\Delta \text{hoogopgeleiden}_t$	0,07	1,10	0,05	0,85			0,03	
$\Delta \text{hoogopgeleiden}_{t-1}$					0,58 **	2,80		
$\Delta(\text{HHI} \times \text{hoogopgeleid})_{t-1}$					-0,47 **	-2,59		
$\Delta \text{Mig. achtergrond}_{t-1}$							-0,05	-0,66
$\Delta \text{Angelsaksisch}_{t-1}$			0,12	0,97	0,16	1,35		
$\Delta \text{Zuidoost-Azië}_{t-1}$			0,06	0,86	0,06	0,85		
$\varepsilon(\text{niveau-schattingen})_t$	0,26 **	2,61	0,35 **	3,67	0,35 **	3,67	0,24 *	2,34
R ²		0,32		0,44		0,45		0,31
Durbin-Watson stat.		1,72		1,81		1,82		1,74

* significant ($p < 0,05$); ** significant ($p < 0,01$)

ⁱ De provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht

Middels een vierde regressiemodel (model D) hebben we geprobeerd na te gaan of de diversiteit in de populatie met een migratieachtergrond wellicht samenhang vertoont met de economische productie per capita op COROP-niveau. In dit model maken we dus gebruik van de HHI van de bevolking met een migratieachtergrond. Deze variabele noemen we de HHI_{17} , net als in hoofdstuk 5. Verder nemen we ook de verandering in het aandeel van de bevolking dat een migratieachtergrond heeft met een vertraging van een jaar op in het model. Zoals te zien is in tabel 6.1 levert het schatten van model D geen significante effecten op voor deze twee variabelen.

EEN NEGATIEVE SAMENHANG TUSSEN DIVERSITEIT EN ECONOMISCHE GROEI IN WEST-NEDERLAND

Behalve voor heel Nederland hebben we ook analyses uitgevoerd voor alleen de COROP-regio's in West-Nederland (de provincies Utrecht en Noord- en Zuid-Holland). Dit hebben we in de eerste plaats gedaan om de robuustheid van de modellen voor de COROP-regio's in heel Nederland te testen. Daarnaast gaan we hiermee ook na of de effecten van diversiteit anders zijn in het westen van Nederland, waar diversiteit door de bank genomen meer een niet-Europees/Angelsaksisch karakter heeft dan in de rest van het land. De resultaten van de vier verschillende modellen (A, B, C en D) voor de COROP-regio's in West-Nederland staan in tabel 6.2.

Het algemene beeld is dat de modellen voor West-Nederland grotendeels overeenkomen met die voor heel Nederland. Wel zien we nu dat in model B de verandering in de diversiteit naar herkomst wel een negatief effect had op de groei van de economische productie per hoofd van de bevolking, al is dit slechts significant op 10%-niveau. Er is daarom reden te veronderstellen dat in West-Nederland een toenemende verscheidenheid naar herkomst gepaard gaat met een lagere economische groei. Dat we voor West-Nederland wel significante negatieve effecten van diversiteit op economische groei vinden, zou kunnen komen doordat we in dit deel van Nederland minder te maken hebben met de 'overschatte diversiteit naar herkomst' die we in paragraaf 3.3 bespraken. In grensregio's, vooral in de gebieden die grenzen aan Vlaanderen, wordt met onze HHI de etno-linguïstische diversiteit weleens overschat, omdat het veelal gaat om Nederlandstalige Belgen. Dit is veel minder het geval in het westen van Nederland, waar het grootste deel van de diversiteit wordt veroorzaakt door de aanwezigheid van personen met een andere dan een Europese/Angelsaksische achtergrond.

6.7 CONCLUSIES

De belangrijkste bevindingen van dit hoofdstuk zijn:

- Er is op basis van de literatuur geen eenduidig antwoord te geven op de vraag of immigratie positieve of negatieve gevolgen heeft voor westerse bestemmingslanden.
- Er bestaat in de literatuur geen consensus over de vraag of meer etnische diversiteit leidt tot economische groei dan wel tot krimp. Positieve resultaten worden in verband gebracht met het idee dat een grotere verscheidenheid naar herkomst creativiteit en innovatie stimuleert, terwijl negatieve resultaten worden verklaard door de hogere transactiekosten als gevolg van communicatiebarrières tussen werknemers.
- Uit onze eigen analyses blijkt dat diversiteit naar herkomst in Nederland op COROP-niveau niet significant samenhangt met economische groei.
- Diversiteit naar herkomst hangt in West-Nederland op COROP-niveau wel significant samen met minder economische groei.
- Veel diversiteit in regio's met een hoog percentage inwoners met een hoog opleidingsniveau heeft volgens die hier geschatte modellen een remmend effect op de economische groei.

NOTEN

- 1 Deze indeling is in 1970 ontworpen door de COördinatie commissie Regionaal Onderzoeks-Programma (COROP).
- 2 Deze negatieve budgettaire effecten kunnen aanzienlijk zijn. Zo becijferden Roodenburg et al. (2003: 68) dat de gemiddelde niet-Europese/Angelsaksische immigrant die op de gunstigste leeftijd van 25 jaar naar Nederland komt, de staat ongeveer 43 duizend euro kost. Indien migranten op een andere leeftijd naar Nederland komen zijn de budgettaire kosten nog hoger. Zij zouden kunnen oplopen tot meer dan 100 duizend euro, indien de immigratie in de kinderjaren of na de leeftijd van 45 jaar plaatsvindt (Roodenburg et al. 2003: 70).
- 3 Longhi et al. (2006) deden onderzoek naar de effecten van immigratie op de werkgelegenheid in Nederland. Zij vonden geen aanwijzing dat immigratie ten koste zou gaan van de werkgelegenheid van de reeds in Nederland aanwezige bevolking.
- 4 Zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2016/05/aandeel-startende-ondernemers-per-nationaliteit-2014>
- 5 Alsof het bovenstaande nog niet ingewikkeld genoeg is, moeten we ook nog de kanttekening maken dat een eventuele positieve bijdrage van immigratie op het reële BBP per capita in een regio niet automatisch betekent dat immigratie ook goed is voor de bevolking die reeds aanwezig was in deze betreffende regio. Het kan namelijk zo zijn dat de economische groei alleen ten goede komt aan de migrantenpopulatie.
- 6 Geoperationaliseerd als de HHI op basis van alle aparte geboortelanden van de bewoners van de steden die zij betrokken in hun onderzoek.
- 7 Etnische polarisatie heeft betrekking op de mate waarin een samenleving in etnisch opzicht gefragmenteerd is (Reynal-Querol 2002). Wetenschappers conceptualiseren dit door te kijken naar de mate waarin de bevolking van een bepaald gebied bestaat uit twee etnische groepen van dezelfde omvang dan wel een breder scala aan groepen. De polarisatie-index loopt van 0 tot 1. Hoe hoger deze waarde, des te meer polarisatie in de samenleving. Etnisch gefragmenteerde samenlevingen worden vaak in verband gebracht met een grotere kans op conflicten. Dat zou kunnen leiden tot minder economische investeringen, meer *rent-seeking* en meer overheidsinvesteringen. Deze drie verschijnselen worden beschouwd als determinanten van economische krimp (Tavares en Wacziarg 2001; Montalvo en Reynal-Querol 2005; Esteban en Ray 2011).
- 8 Zie bijvoorbeeld: Cameron 1996; Wong et al. 2005; Uppenberg 2009.
- 9 Hierbij moeten we aantekenen dat de werknemers met een Nederlandse achtergrond niet zijn meegenomen in de berekening van de diversiteitsindex, vanwege de hoge correlatie tussen de diversiteitsindex en het aandeel migranten in een bedrijf, een variabele die Ozgen et al. (2013) ook meenamen in hun analyses. Deze variabele had overigens een negatief effect op de innovatie van een bedrijf. Ook Maré et al. (2014) en Parrotta et al. (2012) vonden geen positieve relatie tussen het aantal migranten en de mate van innovatie op de werkvloer. Deze twee studies, die betrekking hadden op respectievelijk Nieuw-Zeeland en Denemarken, hielden echter geen rekening met de diversiteit van de migratie.

- 10 Bron: gesprekken bij ASML, Brainport Development en de gemeente Eindhoven. Oltshoorn, S., Tekort technisch personeel dwingt zelfs ASML tot nadenken over bokkensprongen, *Het Financieele Dagblad*, 27 november 2017.
- 11 Zie bijvoorbeeld: Alesina en La Ferrara 2002; DeBruine 2002.
- 12 Hierbij is gebruik gemaakt van het ‘nodale principe’, een ‘kern’ (bijvoorbeeld een centrale stad) met verzorgingsgebied of regiofunctie. Dit principe is hier en daar losgelaten zodat de gebieden de provinciegrenzen volgen.
- 13 Zie Zellner (1962) voor meer informatie.

7 DE NIEUWE VERScheidenHEID: RICHTINGEN VOOR BELEID

Coauteur: Will Tiemeijer

Deze verkenning ging over toenemende diversiteit naar herkomst van de inwoners van Nederland. Enkele decennia geleden was de situatie nog overzichtelijk. Migranten kwamen voornamelijk uit Marokko, Turkije, Suriname of de voormalige Nederlandse Antillen. Dit waren de vier grote groepen, en de opgave was te zorgen voor een goede integratie van deze groepen en hun kinderen. Inmiddels is de situatie heel anders. De groep inwoners met een migratieachtergrond is niet alleen groter maar ook veel diverser geworden. Slechts een minderheid behoort nog tot de vier klassieke groepen, terwijl een meerderheid wortels heeft in een breed palet van andere landen, zoals Polen, Bulgarije, Syrië, India of China.

Het doel van deze verkenning was deze nieuwe realiteit empirisch beter in beeld te brengen, inclusief de mogelijke gevolgen daarvan voor sociale samenhang en de economie. Met name stonden de volgende twee vragen centraal:

- Hoe groot is vandaag de dag de diversiteit naar herkomst in Nederland, en welke verschillen zijn hierin tussen en binnen gemeenten?
- Wat is het verband tussen diversiteit naar herkomst en de sociale cohesie in een wijk of gemeente, en tussen diversiteit naar herkomst en de economische ontwikkeling van een regio?

In dit hoofdstuk vatten we de belangrijkste bevindingen samen en schetsen we enkele richtingen voor beleid. Een opmerking over terminologie: met ‘inwoners met een migratieachtergrond’ bedoelen we inwoners van wie een of beide ouders zijn geboren in het buitenland (zie Bovens et al. 2016). Met ‘diversiteit’ bedoelen we diversiteit naar herkomstland. Tegenwoordig wordt de term diversiteit ook vaak gebruikt in discussies over gender en seksuele oriëntatie. Dat is echter niet het type diversiteit waarover deze verkenning gaat. Om verwarring te voorkomen, gebruiken we daarom ook regelmatig het begrip ‘verscheidenheid naar herkomst’.

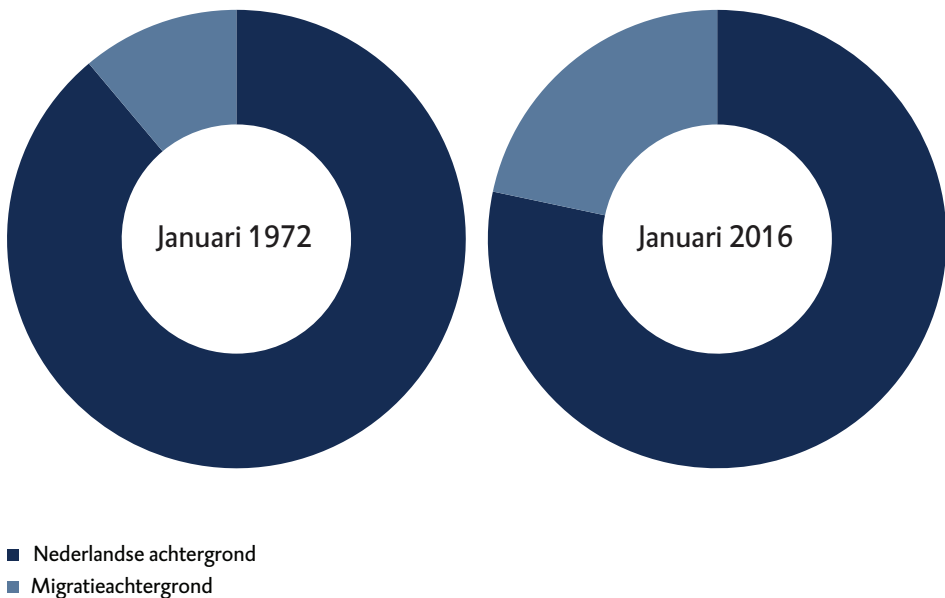
Voor het beantwoorden van de eerste vraag, hebben we een analyse gemaakt van het Stelsel van Sociaal-statistische Bestanden (SSB) van het CBS. Dit databestand omvat alle 17 miljoen in Nederland geregistreerde personen. Voor het beantwoorden van de tweede vraag hebben we de bestaande literatuur over deze kwestie samengevat, en vervolgens eigen onderzoek gedaan. Daarvoor hebben we opnieuw gebruikgemaakt van bovengenoemd databestand en daarnaast van de

Basisvoorziening Handhaving (BVH), de Veiligheidsmonitor 2014 en CBS-data over economische groei. De resultaten zijn representatief voor de bevolking als geheel.

7.1 DE TOENEMENDE VERScheidenHEID NAAR HERKOMST

We vatten in deze en de volgende paragraaf onze belangrijkste bevindingen samen in zes figuren. Figuur 7.1 laat zien dat in de afgelopen decennia het aantal inwoners met een migratieachtergrond is gestegen van 9,2 procent in 1972 tot 22,1 procent in 2016. Deze groep wordt bovendien steeds diverser. Tegenwoordig valt nog maar een derde onder de klassieke migrantengroepen, terwijl ongeveer twee derde komt uit een breed palet van andere herkomstlanden. Alles bij elkaar zijn in Nederland 223 herkomstlanden vertegenwoordigd.

Figuur 7.1. Aandeel personen met een migratieachtergrond in Nederland, 1972 en 2016

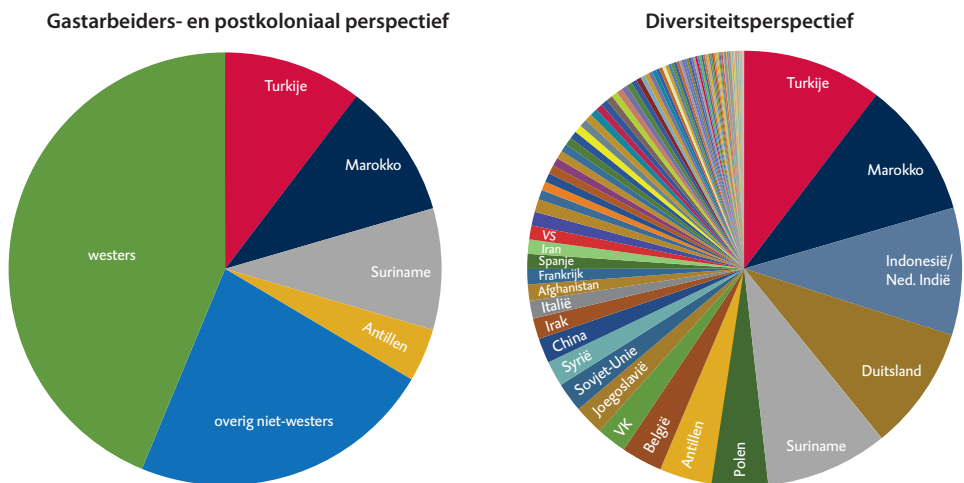

© WRR 2018 | Bron: CBS

Opvallend genoeg wordt die toegenomen verscheidenheid naar herkomst vaak over het hoofd gezien. In beleidsstukken en studies over migratie en integratie domineren nog altijd de klassieke migrantengroepen zoals Marokkanen, Turken, Antillianen en Surinamers, soms aangevuld met enkele vluchtelingengroepen en Poolse arbeidsmigranten. Ook keert het zeer ruwe onderscheid tussen ‘westerse’ en ‘niet-westerse’ migranten vaak terug in beleidspublicaties.

Deze verkenning pleit daarom voor een wisseling van perspectief op migratie en integratie. Het is noodzakelijk om afscheid te nemen van de oude lenzen waarmee vraagstukken van migratie en integratie worden waargenomen. Want wie kijkt vanuit het gastarbeidersperspectief of met een postkoloniale bril, neemt vooral de vier traditionele migrantengroepen waar en de abstracte, ruwe verzamelcategorieën ‘westers’ en ‘niet-westers’. Dat is weergegeven in de linkercirkel in figuur 7.2. Maar wie die oude kaders loslaat, krijgt oog voor een veelheid aan andere groepen. Dat is weergegeven in de rechtercirkel in figuur 7.2.

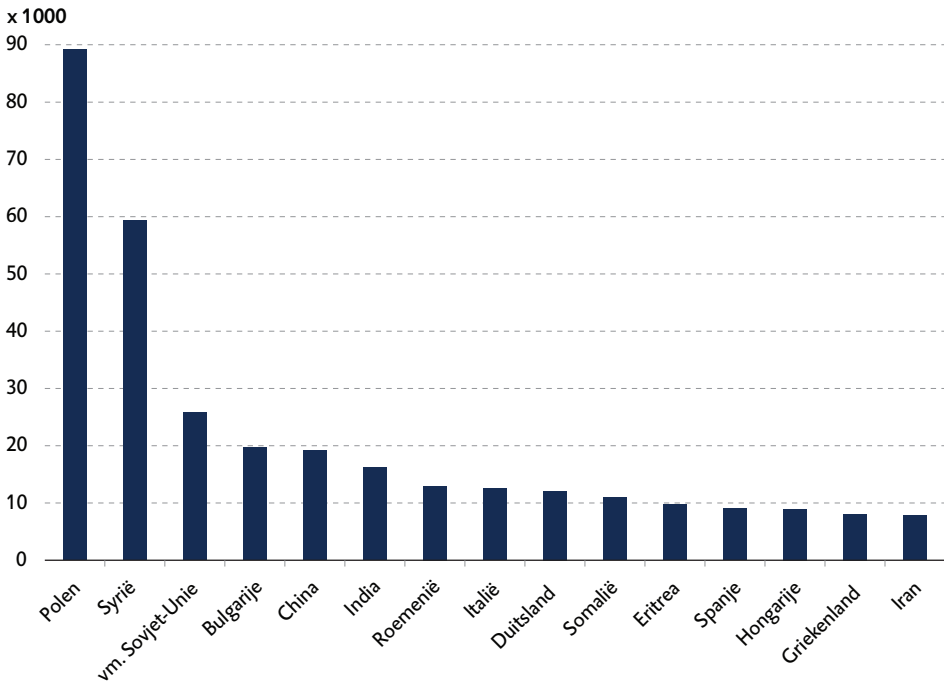
Figuur 7.2. Twee verschillende manieren om personen met een migratieachtergrond waar te nemen, Nederland op 1 januari 2017

© WRR 2018 | Bron: CBS

Door een hedendaags diversiteitsperspectief te hanteren wordt beter recht gedaan aan de grote verscheidenheid naar herkomst van de Nederlandse bevolking. Want als we nader inzoomen op de actuele migratie per herkomstland, valt op dat de klassieke landen van herkomst niet meer voorkomen in de top 15 van herkomstgroepen met het grootste migratieoverschot (immigratie minus emigratie). Die top werd in de periode 2007-2016 gevormd door achtereenvolgens Polen, Syriërs, personen uit de voormalige Sovjet-Unie, Bulgaren, Chinezen, Indiërs, Roemenen, Italianen, Duitsers, Somaliërs, Eritreeërs, Spanjaarden, Hongaren, Grieken en Iraniërs (zie figuur 7.3).

Figuur 7.3. Top 15 netto migratie naar herkomstgroep, 2007-2016

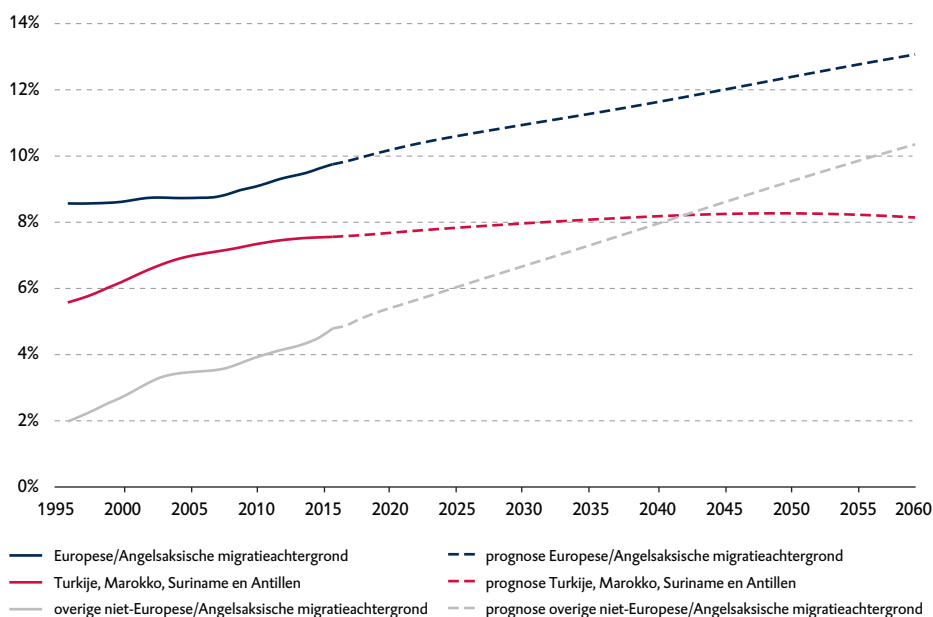
© WRR 2018 | Bron: CBS

Dat Nederland steeds diverser wordt, heeft twee redenen. De eerste reden is hierboven aangeduid: door ontwikkelingen *buiten* de landsgrenzen verandert de migratie naar Nederland. Een tweede belangrijke reden is de ontwikkeling *binnen* de landsgrenzen. De geboortecijfers onder inwoners van Nederland met een migratieachtergrond zijn gemiddeld hoger dan de geboortecijfers onder de rest van de bevolking. Er is dus een fikse groei van de tweede generatie. Tegelijk zijn de sterftcijfers onder inwoners met een migratieachtergrond gemiddeld lager dan de sterftcijfers onder de rest van de bevolking, want migranten zijn doorgaans jonger. Beide effecten zijn tijdelijk, maar kunnen decennialang zorgen voor een toenemende diversiteit naar herkomst. Onderzoek leert dat geboorte- en sterftcijfers van migrantengroepen zich na verloop van tijd voegen naar het niveau van het ontvangende land. Voorlopig is dat moment nog niet bereikt. Dit betekent dat de diversiteit van de Nederlandse samenleving de komende decennia nog blijft toenemen, ook als er vanaf vandaag geen enkele immigrant meer bij zou komen.

Deze structurele toename van diversiteit naar herkomst blijkt ook uit de bevolkingsprognose van het CBS. Figuur 7.4 laat zien dat het aandeel van de grote vier 'klassieke' herkomstgroepen tot halverwege deze eeuw enigszins toeneemt, maar

daarna niet meer. De prognose laat vooral zien dat het aandeel van de zeer diverse categorie van personen met een overige niet-Europese/Angelsaksische achtergrond wel sterk zal blijven toenemen. Vanaf het midden van de jaren veertig van deze eeuw zal het aandeel van deze groep in de bevolking groter zijn dan dat van de grote ‘klassieke’ vier. Ook het aandeel van de diverse categorie personen met een Europese/Angelsaksische achtergrond blijft toenemen. Uit deze prognose kan ook worden opgemaakt – natuurlijk met een grote mate van voorzichtigheid – dat over 40 jaar bijna een derde van de Nederlandse bevolking een migratieachtergrond heeft.

Figuur 7.4. Aandeel personen met een migratieachtergrond in de Nederlandse bevolking, 1996-2060

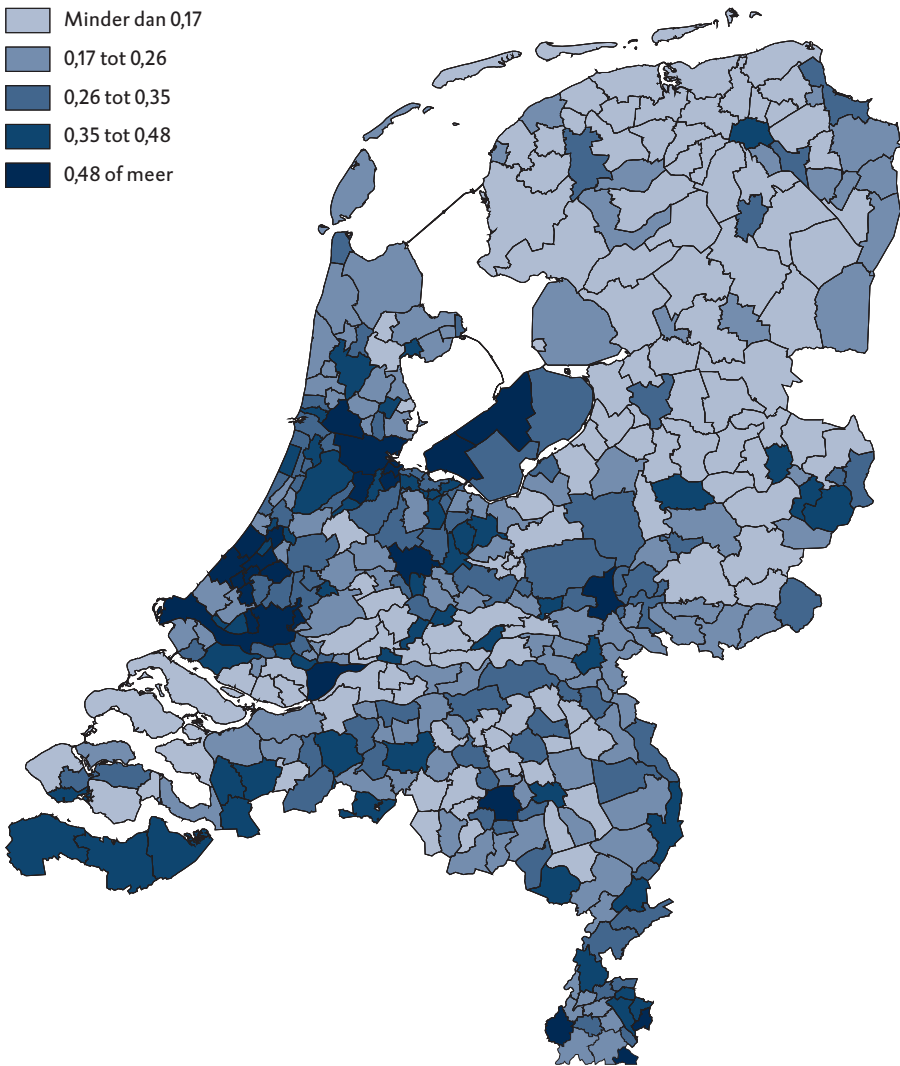
© WRR 2018 | Bron: CBS

7.2 GROTE VERSCHILLEN TUSSEN EN BINNEN GEMEENTEN

We hebben berekend hoe groot de diversiteit naar herkomst van Nederlandse gemeenten en buurten is. Daartoe hebben we eerst alle inwoners van Nederlanders ingedeeld bij één van achttien verschillende groepen van herkomst. De grootste herkomstgroep is uiteraard ‘Nederland’. Bijna tachtig procent van de bevolking valt onder deze herkomstgroep. Daarnaast onderscheidden we zeventien andere herkomstgroepen, zoals ‘Turkije’, ‘Marokko’, ‘Angelsaksische landen’, ‘Arabische landen’, ‘Sub-Sahara Afrika’, ‘Zuid-Azië’, enzovoort.

Vervolgens hebben we voor alle Nederlandse buurten, gemeenten en regio's een *diversiteitsindex* berekend, de zogenaamde Herfindahl-Hirschman-Index (HHI). Dat is een maat tussen 0 en 1 die aangeeft hoe groot de kans is dat twee willekeurig gekozen personen uit het betreffende gebied tot verschillende herkomstgroepen behoren. Hoe hoger de index, hoe groter die kans. Een lage HHI duidt dus op grote homogeniteit, een hoge HHI op heterogeniteit.

Figuur 7.5. De Herfindahl-Hirschman-Index van Nederlandse gemeenten, 1 januari 2015

De gemiddelde HHI voor Nederland is 0,38. Er zijn echter grote verschillen tussen gemeenten, zo blijkt uit figuur 7.5.

In Nederland woont ruim twee derde van alle inwoners in een gemeente waar de kans dat twee inwoners tot verschillende herkomstgroepen behoren ongeveer één op drie of hoger is. In de drie grootste steden van Nederland is de kans zelfs meer dan twee op drie. Een grote mate van verscheidenheid naar herkomst is daarmee een alledaagse realiteit voor omvangrijke delen van Nederlandse samenleving.

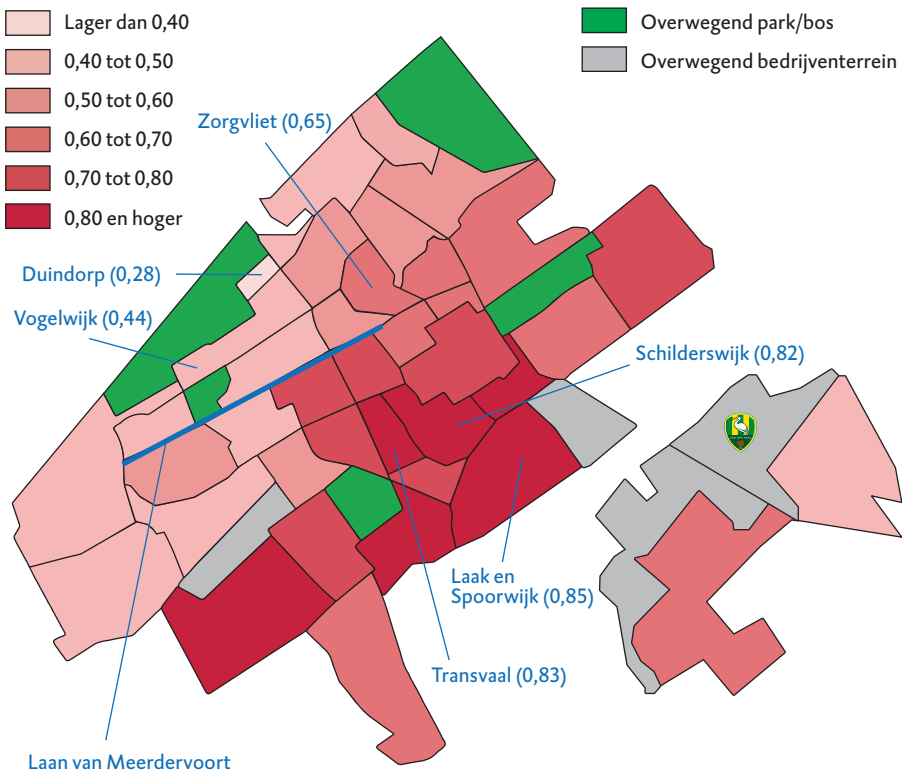
Wel bestaan er diepgaande verschillen in de aard van de diversiteit *tussen gemeenten*. In deze verkenning onderscheiden we, naast de ‘gemiddelde Nederlandse gemeente’, acht verschillende soorten gemeenten:

- *Meerderheid-minderheden steden* (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag): in deze ‘superdiverse’ grote steden heeft de meerderheid van de inwoners een migratieachtergrond. Het aantal verschillende herkomstlanden is er bijzonder groot.
- *Voorsteden* (zoals Capelle aan den IJssel, Diemen of Zoetermeer): ook deze steden zijn zeer divers, al heeft de meerderheid van de bevolking daar nog een Nederlandse achtergrond.
- *Grootstedelijke provinciegemeenten* (zoals Utrecht, Eindhoven, Amersfoort, Leiden of Arnhem): ook de andere grote steden kennen een zeer hoge diversiteit, maar het aandeel personen met een Nederlandse achtergrond is een stuk groter dan in de drie grootste steden en hun voorsteden.
- *Middelgrote gemeenten met één grote niet-Europese/Angelsaksische minderheidsgroep* (zoals Leerdam, Gouda, Almelo, Den Helder of Delfzijl): deze gemeenten kenmerken zich door de aanwezigheid van één grote niet-Europese/Angelsaksische minderheidsgroep onder hun bevolking. Dat is vaak het gevolg van de werving van gastarbeiders in een specifiek herkomstland of van redelijk grootschalige vestiging van Antillianen.
- *Expatgemeenten* (zoals Amstelveen, Wassenaar, of Voorschoten): expatgemeenten kennen een grote verscheidenheid naar herkomstlanden, uit alle delen van de wereld. Er zijn echter relatief weinig inwoners met een Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond.
- *Tuinbouwgemeenten* (zoals Westland, Zundert, Zeewolde of Horst aan de Maas): een groot aandeel personen met een Poolse en in mindere mate Bulgaarse achtergrond veroorzaakt de relatief grote diversiteit in gemeenten met een omvangrijke horticultuur.
- *Grensgemeenten* (zoals Vaals, Kerkrade, Terneuzen of Baarle-Nassau): in deze gemeenten zijn het vooral inwoners met een Duitse of Belgische achtergrond die zorgen voor een hogere mate van diversiteit.
- *Homogene gemeenten* (zoals Urk, Staphorst of Grootegast): in deze gemeenten heeft de overgrote meerderheid, meer dan 90 procent van de inwoners, een Nederlandse achtergrond.

We hebben ook een analyse gemaakt van de diversiteit op *buurniveau*. Vooral in de grote steden van Nederland tekenen zich duidelijke verschillen af tussen buurten. Figuur 7.6 geeft de resultaten weer voor Den Haag, de gemeente met het hoogste aandeel inwoners met een migratieachtergrond, namelijk 53 procent. Buurten als Transvaal, de Schilderswijk en Laak en Spoorwijk scoren extreem hoog. De kans dat twee willekeurige inwoners van deze wijken tot dezelfde herkomstgroep behoren, is minder dan twintig procent.

Maar ook een Haagse wijk als Zorgvliet kent een zeer hoge diversiteit naar herkomst. In deze groene villawijk wonen, net als in aangrenzende wijken, veel mensen met verschillende Europese en Angelsaksische achtergronden. Als we uitgaan van de HHI blijken de verschillen tussen de Haagse wijken dus veel minder groot te zijn. Ook de welgestelde wijken, gelegen op de Haagse zandgronden, kennen een hoge mate van diversiteit naar herkomst. Wel zijn er grote verschillen in de samenstelling van de wijkbewoners.

Figuur 7.6. De Herfindahl-Hirschman-Index van wijken in Den Haag, 1 januari 2014

7.3 DE GEVOLGEN VAN DIVERSITEIT VOOR SOCIALE SAMENHANG EN ECONOMIE

Wat betekent die toegenomen verscheidenheid voor sociale samenhang en de economie? Deze onderzoeksvraag stellen is aanzienlijk makkelijker dan het beantwoorden ervan, zoals het tot nu toe beschikbare onderzoek laat zien.

Ten eerste is het heel moeilijk om de kluwen van oorzaken en verbanden in de realiteit te ontwarren. Als gemeenten of regio's met relatief veel migranten beter of slechter scoren op sociale cohesie of economische ontwikkeling, dan zou dat kunnen komen door de grote diversiteit in die gemeente of regio. Maar dat hoeft niet het geval te zijn. Stel bijvoorbeeld dat zich onder die migranten veel mensen bevinden die hoog of laag zijn opgeleid, dan zou dat best eens de werkelijke reden kunnen zijn dat het beter of slechter gaat met die gemeente of regio. Het is lastig om te ontrafelen wat er nu precies aan de hand is, en of de sociale cohesie en economische ontwikkeling van een gebied verklaard worden door de *individuele kenmerken* van de bewoners in dat gebied (compositie-effecten) of door de *verscheidenheid* naar herkomst van de bewoners in dat gebied (diversiteitseffecten). In deze verkenning gaat het ons om dat laatste: de relatie met verscheidenheid. Er is echter nog weinig onderzoek gedaan waarin deze relatie is geïsoleerd.

Ten tweede is vaak onduidelijk hoe de causaliteit verloopt. Is het bijvoorbeeld zo dat een grote diversiteit leidt tot meer innovatie en nieuwe ideeën die vervolgens de economische groei van een regio stimuleren? Of was er eerst economische groei, en komen daar vervolgens migranten op af, waardoor de diversiteit in de regio toeneemt? Beide zouden kunnen. En het zou ook kunnen dat er een derde factor is het spel is, die zowel bepaalt wie er in een gebied komen wonen als hoe de economie van dat gebied zich ontwikkelt. Denk bijvoorbeeld aan het infrastructuur- of industriebeleid voor dat gebied. Op het eerste gezicht lijkt het dan alsof er een causaal verband bestaat tussen diversiteit en economische ontwikkeling, maar in werkelijkheid is er slechts sprake van correlatie. Veel bestaand onderzoek heeft een methodologische opzet die het onmogelijk maakt harde uitspraken te doen over causaliteit. Dat geldt ook voor ons eigen onderzoek. Daarom spreken we bij de bevindingen uit onze eigen analyse consequent van verbanden en niet van effecten.

SAMENHANG MET SOCIALE COHESIE

Wat is er bekend over het verband tussen verscheidenheid naar herkomstland enerzijds en sociale cohesie anderzijds? Sociale cohesie is een paraplubegrip waaronder veel aspecten en indicatoren worden gerangschikt, zoals algemeen vertrouwen, deelname aan vrijwilligerswerk, gevoelens over de buurt, gevoelens van veiligheid en geregistreerde criminaliteit. Het is dus niet mogelijk om te zeggen wat

‘het’ effect is van verscheidenheid op ‘de’ sociale cohesie. Toenemende verscheidenheid kan verschillend uitwerken op verschillende aspecten en indicatoren van sociale cohesie.

Het internationale onderzoek op dit gebied laat geen eenduidig beeld zien. Van der Meer en Tolsma (2014) spreken van een ‘kakafonie aan empirische bevindingen’. Toegesplitst op Nederland is het beeld eveneens gemengd. Het beschikbare onderzoek laat zien dat buurten waarin de verscheidenheid naar afkomst groot is, over het algemeen *niet* lager scoren op algemeen vertrouwen, het doen van vrijwilligerswerk of het verrichten van mantelzorg, maar *wel* lager scoren op de verhoudingen in de buurt tussen bepaalde herkomstgroepen. In zulke buurten hebben die groepen minder vaak contact met elkaar, beoordelen ze het contact minder positief en oordelen zij negatiever over de leefomgeving. Hier speelt echter het probleem dat zojuist werd genoemd: het is de vraag wat hier precies de oorzaak is. In zulke diverse wijken wonen vaak veel lager opgeleiden en werklozen. Uit sommige onderzoeken blijkt dit een *grotere* invloed te hebben op de buurtverhoudingen dan diversiteit als zodanig. Als het gaat om *andere* indicatoren van sociale cohesie, zoals de veiligheid in de buurt, is er nog nauwelijks Nederlands onderzoek gedaan naar het verband met diversiteit. Al met al blijkt de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie complex. Er staan nog vele vragen open.

In ons eigen onderzoek hebben we gekeken naar drie subthema’s van sociale cohesie, namelijk buurtcohesie, thuisgevoelens en sociale veiligheid. Omdat we konden beschikken over zeer omvangrijke databestanden, was het mogelijk heel precies de relatie te isoleren tussen verscheidenheid (zoals gemeten met de HHI) en deze drie thema’s. We vonden het volgende:

- in *buurten* waar de verscheidenheid naar herkomst hoog is, beoordelen de bewoners de buurtverhoudingen als minder cohesief, voelen de bewoners zich minder thuis, en voelen zij zich ook meer onveilig. In tegenstelling tot eerder Nederlands onderzoek, vinden wij op deze indicatoren voor cohesie een sterker verband met de *diversiteit* van de buurt dan met de *individuele kenmerken* van de bewoners in die buurt, zoals hun inkomen of opleidingsniveau;
- in *gemeenten* waar de verscheidenheid naar herkomst hoog is, is de kans om geregistreerd te staan als dader van een delict groter dan in gemeenten waar de verscheidenheid naar herkomst lager is. Er is echter een plafond aan dit effect. Boven een bepaald niveau aan verscheidenheid neemt die kans niet verder toe. Er bestaat hier bijvoorbeeld geen verschil tussen zeer diverse gemeenten als Rotterdam of Den Haag en gematigd diverse gemeenten als Gorinchem of Helmond;
- de bovenstaande verbanden zijn het sterkst bij de *middele groepen*. Vooral zij gaan de buurtverhoudingen slechter beoordelen als de diversiteit toeneemt. Ons onderzoek geeft geen uitsluitsel waarom dit zo is, maar een mogelijke ver-

klaring is dat de lagere inkomens wellicht meer ervaring hebben met een grote verscheidenheid in hun buurt, terwijl de hogere inkomens meer mogelijkheden hebben om ergens anders te wonen als zij de diversiteit als een probleem ervaren. Voor middengroepen kan gelden dat zij zich sneller bedreigd voelen omdat zij meer te verliezen hebben.

Kortom, in ons eigen onderzoek vinden we een negatief verband tussen grotere diversiteit naar herkomst en de onderzochte indicatoren voor sociale cohesie. Overigens moet de potentiële impact van diversiteit ook weer niet overdreven worden.

SAMENHANG MET ECONOMISCHE GROEI

Over de vraag hoe diversiteit naar herkomst samenhangt met economische groei is weinig bekend. Naar de effecten van *migratie* op binnenlandse productie is redelijk wat onderzoek gedaan, maar we weten nog heel weinig over hoe *verscheidenheid* samenhangt met economische groei. In de theorie worden er twee tegengestelde effecten verondersteld. Enerzijds kan diversiteit tot gevolg hebben dat verschillende typen kennis, ideeën en invalshoeken elkaar kunnen ontmoeten. Dit kan creativiteit en innovatie stimuleren. Anderzijds kan diversiteit tot gevolg hebben dat mensen elkaar minder makkelijk begrijpen, en letterlijk of figuurlijk verschillende talen spreken. Dat maakt samenwerken lastiger. In het buitenland zijn een paar onderzoeken gedaan naar het verband tussen diversiteit en economische groei. Sommige daarvan geven een positief verband te zien, andere een negatief verband. Kennelijk hangt het erg van de omstandigheden af welk van beide mechanismen de overhand krijgt.

Voor ons eigen onderzoek hebben we Nederland verdeeld in veertig regio's. Vervolgens hebben we voor de periode 1997-2015 onderzocht in hoeverre er een verband is tussen enerzijds de *verandering* in diversiteit in elke regio (berekend met de HHI) en anderzijds de economische groei per capita in die regio. We vonden het volgende:

- als we kijken naar Nederland als geheel, is er op regionaal niveau geen significant verband tussen toenemende diversiteit naar herkomst en economische groei;
- dat ligt echter anders als we ons beperken tot de regio's in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Daar vinden we een significant *negatief* verband tussen toenemende diversiteit en economische groei;
- en het ligt ook anders in regio's waar relatief veel hoger opgeleiden wonen. Daar vinden we eveneens een significant *negatief* verband tussen toenemende diversiteit en economische groei.

Kortom, in de Randstad en in regio's met veel hoger opgeleiden gaat toenemende diversiteit *wel* gepaard met een lagere economische groei, maar in de rest van Nederland *niet*. Waarom dit verschil? Een mogelijke verklaring is dat in een aantal grensregio's de diversiteit (zoals gemeten met de HHI) weliswaar hoog is, maar dat vooral komt door de aanwezigheid van veel Belgische of Duitse inwoners. Omdat Belgische, Duitse en Nederlandse bewoners elkaar over het algemeen gemakkelijk kunnen verstaan, zal deze vorm van diversiteit waarschijnlijk minder snel leiden tot communicatieproblemen die de economische groei schaden.

Overigens zijn de gevonden verbanden weliswaar significant, maar niet heel sterk. Diversiteit is slechts één factor in het complex van factoren dat (potentieel) van invloed is op economische groei. Verder moet worden onderkend dat de voordelen van diversiteit – de stimulans voor innovatie en creativiteit – zich vaak voor zullen doen op het niveau van individuele bedrijven, terwijl wij hebben gekeken naar de economische groei van de regio als geheel. Het is goed mogelijk dat diversiteit gunstig is voor individuele bedrijven, maar tegelijk de economische groei van de regio als geheel vertraagt. Een bedrijf kan baat hebben bij een grote diversiteit van haar personeel, maar de regio waar het bedrijf is gevestigd kan tegelijk meer geld kwijt zijn aan de kosten die deze diversiteit met zich meebrengt, zoals relatief hoge uitgaven voor huisvesting of onderwijs, of voor maatregelen om de sociale cohesie te bevorderen.

7.4 VERSCHEIDENHEID ALS REALITEIT

Het doel van deze verkenning was om de feiten zo goed mogelijk in kaart te brengen, niet om vastomlijnde beleidsaanbevelingen te doen. Die volgen in een later uit te brengen rapport. Vooruitlopend op dat rapport trekken we in deze paragraaf twee algemene beleidsconclusies, en in de volgende paragraaf schetsen we zes richtingen voor mogelijk beleid.

CONCLUSIE 1: AANPASSEN AAN DE NIEUWE VERSCHEIDENHEID

Als het gaat om het de omgang met migranten, zoals hen wegwijs maken en helpen integreren in de Nederlandse samenleving, is de zaak glashelder. Niet alleen neemt het aantal inwoners met een migratieachtergrond toe, zij zijn ook steeds diverser naar herkomst. Vandaag de dag komt nog slechts een minderheid van hen uit de klassieke herkomstlanden, te weten Marokko, Turkije, Suriname en de Nederlandse Antillen. De meerderheid komt uit een breed palet van andere landen. De diversiteit naar herkomst neemt de komende jaren toe, zelfs als er vanaf heden geen enkele migrant meer binnen zou komen.

Het is dus raadzaam het beleid hierop aan te passen. Beleid dat blijft uitgaan van de klassieke migrantengroepen zal minder effectief zijn, omdat dit steeds minder aansluit op de veranderende werkelijkheid. Het risico is dat daardoor grote groepen

migranten en hun kinderen niet worden ondersteund bij hun integratie in de Nederlandse samenleving. Alleen al om louter pragmatische redenen is een herijking dus noodzakelijk. Daarbij is het belangrijk de juiste balans te vinden tussen een generieke benadering en maatwerk voor specifieke doelgroepen. We komen hier later op terug.

CONCLUSIE 2: INVESTEREN IN SOCIALE COHESIE

Als het daarentegen gaat om de *gevolgen* van diversiteit, zoals die voor sociale cohesie en economische ontwikkeling, is de zaak ingewikkelder.

Ten eerste zitten er nog gaten in de kennisbasis. Zoals hierboven is benadrukt, is diversiteit naar herkomst slechts één element van een groot en complex web van oorzaken en omstandigheden die tezamen de sociale cohesie en economische groei bepalen. Vooralsnog weten we maar ten dele wat de verbanden zijn tussen diversiteit enerzijds en indicatoren voor sociale cohesie en economische groei anderzijds. De vraag is ook of de *diversiteit* van buurt, gemeente of regio wel het meest effectieve aangrijppingspunt is voor beleid om sociale cohesie en economische ontwikkeling te bevorderen. De mate van diversiteit maakt wel verschil als het gaat om de verhoudingen in de buurt. Daarentegen is het bij andere aspecten van sociale cohesie, zoals algemeen vertrouwen of vrijwilligerswerk, vermoedelijk effectiever om te sturen op andere factoren, zoals het opleidingsniveau of de arbeidsmarktpositie van mensen.

Ten tweede, sociale cohesie en economische groei zijn belangrijk, maar niet het enige dat telt in het leven. Veel mensen vinden persoonlijke vrijheid, erkenning en zelfontplooiing minstens zo belangrijke waarden, en niet iedereen heeft behoefte aan hechte contacten met buurtbewoners. Zo bezien, kan de relatief geringere sociale cohesie van grootstedelijke omgevingen ook een voordeel zijn. Ongebondenheid biedt ook ruimte. Al sinds Max Weber en Georg Simmel hebben sociale wetenschappers erop gewezen dat stedelijke omgevingen meer vrijheden bieden aan burgers om vorm te geven aan hun eigen en gedeelde identiteiten, en voor individualiteit en creativiteit. In zekere zin is de relatief geringe sociale cohesie en veiligheid van grote steden dus de prijs die betaald wordt voor de vrijheid en privacy die zo'n omgeving haar inwoners biedt.¹

Beide observaties vragen om beleidsmatige voorzichtigheid. Toch vinden we dat beleidsmakers meer rekening moeten houden met de bevinding dat toenemende diversiteit naar herkomst op het niveau van de buurt samengaat met minder positieve thuisgevoelens, meer onveiligheidsgevoelens en als zwakker ervaren buurtcohesie. Dat geldt ook voor de bevinding dat toenemende diversiteit op het niveau van de gemeente samengaat met meer geregistreeerde criminaliteit. Ook opinieonderzoek laat zien dat hier een probleem zit. Burgers noemen immigratie en integratie al jaren als een van de grootste problemen van Nederland, ongeveer 40 procent

van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder meent dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen, en meer dan de helft van de Nederlanders meent dat hun land door immigratie en open grenzen te veel van zijn eigenheid dreigt te verliezen (Dekker en Houwelingen 2017: 31).

7.5 ZES BELEIDSRICHTINGEN

In een latere publicatie kijken we ook naar andere vormen van verscheidenheid, zoals in verblijfsduur, opleiding en juridische status, en gaan we uitgebreid in op passende beleidsaanbevelingen. In deze paragraaf schetsen we echter alvast zes mogelijke beleidsrichtingen om de realiteit van toenemende verscheidenheid naar herkomst in goede banen te leiden.

Hiervoor maken we niet alleen gebruik van de bevindingen uit deze verkenning, maar ook van inzichten uit de verkenning *De wereld in een stad: migratiediversiteit en stedelijk beleid in Europa*, die gelijktijdig verschijnt (Engbersen en Scholten 2018). Hierin wordt geïnventariseerd hoe diverse Europese steden omgaan met de toegenomen migratiegerelateerde diversiteit. Het blijkt dat er geen *one-size-fits-all* aanpak bestaat. Daarvoor zijn de verschillen tussen de onderzochte steden gewoon te groot. Ook heeft nog geen enkele stad het juiste beleidsmatige antwoord gevonden op de toegenomen diversiteit naar herkomst. Men moet nog leren omgaan met de veranderende realiteit van internationale migratie. Wel kiezen beleidsmakers in deze steden steeds vaker voor een generieke benadering voor de gehele stedelijke samenleving (*mainstreaming*) en niet voor specifiek beleid voor bepaalde migrantengroepen (*targeting*).

De analyses in beide verkenningen leiden tot zes mogelijke beleidsrichtingen voor een vruchtbare omgang met de toegenomen diversiteit naar herkomst, namelijk:

- beter zicht krijgen op diversiteit naar herkomst;
- toerusten van instellingen;
- faire behandeling van alle groepen;
- wegwijs maken van alle burgers;
- bevorderen van publieke familiariteit;
- verbeteren van sociaal-economische positie.

We lichten ze hieronder toe.

RICHTING 1: BETER ZICHT KRIJGEN OP DIVERSITEIT NAAR HERKOMST

Gemeenten en andere organisaties moeten beter zicht krijgen op de diversiteit binnen de eigen gemeente. Dat is een eerste vereiste voor verstandig beleid voor de vraagstukken die verbonden zijn met deze diversiteit. Daarom is het belangrijk dat gemeenten kennis van de diversiteit binnen en tussen wijken en migranten-

groepen ontwikkelen en op een toegankelijke manier beschikbaar maken. Dat kan bijvoorbeeld door zelf lokaal demografische en etnografische gegevens hierover te verzamelen. Het is raadzaam daarbij verder te kijken dan de CBS-definities van herkomstland. Ook binnen een groep migranten van een en hetzelfde herkomstland bestaan soms namelijk verschillende religieuze, etnische en politieke groeperingen met elk hun eigen opvattingen. Denk bijvoorbeeld aan christelijke en islamitische Syriërs, Koerden en Turken, en Eritreeërs die voor of tegen het regime zijn.

Kader 7.1. Regionale of lokale datacentra

Beleidsmakers en onderzoekers beamen de noodzaak van betere monitoring. Gemeenten en ministeries bezuinigden afgelopen jaren op statistische diensten, maar sommigen zijn daar weer op teruggekomen. Weinig gemeenten beschikken over volwaardige statistische afdelingen. De Urban Data Centers (UDC's) van het CBS kunnen wellicht in een behoefte voorzien. Binnen een CBS UDC bundelen gemeenten en het CBS hun krachten. De kennis van het CBS over data-infrastructuur, dataverwerking en privacy komt er samen met beleidsvragen van gemeenten. Het eerste CBS UDC ging eind september 2016 van start in Eindhoven. Het initiatief krijgt navolging in andere gemeenten: CBS UDC/Heerlen, CBS UDC/Regio Groningen. Met verschillende andere gemeenten is het CBS in gesprek over het opzetten van een Urban Data Center.

De gemeente Almere heeft een zogenoemde 'Straatkubus' ontwikkeld. Dit is een geografisch informatiesysteem, waarmee bijvoorbeeld informatie over bevolkingssamenstelling, inkomen, schooluitval en zorgconsumptie op postcode-6-niveau wordt verzameld en geanalyseerd. Deze statistieken worden gekoppeld aan observaties van onder andere welzijnswerkers, politie en vuilnismannen die mogelijke problemen in een wijk signaleren. Door de inzet van de Straatkubus kunnen probleemsituaties eerder gesignaleerd en aangepakt worden. Steeds meer gemeenten maken ondertussen ook gebruik van de Straatkubus of ambiëren dit in de toekomst te doen.

RICHTING 2: TOERUSTEN VAN INSTELLINGEN

Publieke en private instellingen zullen zich moeten instellen op een permanente, steeds wisselende culturele veelvormigheid onder bewoners, leerlingen, patiënten, klanten en werknemers. Gemeentelijke afdelingen, scholen, zorgaanbieders en bedrijven zullen hun aanbod van diensten en voorzieningen zo moeten inrichten dat steeds weer nieuwe groepen migranten soepel kunnen worden opgevangen.

Dat vraagt om een combinatie van algemeen beleid en maatwerk. Toen Nederland slechts enkele migrantengroepen kende, kon er nog voor elke groep speciale expertise, eigen netwerken en apart beleid worden ontwikkeld. Met tientallen verschillende groepen is dat ondoenlijk, zeker nu steeds weer nieuwe groepen uit andere

delen van de wereld naar ons land komen. Specifiek beleid voor Turkse gastarbeiders kan niet zonder meer worden toegepast op Poolse arbeidsmigranten, en wat werkte voor de postkoloniale migranten uit Indonesië en Suriname is lastig toepasbaar op hoogopgeleide migranten uit India en Japan. Het is echter ook niet zinvol alle groepen op dezelfde manier te benaderen. Vooral bij binnenkomst van migranten kan gericht beleid nodig zijn. De aanpak van Syrische asielzoekers hoeft niet te werken voor Eritrese vluchtelingen, en Bulgaarse seizoenarbeiders vergen een andere benadering dan Indiase kennismigranten.

Voor verscheidenheidsbestendig werken is kennis over verscheidenheid onontbeerlijk. Personeel van scholen, ziekenhuizen, woningcorporaties en gemeentelijke instellingen dient expertise te hebben over hoe om te gaan met leerlingen en cliënten met een andere herkomst. Deze kennis en vaardigheden zouden vast onderdeel moeten zijn van de competenties van dienstverleners in zeer diverse gemeenten. Dat betekent ook dat het aanleren ervan een standaardonderdeel moet zijn van de opleiding van leraren, maatschappelijk werkers en andere professionals. Voorts is het wenselijk dat instituties enigszins een afspiegeling zijn van de verscheidenheid in de lokale samenleving. Personeel dat zelf bekend is met een andere cultuur is vaak sensitiever voor cultuurverschillen die relevant zijn voor de kwaliteit van de dienstverlening (Bellaart et al. 2018).

Kader 7.2. Diversiteitsproof werken in het onderwijs

Bijna alle leerkrachten krijgen, nu of in de toekomst, te maken met cultureel en talig diverse klassen. Het is daarom belangrijk dat leerkrachten inclusief onderwijs kunnen verzorgen in diverse klassen. Severiens et al. (2013) stellen dat er binnen lerarenopleidingen meer aandacht besteed zou moeten worden aan kennis en competenties die hiervoor belangrijk zijn. De belangrijkste aandachtspunten zijn:

- 1) *Nederlands als tweede taal.* Met een breed school-taalbeleid dragen alle leerkrachten bij aan de tweede taalverwerving van leerlingen met een andere moedertaal.
- 2) *Pedagogische vaardigheden.* Bewustwording van eigen ideeën over diversiteit, diversiteit ter sprake brengen in het klaslokaal en integreren in het onderwijsmateriaal.
- 3) *Sociale interactie en identiteit.* Bewustwording van stereotiepe gedachten en de mogelijke schadelijke gevolgen hiervan, en acceptatie van de (bi)culturele identiteit van leerlingen.
- 4) *Ouder- en buurtbetrokkenheid.* Het actief betrekken van ouders en de buurt brengt de school- en thuiscultuur dichter bij elkaar, wat bijdraagt aan zowel schoolprestaties als welzijn.

RICHTING 3: EEN FAIRE BEHANDELING VAN ALLE GROEPEN

Instituties moeten iedereen op een eerlijke, niet-discriminerende manier behandelen, zowel gevestigden als migranten en hun kinderen.² Een onfaire behandeling ondermijnt interetnisch vertrouwen, tolerantie en aanpassing, draagt bij aan gevoelens van achterstelling en onveiligheid, leidt tot spanningen tussen groepen, en ondergraaft het gezag van instituties. Naarmate de diversiteit groter is, is dit risico nadrukkelijker aanwezig, want in zeer diverse gebieden kunnen groepen voortdurend sociale vergelijkingen maken en zich achtergesteld weten ten opzichte van ‘nieuwe’ en ‘oude’ anderen.

Maar een faire behandeling is evenzeer van belang met betrekking tot *gevestigde* burgers. De komst van omvangrijke groepen asielmigrantten heeft ertoe geleid dat specifieke voorzieningen zijn gecreëerd voor hun integratie. Soms is dat onvermijdelijk, maar er moet worden voorkomen dat faciliteiten op terreinen als onderwijs, arbeidsmarkt en huisvesting uitsluitend openstaan voor vluchtelingen.³

RICHTING 4: WEGWIJS MAKEN VAN ALLE BURGERS

Om het samenleven van veel verschillende groepen te vergemakkelijken, kan het helpen als alle burgers meer kennis hebben over elkaars achtergrond. Dit speelt op scholen, op de werkvloer en in buurten. Het huidige burgerschapsonderwijs heeft tot doel leerlingen kennis bij te brengen van verschillende achtergronden en culturen van leeftijdgenoten, maar dit onderwijs kan kwalitatief beter (Inspectie van het Onderwijs 2016). Ook zou kennis over de uiteenlopende achtergronden van de bevolking meer geïntegreerd kunnen worden in andere vakken, zoals aardrijkskunde en geschiedenis. Landen met een langere geschiedenis van migratie, zoals Canada en Australië, kennen ook migratiemusea die aandacht besteden aan de achtergrond van alle migratiegroepen in het land.

Daarnaast is een doordacht wegwijjsbeleid voor *alle* migranten onontbeerlijk. Elke nieuwkomer, ook EU-arbeidsmigrantten en kennismigrantten, moet worden gefaciliteerd om zo snel en zo soepel mogelijk deel te nemen aan de samenleving. Wat daarbij kan helpen, zijn algemene voorzieningen die voor alle migrantten toegankelijk zijn, ongeacht hun juridische status, verblijfsintentie en verblijfsduur. Het is belangrijk dat de gemeente bij deze wegwijsvoorzieningen de regie krijgt. Zij kan het beste voor elke nieuwkomer het meest passende wegwijstraject bepalen, want zij heeft het beste zicht op de lokale verscheidenheid en op de persoonlijke situatie van de migrant.

Wie nieuwkomers wil inpassen moet ook kunnen duidelijk maken wat belangrijke nationale en lokale beginselen van het samenleven zijn. Daarom moeten beleidsbepalers ook nadenken over het informeren van nieuwkomers over de kernwaarden van de Nederlandse samenleving, en over de mogelijke betekenis van lokale identiteitsvorming.

Kader 7.3. Van expatdesks naar brede internationale loketten

Er valt nog veel winst te boeken in het wegwijs maken van nieuwkomers in de gemeente waar zij verblijven. Momenteel doet het paradoxale feit zich voor dat de beste informatiedesks er zijn voor nieuwkomers die de sterkste sociaal-economische positie hebben, namelijk de expats. Het verdient aanbeveling om de bestaande exclusieve expatdesks om te vormen tot brede internationale loketten die ook alle andere categorieën migranten bedienen, zoals asielmigranten, arbeidsmigranten, gezinsmigranten en internationale studenten.

Wanneer gemeenten de expatcentra zouden verbreden tot inclusieve ontvangstcentra, kunnen ze daar alle nieuwkomers verwelkomen met een persoonlijk intakegesprek en informatie om hen wegwijs te maken in de gemeente. Zo vormt de gemeente een aanspreekpunt voor alle nieuwkomers. De gemeente kan hen doorverwijzen naar externe aanbieders van cursussen, maar kan ook zelf integratievoorzieningen inkopen of aanbieden. Hiervoor kunnen gemeenten samenwerken met andere regionale actoren, zoals werkgevers, vrijwilligersprojecten en vluchtelingenorganisaties. De gemeente kan ook tussentijdse begeleidingsgesprekken organiseren via een centraal punt, waar nieuwkomers op een laagdrempelige manier terecht kunnen met vragen. In de gemeente Den Haag bestaat bijvoorbeeld al een Inburgeringspunt, waar inburgeringsplichtigen terecht kunnen met vragen (De Jong 2017). Dit is eenvoudig uit te breiden voor ook niet-inburgeringsplichtige groepen.

RICHTING 5: BEVORDEREN VAN PUBLIEKE FAMILIARITEIT

Een belangrijke opgave is het bevorderen van verbindingen tussen buurtbewoners. Verbindingsbeleid hoeft niet de ambitie te hebben om hechte banden tussen mensen te smeden, het is voldoende en ook realistischer om ‘publieke familiariteit’ na te streven. Dat houdt in dat buurtbewoners elkaar in de publieke ruimte herkennen, ook zonder persoonlijk contact met elkaar te hebben (Blokland 2009). Als mensen die verder niets met elkaar te maken hebben elkaar regelmatig treffen in de openbare ruimte, kunnen ze toch ‘bekende gezichten’ voor elkaar worden. Daardoor zullen ze beter in staat zijn te bepalen wie ze kunnen vertrouwen, en het leidt tot een grotere ervaren veiligheid. Ook voelen mensen zich eerder thuis in de buurt wanneer zij het gevoel hebben gekend te zijn en een redelijk idee hebben van de sociale codes in de publieke sfeer (Blokland en Nast 2014).

Het bevorderen van publieke familiariteit veronderstelt een doordacht vormgegeven publieke en semipublieke ruimte. Als de inrichting van de straat uitnodigt om in de openbare ruimte te verblijven, is de kans groter dat bewoners elkaar zullen tegenkomen. Voorzieningen als sportvelden, groenvoorzieningen en speeltuinen kunnen hierin een rol spelen.⁴ De openbare ruimte omvat niet alleen de straat, maar ook buurtwinkels, buurtcentra, en publieke instellingen als een brede school of een bibliotheek. Dergelijke instellingen moeten multifunctioneel zijn

zodat verschillende bewoners elkaar ontmoeten. Mensen moeten er als vanzelfsprekend langskomen. Deze voorzieningen zouden dus rekening moeten houden met veranderingen in samenstelling en behoefte van de lokale bevolking (RMO 2005).

RICHTING 6: VERBETEREN VAN SOCIAAL-ECONOMISCHE POSITIE

Tot slot, is het van belang om ook aandacht te besteden aan het bestrijden van sociaal-economische achterstanden. Zoals eerder gezegd wijst onderzoek uit dat veel diverse wijken vaak laag scoren op indicatoren voor sociale cohesie, zoals het verrichten van vrijwilligerswerk en algemeen vertrouwen, mede omdat de bewoners vaker arm, laagopgeleid of werkloos zijn en het Nederlands niet goed beheersen. Dit suggereert dat de sociale cohesie ook kan worden vergroot door de sociaal-economische positie van de bewoners te verbeteren, in het bijzonder hun onderwijs- en arbeidsmarktqualificaties. Een dergelijk beleid zou ook een ruimtelijke component kunnen hebben, zoals het Nationaal Programma Rotterdam-Zuid.

Kader 7.4. Nationaal Programma Rotterdam-Zuid

Het Nationaal Programma Rotterdam-Zuid biedt een voorbeeld van een *mainstream*-aanpak met een ruimtelijke component. Het is een nationaal programma dat zich vooral richt op zeven wijken in Rotterdam-Zuid. Het gaat om wijken met een zeer divers samengestelde bevolking waarvan velen een kwetsbare maatschappelijke positie innemen. Een centrale aanname van dit programma is dat een versterking van de sociaal-economische positie van bewoners in belangrijke mate bijdraagt aan de kwaliteit van het samenleven.

Het programma maakt geen onderscheid tussen personen met en zonder migratieachtergrond en steunt op drie pijlers. De opleidingspijler is gericht op het verbeteren van het opleidingsniveau van jongeren, inclusief het voorkomen van voortijdig schoolverlaten en het stimuleren van jongeren om een beroep te kiezen binnen de vakken techniek en zorg. De werkpijler is gericht op het verminderen van de werkloosheid op Zuid, onder meer door het bieden van werkgaranties voor jongeren en andere werkzoekers in de regio. De huisvestingspijler probeert middengroepen te behouden en terug te krijgen in Rotterdam-Zuid, bijvoorbeeld door de bouw van duurdere woningen en het creëren van aantrekkelijke leefomgevingen. Bij dit nationale programma zijn talloze publieke en private partijen betrokken.

7.6 VAN NIEUWE NAAR ALLEDAAGSE VERSCHIEDENHEID

Samenleven in een zeer diverse omgeving gaat vaak met wrijvingen gepaard. Lees het werk van V.S. Naipaul, Salman Rushdie, John Steinbeck, Octavio Paz, Tom Wolfe en Zadie Smith er maar op na. De komst van steeds weer andere migranten brengt een verschuiving van machtsbalansen teweeg tussen nieuwkomers en

gevestigden en kan leiden tot gevoelens van onbehagen, uitingen van discriminatie en conflicten. Maar tegenstellingen kunnen verdwijnen of verminderen als nieuwkomers meer geworteld raken. Soms gebeurt dat snel, soms kost dat meerdere generaties.

We hebben laten zien dat de toename van verscheidenheid naar herkomstlanden zich in Nederland in een korte tijdspanne heeft voltrokken. Binnen slechts enkele decennia is een veelheid van nieuwe groepen deel gaan uitmaken van de Nederlandse samenleving. De inpassing van nieuwe migrantengroepen is zelden vanzelfsprekend, en vraagt vaak offers. Zowel van de kant van de migrant, die te maken kan krijgen met discriminatie, als van de ontvangende lokale gemeenschappen die geconfronteerd worden met grote aantallen migranten die concurreren om schaarse banen, huizen en publieke voorzieningen.

Tijd is een cruciale factor voor het verbeteren van de kwaliteit van het samenleven van verschillende groepen. De ervaringen van immigratielanden als de Verenigde Staten leren echter dat een omvangrijke en diverse instroom van migranten wrijvingen met zich meebrengt, en dat er tijd overheen gaat voordat verhoudingen zijn genormaliseerd.⁵ Wij zijn echter van mening dat het proces van incorporatie en samenleven van nieuwe migrantengroepen kan worden versneld om wrijvingen tussen groepen te voorkomen.

De beleidsrichtingen die hierboven zijn genoemd zullen die wrijvingen niet volledig wegnemen. Dat kan beleid niet bieden. Op korte termijn zou het al heel wat zijn als in diverse buurten en gemeenten bewoners in staat zijn om te gaan met diversiteit. Wessendorf (2010) spreekt van 'commonplace diversity'. Kenmerkend voor deze 'alledaagse verscheidenheid' is een pragmatische acceptatie van verschillen naar herkomst waardoor bewoners in de openbare ruimte met elkaar kunnen samenleven, zoals in het openbaar vervoer, op straat, in winkelcentra en parken, maar ook in de semipublieke ruimten, zoals op het werk, in verenigingen en scholen. Alledaagse verscheidenheid betekent dat inwoners diversiteit niet als iets bijzonders beschouwen, maar als een vanzelfsprekende realiteit die geïntegreerd is in hun dagelijkse routines.

Wessendorf tekent daarbij aan dat het samenleven in de publieke sfeer hand in hand gaat met samenleven met gelijkgestemden in de eigen privékring. Ignatieff gebruikt in dit verband het begrip *side by side living*: in zeer diverse wijken hebben bewoners het vermogen om op een tolerante manier met elkaar om te gaan in de publieke ruimte (*living together*) en hebben bewoners tegelijkertijd de behoefte aan gemeenschappen waar zij met gelijkgestemden omgaan (*living apart*). De beleidsopgave is de komende jaren deze veelheid aan LAT-relaties in balans te brengen.

NOTEN

- 1 De Duitse socioloog Weidenhaus (2015) onderscheidt drie tijd-ruimtelijke verbanden of biografieën: (1) concentrisch-lineair; (2) netwerkvormig-episodisch; en (3) eilandvormig-circulair. Het leven van veel Europeanen verliep in de afgelopen eeuwen in een lineaire lijn, waarbij de actieradius van mensen zich langzaam uitbreidde in concentrische cirkels. Het leven van migranten daarentegen kent veelal een meer fragmentarisch en episodisch verloop, waarbij zij zowel zijn ingebed in lokale als in landgrensoverschrijdende netwerken. Kenmerkend voor migranten die in een kwetsbare maatschappelijke positie verkeren is een sterke oriëntatie op de eigen directe familie- en lokale etnische gemeenschap (eilandvormig-circulair).
- 2 Dit is een belangrijk bevinding in het werk van Michael Ignatieff over hyperdiverse wijken in Amerika. Ignatieff (2017: 69) spreekt van een dynamische relatie tussen instituties en alledaagse deugden zoals interetnisch vertrouwen, tolerantie en aanpassing die het samenleven in zeer diverse stedelijke omgevingen mogelijk maken: “The virtues of interethnic trust, tolerance, and accommodation depend on institutions doing their jobs: police and the courts grinding out a tough-and-ready equality before the law, politicians maintaining a reasonably fair distribution of patronage to all groups, real estate and job ladders remaining open to all irrespective of religion or ethnicity.”
- 3 Zie de Brief van 27 maart 2017, ‘Vluchtelingen: van opvang naar volwaardige participatie’. Brief ondertekend door de voorzitters van de adviesorganen College voor de Rechten van de Mens, ACVZ, SER, WRR en ROB.
- 4 Zie Sanders en Dautzenberg 2010; Völker et al. 2007; Blokland 2009. In *De wereld in een stad* worden kleinschalige buurtinitiatieven besproken uit Amsterdam, Stockholm en Wenen die publieke familiariteit vergroten (Hoekstra 2018).
- 5 Vermeulen en Penninx (1994) spreken van een ‘democratisch ongeduld’. Het proces van integratie en leren samenleven kost tijd. Tijd die vaak eerder uitgedrukt moet worden in generaties dan in jaren.

LITERATUURLIJST

- Abascal, M. en D. Baldassarri (2015) 'Love thy neighbor? Ethnoracial diversity and trust reexamined', *American Journal of Sociology* 121, 3: 722-782.
- Ager, P. en M. Brückner (2013) 'Cultural diversity and economic growth: Evidence from the US during the age of mass migration', *European Economic Review* 64: 76-97.
- Akçomak, I.S. en B. ter Weel (2012) 'The impact of social capital on crime: Evidence from the Netherlands', *Regional Science and Urban Economics* 42, 1-2: 323-340.
- Alesina, A. en E. La Ferrara (2002) 'Who trusts others?', *Journal of Public Economics* 85, 2: 207-234.
- Alesina, A. en E. La Ferrara (2005) 'Ethnic diversity and economic performance', *Journal of Economic Literature* 43, 3: 762-800.
- Alesina, A., J. Harnoss en H. Rapoport (2016) 'Birthplace, diversity and economic prosperity', *Journal of Economic Growth* 21, 2: 101-138.
- Allport, G.W. (1954) *The nature of prejudice*, Oxford: Eddison-Wesley.
- Ashkanasy, N.M., E. Trevor-Roberts en L. Earnshaw (2002) 'The Anglo cluster: Legacy of the British empire', *Journal of World Business* 37, 1: 28-39.
- Bakacsi, G., S. Takács, A. Karácsonyi en V. Imre (2002) 'Eastern European cluster: Tradition and transition', *Journal of World Business* 37, 1: 69-80.
- Baklanoff, E.N. (1976) 'The economic transformation of Spain: Systematic change and accelerated growth, 1959-73', *World Development* 4, 9: 749-759.
- Baysoy, G. (2012) *De generationaliseerde Suryoye-identiteit in West-Europa*, Enschede: Universiteit Twente.
- Beek, J.H. van de (2010) *Kennis, macht en moraal: De productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bellaart, H., A. Hamdi, M. Day en J. Achahchah (2018) *Wijkteams voor alle doelgroepen effectief: een diversiteitskader met praktische tips*, Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- Bellini, E., G.I. Ottaviano, D. Pinelli en G. Prarolo (2013) 'Cultural diversity and economic performance: evidence from European regions', blz. 121-141 in R. Crescenzi en M. Percoco (red.) *Geography, institutions and regional economic performance*, Berlijn: Springer.
- Berth H. von, P. Förster, E. Brähler, M. Zenger, A. Zimmermann en Y. Stöbel-Richter (2016) 'Die Mauer im Kopf - Konstanz und Wandel in den Einstellungen zur deutschen Einheit', blz. 147-161 in H. Timmermann (red.) *Dem Gedächtnis eine Erinnerung: Der Mauerfall von 1989 und seine Relevanz für kommende Generationen*, Berlijn: LIT.
- Beuningen, J. van, H. Schmeets, K. Arts en S. te Riele (2013) 'Samenhang tussen etnische diversiteit en criminaliteit: De rol van sociaal kapitaal', *Bevolkingstrends 2013*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- Bhopal, R. (2004) 'Glossary of terms relating to ethnicity and race: For reflection and debate', *Journal of Epidemiology & Community Health* 58, 6: 441-445.
- Black, R., G. Engbersen, M. Okólski en C. Pantiru (2010) *A continent moving West? EU enlargement and labour migration from Central and Eastern Europe*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Blokland, T. (2010) *Oog voor elkaar: Veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Blokland, T. en J. Nast (2014) 'From public familiarity to comfort zone: The relevance of absent ties for belonging in Berlin's mixed neighbourhoods', *International Journal of Urban and Regional Research* 38, 4: 1142-1159.
- Blom, M. en R. Jennissen (2014) 'The involvement of different ethnic groups in various types of crime in the Netherlands', *European Journal on Criminal Policy and Research* 20, 1: 51-72.
- Blommaert, J. (2011) Superdiversiteit maakt integratiebeleid irrelevant, *Sociale Vraagstukken Dossier Multiculturele Vraagstukken*, 27 oktober 2011.
- Bonjour, S., L.C. Eertink, J. Dagevos, C. Huinder, A. Odé en K. de Vries (red.) (2015) *Open grenzen, nieuwe uitdagingen: Arbeidsmigratie uit Midden-en Oost-Europa*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Borjas, G.J. (1999) 'The economic analysis of immigration', blz. 1697-1760 in O.C. Ashenfelter en D. Card (red.) *Handbook of labor economics volume 3A*, Amsterdam: Elsevier.
- Borjas, G. J. (2006) 'The impact of immigration on the labor market', *paper voor de conferentie 'Labor and capital flows in Europe following enlargement georganiseerd door The International Monetary Fund, the Joint Vienne Institute en the National Bank of Poland*.
- Borjas, G. J. (2013) 'The analytics of the wage effect of immigration', *IZA Journal of Migration and Development* 2, 22: 1-25.
- Bosma, U. (2011) *Emigration: Colonial circuits between Europe and Asia in the 19th and early 20th century*, Mainz: EGO.
- Bourdieu, P. (1999) *The weight of the world. Social suffering in contemporary society*, Cambridge: Polity Press.
- Bove, V., en L. Elia (2017) 'Migration, diversity, and economic growth', *World Development* 89, 227-239.
- Bovens, M., M. Bokhorst, J. Jennissen en G. Engbersen (2016) *Migratie en classificatie: Naar een meervoudig migratie-idioom*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Broek, A. uit het, T. van Tuijn, R. van Houten en S. van der Weerd (2013) *Eindhoven: Over structuur en stadsbeeld*, Eindhoven: Gemeente Eindhoven.
- Brubaker, R. (2004) *Ethnicity without groups*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bruijn, D. de (2016) *De invloed van gentrificatie op de Turkse gemeenschap in Klarendal (Arnhem)*, Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

- Bruinsma, G. en H. van de Bunt (1995) *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: een analyse van de situatie in Enschede, Nijmegen en Arnhem*, Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Bruinsma, G.J.N., L.J.R. Pauwels, F.N. Weerman en W. Bernasco (2013) 'Social disorganization, social capital, collective efficacy and the spatial distribution of crime and offenders', *British Journal of Criminology* 53, 5: 942-963.
- Burgers, J. en G. Engbersen (1999) *De ongekende stad 1: Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam: Boom.
- Cameron, G. (1996) 'Innovation and economic growth', *Centre for Economic Growth Discussion Paper 277*, Londen: Centre for Economic Performance/London School of Economics and Political Science.
- Campbell, D.T. (1965) 'Ethnocentric and other altruistic motives', blz. 283-311 in D. Levine (red.) *Nebraska Symposium on Motivation*, Lincoln: University of Nebraska Press.
- Castles, S., H. de Haas en M.J. Miller (2014) *The age of migration: International population movements in the modern world*, Londen: Palgrave Macmillan.
- Cattell, R.B. (1950). 'The principal culture patterns discoverable in the syntal dimensions of existing nations', *The Journal of Social Psychology* 32, 2: 215-253.
- Chiricos, T., M. Hogan en M. Gertz (1997) 'Racial composition of neighborhood and fear of crime', *Criminology* 35, 1: 107-131.
- Chiricos, T., R. McEntire en M. Gertz (2001) 'Perceived racial and ethnic composition of neighborhood and perceived risk of crime', *Social Problems* 48, 3: 322-340.
- Choenni, C. en C. Harmsen (2007) 'Geboorteplaats en etnische samenstelling van Surinamers in Nederland', *Bevolkingstrends*: 74-78.
- Chotkowski, M., A. Sprangers, H. Nicolaas, E. Boersema, J. de Winter en R. Jennissen (2014) 'Asiëlmigratie', blz. 129-176 in R. Jennissen en H. Nicolaas (red.) *De Nederlandse migratiekaart 2013: Achtergronden en ontwikkelingen in internationale migratiestromen in de periode vanaf 2000*, Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Clemens, M. en L. Pritchett (2013) *Time-bound labor access to the United States: A four-way win for the middle class, low-skill workers, border security, and migrants*, Washington: Center for Global Development.
- Cliteur P., G.J.J. Heerma van Voss en H.M.T. Holtmaat (1998) *Sociale cohesie en het recht*, Leiden: Koninklijke Vermande.
- Crowe, D.M. (2008) 'The Roma in post-communist Eastern Europe: Questions of ethnic conflict and ethnic peace', *Nationalities Papers* 36, 3: 521-552.
- Dagevos, J. (2011) 'De omvang en samenstelling van de Poolse bevolking', blz. 31-46 in J. Dagevos (red.), *Poolse migranten: De positie van Polen die vanaf 2004 in Nederland zijn komen wonen*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- DeBruine, L.M. (2002) 'Facial resemblance enhances trust', *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences* 269, 1498: 1307-1312.
- Dekker, R. (2016) 'Macro-economische effecten van arbeidsmigratie', *Databank Arbeidsmigratie*, Tilburg: Tilburg University.

- Dekker, P., en P. van Houwelingen (2017) *Burgerperspectieven 2017* | 4, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2017) 'Publieke opinie', blz. 57-86 in R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) *De sociale staat van Nederland 2017*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Depuydt, A. en J. Deklerck (2005) "Re-ligare' als antwoord op 'de-linquentie'. Aanzet tot een ethische, contextuele en ecologische criminologie", *Panopticon: Tijdschrift voor Strafrecht, Criminologie en Forensisch Welzijnswerk* 27, 1.
- Dinesen, P.T. en K.M. Sønderskov (2015) 'Ethnic diversity and social trust: Evidence from the micro-context', *American Sociological Review* 80, 3: 550-573.
- Dormans, S., H. van Houtum en A. Lagendijk (2003) *De verbeelding van de stad. De constructie van de stedelijke identiteit van Arnhem, Groningen, Maastricht en Tilburg*, Zeist: A-D Druk.
- Dourleijn, E. en J. Dagevos (2011) *Vluchtelingengroepen in Nederland: Over de integratie van Afghaanse, Iraanse, Iraakse en Somalische migranten*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duin, C. van, L. Stoeldraaier en J. Ooijevaar (2015) *Bevolkingsprognose 2014-2060: Veronderstellingen migratie*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dustmann, C., A. Glitz en T. Frattini (2008) 'The labour market impact of immigration', *Oxford Review of Economic Policy* 24, 3: 477-494.
- Duyvendak, J. W. (2011) *The politics of home. Belonging and nostalgia in Western Europe and the United States*, Londen: Palgrave Macmillan.
- Easterly, W. en R. Levine (1997) 'Africa's growth tragedy: Policies and ethnic divisions', *The Quarterly Journal of Economics* 112, 4: 1203-1250.
- Easterly, W. (2001) 'Can institutions resolve ethnic conflict?', *Economic Development and Cultural Change* 49, 4: 687-706.
- Einola, K. en N. Turgeon (2000) *Scandinavian television markets: A regional perspective*, Montreal: Université de Montréal.
- Elias, N. en J.L. Scotson (1965) *The established and the outsiders: A sociological inquiry into community problems*, Londen: Sage Publications.
- Elshout, J. en E. Tonkens (2009) 'Moslims trots op Nederland. Oudere autochtonen voelen zich veel minder thuis', *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 63, 7-8: 8-11.
- Engbersen, G. (2003) 'De armoede van sociaal kapitaal', *Economisch-Statistische Berichten* 88, 4398: D12-D13.
- Engbersen, G. (2009) Bestaat de samenleving om drie uur in de ochtend?, blz. 108-126 in Ministerie van Justitie (red.) *Justitie = Cohesie*, Den Haag: Ministerie van Justitie/Directie Algemene Justitiële Strategie.
- Engbersen, G., M. Iliès, A.S. Leerkes, E. Snel en R. van der Meij (2011) *Arbeidsmigratie in vieren. Bulgaren en Roemenen vergeleken met Polen*, Rotterdam: Erasmus Universiteit.

- Engbersen, G., J. Jansen, M. Faber, A. Leerkes en E. Snel (2014) *Migratiepatronen in dynamisch perspectief. Een pilotstudie naar veranderende patronen van arbeidsmigratie uit Polen, Bulgarije en Roemenië*, Rotterdam: CIMIC, Erasmus Universiteit.
- Engbersen, G., E. Snel, M. Kremer (red.) (2017) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Engbersen, G. en P. Scholten (red.) (2018) *De wereld in een stad: Migratiediversiteit en stedelijk beleid in Europa*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Esteban, W. en D. Ray (2011) 'Linking conflict to inequality and polarization', *The American Economic Review* 101, 4: 1345-1374.
- Fihel, A., A. Janicka, P. Kaczmarczyk en J. Nestorowicz (2015) *Free movement of workers and transitional arrangements: Lessons from the 2004 and 2007 enlargements*, Brussel: DG Employment, Social Affairs and Inclusion.
- Florida, R. (2005) *Cities and the creative class*, Londen: Routledge.
- Forrest R., en A. Kearns (2001) 'Social cohesion, social capital and the neighbourhood', *Urban Studies* 38, 12: 2125-2143.
- Friedkin, N. (2004) 'Social cohesion', *Annual Review of Sociology* 30: 409-425.
- Gemeente Eindhoven (2014) *Gebiedsverkenning maatschappelijk vastgoed Achtse Molen*, Eindhoven: Gemeente Eindhoven.
- Gesthuizen, M., T. van der Meer en P. Scheepers (2008) 'Ethnic diversity and social capital in Europe: Test of Putnam's thesis in European countries', *Scandinavian Political Studies* 32, 2: 121-142.
- Gheasi, M., P. Nijkamp en P. Rietveld (2011) 'Migrants and international economic linkages: A meta-overview', *Spatial Economic Analysis* 6, 4: 359-376.
- Gijsberts, M., T. van der Meer en J. Dagevos (2008) 'Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie?', blz. 309-336 in P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.) *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M., T. van der Meer en J. Dagevos (2012) "'Hunkering' down' in multi-ethnic neighborhoods? The effects of ethnic diversity on dimensions of social cohesion", *European Sociological Review* 28, 4: 527-537.
- Gijsberts, M. en M. Lubbers (2013) *Nieuw in Nederland: Het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. en M. Lubbers (2015) *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leefsituatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gören, E. (2014) 'How ethnic diversity affects economic growth', *World Development*, 59: 275-297.
- Gruijter, M. de, E. Smits van Waesberghe en H. Boutellier (2010) *'Een vreemde in eigen land': boze autochtone burgers over nieuwe Nederlanders en de overheid*, Amsterdam: Aksant.

- Gupta, V., P.J. Hanges en P. Dorfman (2002) 'Cultural clusters: Methodology and findings', *Journal of World Business* 37, 1: 11-15.
- Habermehl, N. (2014) *Migranten: Weblog over de migranten in Gouda*, Gouda: Goudanet.
- Halpern, D. (2005) *Social capital*, Cambridge: Polity Press.
- Harrison, J. (1980) 'Spanish economic history: From the restoration to the Franco regime', *Economic History Review* 33, 2: 259-275.
- Hengstmengel, W. (2011) *Sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpregio's: Naar een sociaal duurzaam Parkstad Limburg?*, Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Hernández, B., M.C. Hidalgo, M.E. Salazar-Laplace en S. Hess (2007) 'Place attachment and place identity in natives and non-natives', *Journal of Environmental Psychology* 27, 4: 310-319.
- Heyma, A., E. Berkhout, S. van der Werf en B. Hof (2008) *De economische impact van arbeidsmigratie uit de MOE-landen, Bulgarije en Roemenië: Een studie naar omvang, aard en economische effecten van arbeidsmigratie*, Amsterdam: SEO.
- Hiebert, D., J. Rath en S. Vertovec (2015) 'Urban markets and diversity: Towards a research agenda', *Ethnic and Racial Studies* 38, 1: 5-21.
- Hijink, J. (2014) *Beleving van veiligheid in aandachtswijken: Een analyse over onveiligheidsgevoelens en maatregelen van de Arnhemse wijkaanpak*, Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Hipp, J.R. (2007) 'Income inequality, race, and place: Does the distribution of race and class within neighborhoods affect crime rates?', *Criminology* 45, 3: 665-697.
- Hirschfield, A. en K.J. Bowers (1997) 'The effect of social cohesion on levels of recorded crime in disadvantaged areas', *Urban Studies* 34, 8: 1275-1295.
- Hirschi, T. (1969) *Causes of delinquency*, Berkeley: University of California Press.
- Hochschild, A.R. (2016). *Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right*, New York: The New Press,
- Hoekstra, M. (2018) 'Verbinding creëren in de buurt door beleidsinterventies. Inzichten uit Amsterdam, Stockholm en Wenen', blz. 97-107 in G. Engbersen en P. Scholten (red.) *De wereld in een stad: Migratiediversiteit en stedelijk beleid in Europa*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Hofstede, G., en M.H. Bond (1988) 'The Confucius connection: From cultural roots to economic growth', *Organizational Dynamics* 16, 4: 5-21.
- Hogenstijn, M. en D. van Middelkoop (2008) 'Zo werkt dat hier niet': *Gevestigden en buitenstaanders in nieuwe sociale en ruimtelijke kaders*, Delft: Eburon.
- Hollinger, D.A. (1995) *Postethnic America: Beyond multiculturalism*, New York: Basic Books.
- Hooghe, M. (2003) *Sociaal kapitaal in Vlaanderen: Verenigingen en democratische politieke structuur*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hopkins, A.G. (2002) 'Introduction: Globalisation – An agenda for historians', blz. 1-10 in A.G. Hopkins (red.) *The globalisation in world history*, Londen: Pimlico.
- House, R.J., P.J. Hanges, M. Javidan, P. Dorfman en V. Gupta (red.) (2004) *Culture, leadership and organizations. The GLOBE study of 62 societies*, Thousand Oaks: Sage Publications.

- Huijts, T., G. Kraaykamp en P. Scheepers (2014) 'Ethnic diversity and informal inter- and intra-ethnic contacts with the neighbors in the Netherlands: A comparison of natives and ethnic minorities', *Acta Sociologica* 57, 1: 41-57.
- Hulsbergen, C.T.A. (2011) *Van rosse buurt naar yuppenwijk: Onderzoek over de woonvoorkeuren van gentrifiers en non-gentrifiers in de Arnhemse gentrification wijk het Spijkerkwartier*, Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Hunt, J., en M. Gauthier-Loiselle (2010) 'How much does immigration boost innovation?', *American Economic Journal: Macroeconomics* 2, 2: 31-56.
- Ignatieff, M. (2017) *The ordinary virtues: Moral order in a divided world*, Cambridge: Harvard University Press.
- Inglehart, R. en C. Welzel (2010) 'Changing mass priorities: The link between modernization and democracy', *Perspectives on Politics* 8, 2: 551-567.
- Inspectie van het Onderwijs (2016) *Burgerschap op school: Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*.
- Jansen, J. en A. van Tuijl (2005) *Typisch Baarle: De puzzel (uit)gelegd*, Baarle-Nassau: Bruna Baarle-Nassau.
- Jaumotte, F., K. Koloskova en S.C. Saxena (2016) 'Impact of migration on income levels in advanced economies', *International Monetary Fund Spillover Notes* 8, 1-21.
- Jennissen, R., M. Blom en A. Oosterwaal (2009) 'Geregistreerde criminaliteit als indicator van de integratie van niet-westerse allochtonen', *Mens en Maatschappij* 84, 2: 207-233.
- Jennissen, R., N. van der Gaag en L. van Wissen (2006) 'Searching for similar international migration trends across countries in Europe', *Genus: Journal of Population Sciences* 62, 2: 37-64.
- Jennissen, R. (2011a) 'Ethnic migration in Central and Eastern Europe: Its historical background and contemporary flows', *Studies in Ethnicity and Nationalism* 11, 2: 252-270.
- Jennissen, R. (2011b) 'Arbeidsmigratie en de daarmee gepaard gaande gezinsmigratie naar Nederland: Een kwalitatieve toekomstverkenning', *Tijdschrift voor Politieke Economie – Digitaal* 5, 4: 17-36.
- Jennissen, R. (2013) 'De instroom van buitenlandse arbeiders en de migratiegeschiedenis van Nederland na 1945', *Justitiële Verkenningen* 39, 6: 9-31.
- Jennissen, R. en L. van Wissen (2015) 'The distribution of asylum seekers over Northern and Western European countries, 1985-2005', *Genus: Journal of Population Sciences* 71, 2: 109-132.
- Jones, R.P. (2016) 'How 'value voters' became 'nostalgia voters'', *The Atlantic*, 23 februari 2016.
- Jong, L. de (2017) *Den Haag zijn we met z'n allen. Pilot: Een nieuwe Haagse aanpak op inburgering 2017*, Den Haag: Gemeente Den Haag.
- Kalsbeek, W. (1997) 'Arbeidsinpassing van hoog opgeleide vluchtelingen in Nederland', blz. 3-12 in Forum (red.) *We laten talent toch niet lopen*, Utrecht: Forum.
- Kalule-Sabiti, I., D. Lucas en Y. Amoateng (2003) 'Stripping South Africa of its human capital', *Development Bulletin* 62: 126-128.

- Kemnitz, A. (2009) 'Native welfare losses from high skilled immigration', *International Tax and Public Finance* 16, 4: 560-570.
- Kivisto, P. en P.R. Croll (2012) *Race and ethnicity: The basics*, New York: Routledge.
- Kogovšek Šalamon, N. en V. Bajt (red.) (2016) *Razor-wired: Reflections on migration movements through Slovenia in 2015*, Ljubeljana: Peace Institute.
- Kok, M. (2012) *12 tuinen in Eindhoven*, Amsterdam: Nederlandse Tuinenstichting.
- Koopmans, R., B. Lancee en M. Schaeffer (red.) (2015) *Social cohesion and immigration in Europe and North America. Mechanisms, conditions and causality*, New York: Routledge.
- Kremer, L. (2002) 'Rezente Entwicklungen in Dialekt und Umgangssprache (am Beispiel des westlichen Rheinlands)', *Germanistische Mitteilungen* 56: 98-102.
- Kremer, M. (2013) *Vreemden in de verzorgingsstaat: Hoe arbeidsmigratie en sociale zekerheid te combineren*, Den Haag: Boom Lemma.
- Lakeman, P. (1999) *Binnen zonder kloppen: Nederlandse immigratiepolitiek en de economische gevolgen*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Lancee, B. en J. Dronkers (2008) 'Etnische diversiteit, sociaal vertrouwen in de buurt en contact van allochtonen en autochtonen met de burens', *Migrantenstudies* 24, 4: 224-249.
- Lancee, B. en J. Dronkers (2011) 'Ethnic, religious and economic diversity in Dutch neighborhoods: Explaining quality of contact with neighbors, trust in the neighborhood and inter-ethnic trust', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37, 4: 597-681.
- Latomaa, S. en P. Nuolijärvi (2002) 'The language situation in Finland', *Current Issues in Language Planning* 3, 2: 95-202.
- Le, T.N. en G. Stockdale (2008) 'Acculturative dissonance, ethnic identity, and youth violence', *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology* 14, 1: 1-9.
- Letki, N. (2008) 'Does diversity erode social cohesion? Social capital and race in British neighbourhoods', *Political Studies* 56, 1: 99-126.
- Liem, P. en T. Veld (2005) *De integratie van Surinamers: Voortgang en stagnatie. De sociaal-economische en sociaal-culturele integratie van Surinamers in Nederland*, Rotterdam: ISEO.
- Longhi, S., P. Nijkamp en J. Poot (2006) 'The fallacy of 'job robbing': A meta-analysis of estimates of the effect of immigration on employment', *Journal of Migration and Refugee Issues* 1, 4: 131-152.
- Lucassen, J. en R. Penninx (1994) *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Luyten, M. (2015) *Het geluk van Limburg*, Amsterdam: De Bezige Bij.
- Maden, T. (1993) 'Crime, culture and ethnicity', *International Review of Psychiatry* 5, 2-3: 281-289.
- Maes, U. (2004) 'Victor Delecourt: De Columbus van het Limburgs? Een vergeten pionier van de Nederlandse dialectgeografie', *Taal & Tongval* 56, 1: 65-80.
- Mansvelt Beck, J. (1993) 'Spanje, van emigratie- naar immigratieland', *Migrantenstudies* 9, 4: 7-22.

- Maré, D.C., R. Fabling en S. Stillman (2014) 'Innovation and the local workforce', *Papers in Regional Science* 93, 1: 183-201.
- Massey, D.S. (2003) 'Patterns and processes of international migration in the 21st century', paper voor de conferentie 'African Migration in Comparative Perspective', Johannesburg, 4-7 juni.
- McCoskey, S. en C. Kao. (1999) *A Monte Carlo comparison of tests for cointegration in panel data*, Syracuse: Center for Policy Research.
- McPherson, M., L. Smith-Lovin en J.M. Cook (2001) 'Birds of a feather: Homophily in social networks', *Annual Review of Sociology* 27: 415-444.
- Meer, T. van der en J. Tolsma (2014). 'Ethnic diversity and its effects on social capital', *Annual Review of Sociology* 40: 459-78.
- Melossi, D. (2008) *Controlling crime, controlling society: Thinking about crime in Europe and America*, Cambridge: Polity Press.
- Miller, R.A. (1971) *Japanese and the other Altaic languages*, Chicago: University of Chicago Press.
- Ministerie van Justitie (2009) *Justitie = Sociale cohesie*, Den Haag: Ministerie van Justitie/ Directie Algemene Justitiële Strategie.
- Misztal, B.A. (2000) *Informality. Social theory and contemporary practice*, Londen: Routledge.
- Moeller, G.L. (1989) 'Fear of criminal victimization: The effect of neighborhood racial composition', *Sociological Inquiry* 59, 2: 208-221.
- Montalvo, J.G. en M. Reynal-Querol (2005) 'Ethnic diversity and economic development', *Journal of Development Economics* 76, 2: 293-323.
- Morley, B. (2006) 'Causality between economic growth and immigration: An ARDL bounds testing approach', *Economics Letters* 90, 1: 72-76.
- Muus, P.J. en E.W. van Dam (1998). *Comparative research on international migration and international migration policy: Migration from the Maghreb and Turkey to the European Union, and from Mexico, Guatemala and El Salvador to the United States*, Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Nagy, B. (2016) 'Hungarian asylum law and policy in 2015-2016: Securitization instead of loyal cooperation', *German Law Journal* 17, 6: 1033-1081.
- Nathan, M. (2011) The economics of super-diversity: Findings from British cities, 2001-2006, *SERC Discussion Paper* 68.
- Nathan, M. en N. Lee (2011) 'Does cultural diversity help innovation in cities: Evidence from London firms', *SERC Discussion Paper* 69.
- Niebuhr, A. (2010) 'Migration and innovation: Does cultural diversity matter for regional R&D activity?' *Papers in Regional Science* 89, 3: 563-585.
- Nierop, T. (1995) 'Globalisering, internationale netwerken en de regionale paradox', blz. 36-60 in J. Heilbron en N. Wilterdink (red.) *Mondialisering: De wording van de wereldsamenleving*, Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Nye, F.I. (1958) *Family relationships and delinquent behaviour*, New York: John Wiley.
- Obdeijn, H. en M. Schrover (2008) *Komen en gaan: Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*, Amsterdam: Bert Bakker.

- Öberg, S. en H. Boubnova (1993) 'Ethnicity, nationality and migration potentials in Eastern Europe', blz. 234-256 in R. King (red.) *Mass migration in Europe: The legacy and the future*, Londen: Belhaven.
- Öberg, P., S. Oskarsson en T. Svensson (2011) 'Similarity vs. homogeneity: Contextual effects in explaining trust', *European Political Science Review* 3, 3: 345-369.
- Olislaegers, W. (2006) *Groete öt Bòòl: Bòlse dialectwoorden*, Baarle-Hertog/Baarle-Nassau: Heemkundekring Amalia van Solms.
- Ooijevaar, J. en C. Bloemendal (red.) (2016) *Jaarrapport integratie 2016*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Oostindie, G. (2010) *Postkoloniaal Nederland: Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Oostindie, G. en J. Schoorl (2011) Postkoloniale migratie, blz. 251-285 in R. Jennissen (red.) *De Nederlandse migratiekaart: Achtergronden en ontwikkelingen van verschillende internationale migratietypen*, Den Haag: Boom Juridisch.
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006) *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Osgood, D.W. en J.M. Chambers (2000) 'Social disorganization outside the metropolis: An analysis of rural youth violence', *Criminology* 38, 1: 81-116.
- Ottaviano, G.I. en G. Peri (2006) 'The economic value of cultural diversity: Evidence from US cities', *Journal of Economic Geography* 6, 1: 9-44.
- Ozgen, C., P. Nijkamp en J. Poot (2013) 'The impact of cultural diversity on firm innovation: Evidence from Dutch micro-data', *IZA Journal of Migration* 2, 1: 1-24.
- Pakosie, A.R.M. (2005) De marrons van Suriname, *Siboga: Tijdschrift van en over de Marrons* 15, 1: 1-10.
- Parrotta, P., D. Pozzoli en M. Pytlikova (2012) 'Does labor diversity affect firm productivity?', *IZA Discussion Paper* 6973, Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit.
- Parrotta, P., D. Pozzoli en M. Pytlikova (2014) 'The nexus between labor diversity and firm's innovation', *Journal of Population Economics* 27, 2: 303-364.
- Pedroni, P. (2004) 'Panel cointegration: Asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis', *Econometric Theory* 20, 3: 597-625.
- Pessireron, S. (2003) *Molukkers in Nederland: 'Wij kwamen hier op dienstbevel...': Kampverhalen uit Lage Mierde*, Arnhem: Aletta.
- Pettigrew, T.F. en L.R. Tropp (2006) 'A meta-analytic test of intergroup contact theory', *Journal of Personality and Social Psychology* 90, 5: 751-783.
- Pickett, J.T., T. Chiricos, K.M. Golden en M. Gertz (2012) 'Reconsidering the relationship between perceived neighborhood racial composition and whites' perceptions of victimization risk: Do racial stereotypes matter?', *American Society of Criminology* 50, 1: 145-186.
- Pinder, S.O. (2010) *The politics of race and ethnicity in the United States: Americanization, de-Americanization, and racialized ethnic groups*, New York: Palgrave Macmillan.

- Price, R. (2002) 'Maroons in Suriname and Guyane: How many and where', *New West Indian Guide* 76, 1-2: 81-88.
- Protte, K. (2000) 'Vom Streitfall zum "Mustergarten Europas" – Drei Beispiele aus dem deutsch-niederländischen Grenzgebiet', blz. 126-131 in P. Rösgen (red.) *Deutschland – Niederlande: Heiter bis wolkig*, Bonn: Bouvier Verlag.
- Putnam, R.D. (1995) 'Turning in, turning out: The strange disappearance of social capital in America', *Political Science & Politics* 28, 4: 664-683.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of American community*, New York: Simon and Schuster.
- Putnam, R.D. (2007) 'E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century', *Scandinavian Political Studies* 30, 2: 137-174.
- Quick, M. en J. Law (2015) 'Analyzing the influence of ethnic composition and immigrant residents on the spatial distribution of violent crime', blz. 227-243 in F. Harvey en Y. Leung (red.) *Advances in spatial data handling and analysis*, Cham: Springer International Publishing.
- Rabo, G. (2006) 'Die Gründung der Syrisch-Orthodoxen Kirche in der Diaspora', blz. 89-105 in T. Martikainen (red.) *Ego sum qui sum: Festschrift für Jouko Martikainen (zu seinem 70. Geburtstag)*, Turku: Åbo Akademi.
- Reese, G., M.C. Steffens en K.J. Jonas (2013) 'When black sheep make us think: Information processing and devaluating of in- and out-group norm deviants', *Social Cognition* 31, 4: 482-503.
- Reynal-Querol, M. (2002). 'Ethnicity, political systems, and civil wars', *Journal of Conflict Resolution* 46, 1: 29-54.
- Ridder, J. den, M. den Draak, P. van Houwelingen en P. Dekker (2014) *Continu onderzoek burgerperspectieven 2014, 4e kwartaal*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Riek, B.M., E.W. Mania en S.L. Gaertner (2006) 'Intergroup threat and out-group attitudes: A meta-analytic review', *Personality and Social Psychology Review* 10, 4: 336-353.
- RMO (2005) *Niet langer met de ruggen naar elkaar: Een advies over verbinden*, Den Haag: Sdu.
- Roodenburg, H., R. Euwals en H. ter Rele (2003) *Immigration and the Dutch economy*, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Sağ, A. (2012) *PKK-activiteiten in Nederland*, Utrecht: Instituut voor Turkse studies.
- Samers, M. (2010) *Migration*, Londen: Routledge.
- San, M. van, J. de Boom en A. van Wijk (2007) *Verslaafd aan een flitsende levensstijl: Criminaliteit van Antilliaanse Rotterdammers*, Rotterdam: RISBO.
- Sanders, F.C. en M. Dautzenberg (2010) Ontmoetingsplekken, fundament voor houdbare wijken, *NIROV Volkshuisvesting* 5: 43-47.
- Savelkoul, M. (2014) *Ethnic diversity and social capital: Testing underlying explanations derived from conflict and contact theories in Europe and the United States*, Enschede: Ipskamp.
- Scheele, J. (2011) *Haute couture in a working class quarter: The way inhabitants and newcomers experience gentrification in their neighbourhood*, Nijmegen: Radboud Universiteit.

- Scheepers, P., M. Gijsberts en M. Coenders (2002) 'Ethnic exclusionism in European countries: Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat', *European Sociological Review* 18, 1: 17-34.
- Scheepers, P., H. Schmeets en B. Pelzer (2013) 'Hunkering down as disruption of community cohesion: Municipal-, neighborhood- and individual-level effects', *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 72: 91-106.
- Schmeets, H. en S. te Riele (2014) 'Delining social cohesion in the Netherlands?', *Social Indicators Research* 115, 2: 791-812
- Schmeets, H. (2017) 'Vertrouwen in elkaar en in de samenleving', *WRR Working Paper* 26, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Schreck, C.J., J.M. McGloin en D.S. Kirk (2009) 'On the origins of the violent neighborhood: A study of the nature and predictors of crime-type differentiation across Chicago neighborhoods', *Justice Quarterly* 26, 4: 771-794.
- Semyonov, M., A. Gorodzeisky en A. Glikman (2012) 'Neighborhood ethnic composition and resident perceptions of safety in European countries', *Social Problems* 59, 1: 117-135.
- Sennett, R. (red.) (1969) *Classic essays on the culture of cities*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Severiens, S., R. Wolff en S. van Herpen (2014) 'Teaching for diversity: A literature overview and an analysis of the curriculum of a teacher training college', *European Journal of Teacher Education* 37, 3: 295-311.
- Sherif, M. en C.W. Sherif (1969) 'Ingroup and intergroup relations: Experimental analysis', blz. 221-266 in M. Sherif en C.W. Sherif (red.) *Social psychology*, New York: Harper & Row.
- Sluiter, R., J. Tolsma en P. Scheepers (2015) 'At which geographic scale does ethnic diversity affect intra-neighborhood social capital?', *Social Science Research* 54: 80-95.
- Smeeke, A. en L. Mulder (2016) 'Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders', *WRR Working Paper* 22, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Smeeke, A. en M. Verkuyten (2015) 'The presence of the past: Identity continuity and group dynamics', *European Review of Social Psychology* 26, 1: 162-202.
- Snel, E., G.J. Custers en G. Engbersen (2018) 'Ongelijkheid in de participatiestad: Stadsbuurten en burgerparticipatie', *Mens en Maatschappij* 93, 1: 31-58.
- Snel, E., M. 't Hart en G. Oliviera (2015) *Veiligheid en veiligheidsbeleving in Rotterdam: Analyse van gegevens uit het Wijkprofiel*, Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Sniderman, P.M. en A. Hagendoorn (2007) *When ways of life collide: Multiculturalism and its discontents in the Netherlands*, Princeton: Princeton University Press.
- Steenbeek, W. en J.R. Hipp (2011) 'A longitudinal test of social disorganization theory: Feedback effects among cohesion, social control, and disorder', *Criminology* 49, 3: 833-871.
- Stephan, W.G. en C.W. Stephan (2000) 'An integrated threat theory of prejudice', blz. 23-45 in S. Oskamp (red.) *Reducing prejudice and discrimination*, Claremont: Psychology Press.

- Swanenberg, J. (2010) Dialectgrenzen in Noord-Brabant, tussen 1937 en 2009, *Taal en Tongval* 62, 1: 71-85.
- Tavares, J. en R. Wacziarg (2001) 'How democracy affects growth', *European Economic Review* 45, 8: 1341-1378.
- Thomas, P.M. (2011) 'Theoretical articulation on immigration and crime', *Homocide Studies* 15, 4: 383-403.
- Tolsma, J., T. van der Meer en M. Gesthuizen (2009) 'The impact of neighbourhood and municipality characteristics on social cohesion in the Netherlands', *Acta Politica* 44, 3: 286-313.
- Tuhuteru, S.D. (2006) *Hoe een zwarte Nederlander een Nederlandse Molukker werd: Een onderzoek inzake de wisselwerking tussen beleidsclassificaties in het Molukkersbeleid en de identiteitsvorming onder Molukkers in Nederland in relatie tot integratie*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Uchida, C.D., M.L. Swatt, S.E. Solomon en S. Varano (2014) *Neighborhoods and crime: Collective efficacy and social cohesion in Miami-Dade County*, Rockville: NCJRS.
- UNHCR (2000) *Refugees by numbers*, Genève: UNHCR.
- United Nations (1998) *World population monitoring 1997: International migration and development*, New York: United Nations.
- United Nations Division of Statistics (2016) *Composition of macro geographical (continental) regions, geographical sub-regions and selected economic and other groupings*, New York: United Nations.
- Uppenberg, K. (2009) 'Innovation and economic growth', *EIB Papers*, 14, 1.
- Veenman, J. (red.) (1996) *Keren de kansen? De tweede-generatie allochtonen in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. en Th. Roelandt (red.) (1994) *Onzeker bestaan: De maatschappelijke positie van Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in Nederland*, Amsterdam: Boom.
- Vermeulen, H. en R. Penninx (red.) (1994) *Het democratisch ongeduld: De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vertovec, S. (2007) 'Super-diversity and its implications', *Ethnic and Racial Studies* 30, 6: 1024-1054.
- Vervoort, M., H. Flap, en J. Dagevos (2011) 'The ethnic composition of the neighbourhood and ethnic minorities' social contacts: Three unresolved issues', *European Sociological Review* 27, 5: 586-605.
- Visser, M., M. Scholte en P. Scheepers (2013) 'Fear of crime and feelings of unsafety in European countries: Macro and micro explanations in cross-national perspective', *The Sociological Quarterly* 54, 2: 278-301.
- Vogel, J. (2005) *Nabije vreemden: Een eeuw wonen en samenwonen*, Den Haag: Sdu.
- Völker, B., H. Flap en S. Lindenberg (2007) 'When are neighbourhoods communities? Community in Dutch neighbourhoods', *European Sociological Review* 23, 1: 99-114.
- Waldinger, R.D., H. Aldrich en R. Ward (1990) *Ethnic entrepreneurs: Immigrant business in industrial societies*, Newbury Park: Sage Publications.

- Weidenhaus, G. (2015) *Soziale Raumzeit*, Berlijn: Suhrkamp Verlag.
- Wesseling, H.L. (1991) *Verdeel en heers: De deling van Afrika 1880-1914*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Wessendorf, S. (2010) *Commonplace diversity: Social interactions in a super-diverse context*, Londen: Palgrave Macmillan.
- Wessendorf, S. (2014) 'Being open, but sometimes closed'. Conviviality in a super-diverse London neighbourhood', *European Journal of Cultural Studies* 17, 4: 392-405.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2001) *Nederland als immigratiesamenleving*, Den Haag: Sdu.
- White, P.E. (1993) 'The social geography of immigrants in European cities: The geography of arrival', blz. 47-66 in R. King (red.) *The new geography of European migrations*, Londen: Belhaven.
- Williford, A., P.J. Fite, M. Johnson-Motoyama en A.L. Frazer (2015) 'Acculturative dissonance and risks for proactive and reactive aggression among Latino/a adolescents: Implications for culturally relevant prevention and interventions', *The Journal of Primary Prevention* 36, 6: 405-418.
- Wong, P.K., Y.P. Ho en E. Autio (2005) 'Entrepreneurship, innovation and economic growth: Evidence from GEM data', *Small Business Economics* 24, 3: 335-350.
- Wrong, D. (1994) *The problem of order*, Cambridge: Harvard University Press.
- Zellner, A. (1962) 'An efficient method of estimating seemingly unrelated regressions and tests for aggregation bias', *Journal of the American Statistical Association* 57, 298: 348-368.
- Zorlu, A. en M. Blom (2005) 'Multivariate analyses', blz 61-70 in M. Blom, J. Oudhof, R.V. Bijl en B.F.M. Bakker (red.) *Verdacht van criminaliteit: Allochtonen en autochtonen nader bekeken*, Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

BIJLAGE 3.1 DE INDELING VAN LANDEN VAN HERKOMST VAN INWONERS VAN NEDERLAND IN GEO-LINGUIÏSTISCHE GROEPEN¹

In deze verkenning is voor een geo-linguïstische clustering gekozen in plaats van de veelgebruikte tweedeling ‘westers’ en ‘niet-westers’ of een zuiver geografische indeling van landen. Migranten zijn inmiddels zo verschillend wat betreft herkomstland en sociaal-economische status dat de verzamelbegrippen ‘westers’ en ‘niet-westers’ niet onderscheidend genoeg zijn. Dat geldt ook voor het Amerikaanse ‘ethnoracial pentagon’, dat is gebaseerd op een vijfdeling in African American, Asian Americans, Whites, Native Americans en Hispanics (Brubaker 2004).

Een geo-linguïstische clustering kan ook meer verfijning bieden dan louter op geografie gebaseerde clusteringen. Bij een geo-linguïstische clustering zijn we niet volledig gebonden aan vaststaande geografische begrippen zoals continenten. Geografisch ver uiteenliggende landen, bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk en Nieuw-Zeeland, kunnen toch vanwege taalkundig-culturele verwantschap bij elkaar worden ondergebracht in een geo-linguïstische clustering.

Voor onze indeling naar herkomstlanden hebben we gekozen voor een aggregatie op basis van geografie en taal, aangevuld met religie en soms met het politieke systeem in de herkomstlanden. Dat hebben we gedaan omdat we ervan uitgaan dat deze kenmerken een zelfstandig effect hebben op gedrag, naast de standaard sociaal-economische achtergrondvariabelen. Ligging, taal en religie zijn redelijk goed objectief vast te stellen. We zullen dan ook vooral gebruikmaken van deze aspecten, waarbij taal de voorkeur geniet boven religie. Dit omdat taal essentieel is voor vele interacties tussen personen waardoor groepen kunnen ontstaan. Het politieke systeem in het herkomstland gebruiken we alleen om de verdeling van landen in geo-linguïstische groepen verder scherp te stellen.

Onze clustering gaat uit van de kenmerken van de in Nederland aanwezige migrantenpopulatie. Daarom is bijvoorbeeld Zuid-Afrika ingedeeld bij de Angelsaksische landen. Hieronder lichten wij de indeling nader toe.

ANGELSAKSISCHE LANDEN

De voertaal van de meeste inwoners van Angelsaksische landen is Engels. Ook Zuid-Afrika wordt tot deze landen gerekend.² Deze cluster is de enige waarvan de landen niet enigszins bij elkaar in de buurt liggen. Dit komt door de sterke invloed die het *British empire*, ‘waar de zon nooit onderging’, op deze landen heeft gehad (Ashkanasy et al. 2002).

DUITSTALIGE LANDEN

Tot deze groep behoren de landen die het Duits als voertaal hebben. Ook Zwitserland en Luxemburg worden tot deze categorie gerekend ondanks dat Duits niet de eerste taal is van een groot deel van de bevolking van deze landen.

SCANDINAVISCHE LANDEN

Er wordt in elk van deze landen een Noord-Germaanse taal gesproken (Einola en Turgeon 2000). Dit geldt tot op zekere hoogte ook voor Finland waar Zweeds één van de officiële landstalen is, naast het Fins en het Samisch, die geen Noord-Germaanse maar Finoegrisc talen zijn. De meeste Finnen beschikken over enige kennis van de Zweedse taal, omdat het voor alle scholieren in Finland verplicht is om Zweeds te leren (Latomaa en Nuolijärvi 2002).

MEDITERRAAN EUROPA

In deze landen wordt overwegend een Romaanse taal of Grieks gesproken. Dit geldt overigens niet voor Malta en Israël, waar de bevolking voor het grootste deel Semitische talen spreekt. Het laatstgenoemde land heeft sowieso een wat bijzondere positie binnen deze groep.³

MIDDEN- EN OOST-EUROPA

In veel Midden- en Oost-Europese landen spreekt het grootste deel van de bevolking een (Balto-)Slavische taal. Dit geldt echter niet voor Albanië, Armenië, Estland, Georgië, Hongarije, Kosovo, Moldavië en Roemenië. Al deze landen hebben echter in meer of mindere mate een Slavisch sprekende minderheidsgroep binnen hun landsgrenzen. Daarnaast heeft ook de niet-Slavische bevolking vaak wel enige kennis van een Slavische taal, bijvoorbeeld Russisch of Servisch (in Kosovo). De Midden- en Oost-Europese landen hebben een op communistische leest geschoeide planeconomie gehad. Alle personen die voor 1991 geboren zijn in de voormalige Sovjet-Unie – dus ook in de voormalige Aziatische Sovjetrepublieken – worden ook als een persoon met een Oost-Europese achtergrond gezien. Dit is onvermijdelijk aangezien we van het overgrote deel van deze mensen de republiek waar ze geboren zijn niet meer kunnen achterhalen in de bevolkingsstatistiek. Deze problematiek is waarschijnlijk niet erg groot, aangezien we kunnen aannemen dat het grootste deel van de in Nederland verblijvende mensen met als herkomstland de voormalige Sovjet-Unie, behoort tot de zogenoemde Oost-Slaven (Russen, Oekraïners en Wit-Russen)⁴ of tot de volkeren van de Baltische staten. In Nederland verblijvende mensen met een migratieachtergrond die na 1991 zijn geboren in een voormalige Aziatische Sovjetrepubliek⁵ behoren niet tot de groep Midden- en Oost-Europeanen. Hierbij is weer een uitzondering gemaakt voor Armenië en Georgië. Deze overwegend christelijke landen in Transkaukasië

worden, in tegenstelling tot het overwegend islamitische Turkstalige buurland Azerbeidzjan, ook tot de Midden- en Oost-Europese landen gerekend.⁶ Personen met als herkomstland de voormalige Duitse Democratische Republiek maken geen deel uit van deze groep.

ARABISCHE LANDEN

Dit zijn de landen waarin het merendeel van de bevolking Arabisch als moedertaal heeft. Deze landen zijn gesitueerd in Noord-Afrika en in het zuidwesten van Azië. De islam is in deze landen de godsdienst met verreweg de meeste aanhangers. Mauritanië, Tsjad, Soedan en Djibouti maken geen deel uit van deze groep landen omdat meer dan de helft van de inwoners (en waarschijnlijk ook van de in Nederland woonachtige mensen met een migratieachtergrond die afkomstig zijn uit deze contreien) tot etnisch niet-Arabische bevolkingsgroepen behoort, ook al is Arabisch de officiële taal van deze landen. Marokko wordt niet tot deze groep gerekend, hoewel dit land onmiskenbaar trekken heeft van een Arabisch land. De reden hiervoor is dat de migranten uit Marokko die in Nederland verblijven voor het grootste deel een afwijkende migratiegeschiedenis hebben vergeleken met de migranten uit de overige Arabische landen. Veel Marokkaanse migranten behoren bovendien tot de niet-Arabische Riffijnse bevolking van Marokko.

SUB-SAHARA-AFRIKA

Dit zijn alle Afrikaanse landen met uitzondering van de landen die behoren tot de Arabische landen en Zuid-Afrika. Op de landen in de hoorn van Afrika en Madagaskar na, spreekt de bevolking van deze landen voornamelijk Niger-Congotalen. Deze landen hebben veelal kunstmatig getrokken grenzen en kennen veel etno-linguïstische groepen.

LATIJS-AMERIKA

Onder de Latijns-Amerikaanse landen verstaan we hier alle landen in de Amerika's met uitzondering van de Verenigde Staten, Canada, Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen. Verreweg de meeste inwoners van deze landen spreken Spaans of Portugees. Engelstalige landen in het Caribisch gebied zoals Jamaica, Trinidad en Tobago of de Bahama's worden in deze studie ook tot de Latijns-Amerikaanse landen gerekend. Door het koloniale verleden en de grootschalige immigratie vanuit Zuid-Europa vinden we in deze landen culturele kenmerken uit mediterrane landen.

ZUID-AZIË

In deze landen leven vele verschillende etno-linguïstische en religieuze groepen. De meeste mensen spreken er een Indo-Arische taal.⁷ Dit zijn de landen die voortgekomen zijn uit het voormalige Britse rijk op het Indisch subcontinent. Ook personen met als herkomstland

Nepal en Bhutan worden in deze studie als personen met een Zuid-Aziatische achtergrond gezien. Door het koloniale verleden zijn ook Britse gewoonten en tradities in de cultuur doorgesijpeld.

CENTRAAL-AZIË

Dit zijn de landen in het geografische hart van Azië waar een Turkse of Iraanse taal wordt gesproken. De islam is de meest voorkomende godsdienst in deze landen. Pakistan zou ook tot deze landen gerekend kunnen worden. Echter, hoewel er ook in Pakistan Iraanse taalvarianten (bijvoorbeeld Pasjtoe of Beloetsji) worden gesproken, spreekt de meerderheid van de inwoners van dit land een Indo-Arische taal (bijvoorbeeld Punjabi, Sindhi of Urdu). Uiteraard wordt ook in Turkije een Turkse taal gesproken. We hebben ervoor gekozen om Turkije niet bij Centraal-Azië in te delen, omdat migranten uit Turkije, net als die uit Marokko, een afwijkende migratiegeschiedenis hebben.

OOST-AZIË

De meeste inwoners van de Oost-Aziatische landen spreken een Sino-Tibetaanse of een (Macro-)Altaïsche⁸ taal. Confucianistische denkbepelden hebben de samenleving in deze landen sterk beïnvloed. Het confucianisme streeft naar een stabiele samenleving waarin respect voor elkaar en voor de bestaande verhoudingen hoog in het vaandel staan (Hofstede en Bond 1988).

ZUIDOOST-AZIË EN DE PACIFIC

Dit zijn landen in tropisch Azië die niet op het Indisch subcontinent liggen met uitzondering van Indonesië, en de landen in Oceanië met uitzondering van Australië en Nieuw Zeeland. In deze landen spreken de meeste mensen een taal die behoort tot de Austroaziatische of Austronesische taalfamilie of tot de Tai-Kadaitalen. Een uitzondering hierop is het Birmees. Taalkundigen rekenen deze taal tot de Sino-Tibetaanse taalfamilie. Indonesië maakt geen deel uit van deze groep landen omdat de meeste inwoners van Nederland met wortels in Indonesië/voormalig Nederlands-Indië (kinderen van) *totoks* of *indo's* zijn.

VOORMALIGE WEST-INDISCHE KOLONIËN

Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen vormen samen de groep 'Voormalige West-Indische koloniën'. Personen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond hebben een relatief veel kennis van de Nederlandse taal en cultuur. Toch zijn er ook de nodige culturele verschillen met de bevolking met een Nederlandse achtergrond. Een voorbeeld hiervan is het relatief vaak voorkomen van de matrifocale gezinsstructuur onder Antilliaanen en Creoolse Surinamers.⁹

Tabel b3.1. De indeling van landen van herkomst in verschillende geo-linguïstische groepen

Angelsaksische landen	Australië, Canada, Gibraltar, Ierland, Isle of Man, Kanaaleilanden, Nieuw-Zeeland, Verenigde Staten, Verenigd Koninkrijk, Zuid-Afrika
Duitstalige landen	Duitsland, Liechtenstein, Luxemburg, Oostenrijk, Zwitserland
Scandinavische landen	Denemarken, Faeröer Eilanden, Finland, Groenland, IJsland, Noorwegen, Zweden
Mediterrane landen	Andorra, Cyprus, Frankrijk, Griekenland, Israël, Italië, Malta, Monaco, Portugal, San Marino, Spanje
Midden- en Oost-Europa	Albanië, Armenië, Bosnië-Herzegovina, Bulgarije, Estland, Georgië, Hongarije, Kosovo, Kroatië, Letland, Litouwen, Macedonië, Moldavië, Montenegro, Oekraïne, Polen, Roemenië, Rusland, Servië, Slovenië, Slowakije, Tsjecho-Slowakije, voormalig Joegoslavië, voormalige Sovjet-Unie, voormalig Tsjecho-Slowakije, Wit-Rusland
Arabische landen	Algerije, Arabische Democratische Republiek Sahara, Bahrein, Egypte, Irak, Jemen, Jordanië, Koeweit, Libanon, Libië, Oman, Palestijnse Autoriteit, Qatar, Saudi-Arabië, Syrië, Tunesië, Verenigde Arabische Emiraten
Latijns-Amerika	Amerikaanse Maagdeneilanden, Anguilla, Antigua en Barbuda, Argentinië, Bahama's, Barbados, Belize, Bermuda, Bolivia, Britse Maagdeneilanden, Brazilië, Chili, Colombia, Costa Rica, Cuba, Dominica, Dominicaans Republiek, Ecuador, El Salvador, Falklandeilanden, Frans Guyana, Grenada, Guadeloupe, Guatemala, Guyana, Haïti, Honduras, Jamaica, Kaaimaneilanden, Martinique, Mexico, Montserrat, Nicaragua, Panama, Panamakanaal-zone, Paraguay, Peru, Puerto Rico, Sint Kitts en Nevis, Sint Lucia, Sint Vincent en Grenadines, Trinidad en Tobago, Turks en Caicoseilanden, Uruguay, Venezuela
Sub-Sahara-Afrika	Angola, Benin, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Centraal Afrikaans Republiek, Comoren, Congo-Brazzaville, Congo-Kinshasa, Djibouti, Equatoriaal-Guinea, Eritrea, Ethiopië, Gabon, Gambia, Ghana, Guinee, Guinee-Bissau, Ivoorkust, Kaapverdië, Kameroen, Kenia, Lesotho, Liberia, Madagaskar, Malawi, Mali, Mauritanië, Mauritius, Mayotte, Mozambique, Namibië, Niger, Nigeria, Réunion, Rwanda, Sao Tomé en Príncipe, Senegal, Seychellen, Sierra Leone, Sint Helena, Soedan, Somalië, Swaziland, Tanzania, Togo, Tsjad, Uganda, Zambia, Zimbabwe, Zuid-Soedan
Zuid-Azië	Bangladesh, Bhutan, Brits territorium in de Indische Oceaan, India, Maldiven, Nepal, Pakistan, Sri Lanka
Centraal-Azië	Afghanistan, Azerbeidzjan, Iran, Kazachstan, Kirgizië, Oezbekistan, Tadzjikistan, Turkmenistan
Zuidoost-Azië en de Pacific	Amerikaans Samoa, Birma, Brunei, Cambodja, Cookeilanden, Fiji, Filipijnen, Frans-Polynesië, Guam, Kiribati, Laos, Maleisië, Marshall eilanden, Micronesië, Nauru, Nieuw-Caledonië, Noordelijke Marianen, Palau, Papoea Nieuw-Guinea, Singapore, Solomoneilanden, West-Samoa, Thailand, Timor-Leste, Tonga, Tuvalu, Vanuatu, Vietnam, Wallis en Futuna
Oost-Azië	China, Hongkong, Japan, Macau, Mongolië, Noord-Korea, Taiwan, Zuid-Korea

Voormalige West-Indische koloniën Suriname, voormalige Nederlandse Antillen (Caribisch Nederland, Aruba, Curaçao en Sint-Maarten)

Aparte landen:

België

Indonesië/voormalig Nederlands-Indië

Marokko

Nederland

Turkije

NOTEN

- 1 Deze indeling is voor een groot deel gebaseerd op de door Blom en Jennissen (2014) gehanteerde indeling, die zij hebben gebruikt in een onderzoek naar de betrokkenheid van verschillende etnische groepen bij verschillende soorten criminaliteit. Blom en Jennissen splitsen de groep met een westerse migratieachtergrond echter niet verder op dan in de categorieën ‘westers’ en ‘Oost-Europees’. We willen in deze studie deze groep opdelen in meer dan twee categorieën. De landenindeling van het GLOBE project (House et al. 2004) hebben we hierbij als inspiratiebron gebruikt.
- 2 Gedurende het apartheidregime in Zuid-Afrika was er al sprake van een uittocht van hoogopgeleide Engelstalige Zuid-Afrikanen naar West-Europa (voornamelijk het VK), Noord-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland. In de jaren na de omverwerping van dit regime nam deze zogenoemde ‘white brain drain’ sterk toe (Kalule-Sabiti et al. 2003). De Zuid-Afrikaanse gemeenschap in Nederland bestaat voor het grootste deel uit Zuid-Afrikanen die cultureel het beste aansluiten bij de in Nederland aanwezige Angelsaksische gemeenschap.
- 3 Zo ligt Israël überhaupt niet in Europa en heeft het allerlei eigenschappen die behoorlijk afwijken van die van de overige landen (taal, religie, sterke transnationale banden met de diaspora). Dat Israël is ingedeeld bij de mediterrane landen is dan ook vooral omdat een beter alternatief ontbreekt.
- 4 Zelfs indien deze migranten geboren zijn in een niet-Slavische Sovjetrepubliek, is de kans dat zij etnisch Slavisch zijn vrij groot. Ingegeven door de ontwikkeling van nieuwe landbouwgebieden in Centraal-Azië en een politiek van sovjetisering, die gepaard ging met russificatie, werden in de periode vanaf de jaren dertig tot en met de jaren zeventig veel Slaven aangezet om naar de niet-Slavische delen van de Sovjet-Unie te verhuizen (Öberg en Boubnova 1993). Na het uitvallen van de Sovjet-Unie keerden veel Slaven terug naar (Wit-)Rusland en Oekraïne of kozen zij voor emigratie naar landen buiten de voormalige Sovjet-Unie (Jennissen et al. 2006).
- 5 We hanteren hier de waterscheiding van de Oeral en de Kaukasus als grens tussen Europa en Azië en bekijken vervolgens in welk continent het merendeel van de bevolking van de betreffende staat woont. Zo rekenen we Russen wel tot de Midden- en Oost-Europeanen, maar Kazachen niet.
- 6 Er is ook overwogen om de in Nederland verblijvende Bulgaren bij de Turkse bevolkingsgroep in te delen, aangezien het merendeel van hen waarschijnlijk behoort tot de Turkse minderheid afkomstig uit dit land. Aangezien het overgrote deel van de Turkse Bulgaren ook Bulgaars (een Zuid-Slavische taal) spreekt, hebben we ervoor gekozen om Bulgaren toch in te delen bij de groep Midden- en Oost-Europeanen. Bulgarije is een multi-etnisch land waarin naast Bulgaren ook veel minderheden wonen. De grootste minderheidsgroep zijn de Turken die volgens de officiële bevolkingsstatistieken ongeveer 10 procent van de totale bevolking van Bulgarije uitmaken. Gijsberts en Lubbers (2013) interviewden voor hun onderzoek circa 400 in Nederland geregistreerde Bulgaren. Hiervan was volgens Gijsberts en Lubbers ongeveer de helft van Turks-Bulgaarse afkomst. Zij rekenen de Roma tot de etnische Bulgaren. Ongeveer de helft van de Bulgaarse Roma behoort echter tot de Horahane (Crowe 2008). Dit

zijn Turks-sprekende Roma. Tevens worden de Pomakken, een etnische minderheid die bestaat uit Slavisch-sprekende moslims, door Gijsberts en Lubbers tot de etnische Bulgaren gerekend. Ook hier kan men de nodige kanttekeningen plaatsen.

7 De grote uitzondering hierop is het zuiden van India waar een Dravidische taal wordt gesproken.

8 Zie bijvoorbeeld Miller 1971.

9 Liem en Veld 2005; Van San et al. 2007.

BIJLAGE 4.1 DIVERSITEIT NAAR HERKOMST IN ALLE NEDERLANDSE GEMEENTEN

Tabel b4.1. De HHI, het percentage inwoners met een niet-westerse achtergrond en het percentage inwoners met een migratieachtergrond, 1 januari 2015

Gemeente	HHI	%nwa	%mig	Gemeente	HHI	%nwa	%mig
1. Amsterdam	0,73	34,7	51,1	35. Nieuwegein	0,43	14,6	24,7
2. Den Haag	0,73	34,7	51,2	36. Wageningen	0,43	11,8	24,6
3. Rotterdam	0,71	37,4	49,3	37. Beverwijk	0,43	13,3	24,6
4. Diemen	0,64	27,3	41,3	38. Purmerend	0,42	15,7	24,6
5. Vaals	0,62	4,2	48,6	39. Haarlemmermeer	0,42	13,6	24,4
6. Almere	0,61	29,3	39,5	40. Almelo	0,42	14,8	24,7
7. Amstelveen	0,61	19,5	38,2	41. Gorinchem	0,42	14,8	24,4
8. Schiedam	0,60	27,5	38,6	42. Helmond	0,42	12,3	24,3
9. Delft	0,54	19,0	32,4	43. Vlissingen	0,42	10,7	24,2
10. Capelle a/d IJssel	0,54	21,9	33,0	44. Terneuzen	0,42	6,7	24,4
11. Utrecht	0,53	21,7	32,5	45. Hulst	0,42	2,5	25,8
12. Eindhoven	0,53	18,2	31,8	46. Tiel	0,41	15,1	23,9
13. Rijswijk	0,53	16,8	31,8	47. Bergen op Zoom	0,41	14,2	23,8
14. Wassenaar	0,52	9,7	31,6	48. Sluis	0,41	2,5	25,2
15. Arnhem	0,50	18,4	29,9	49. Amersfoort	0,41	14,7	23,4
16. Zoetermeer	0,49	19,0	29,8	50. Brunssum	0,41	4,6	24,0
17. Leiden	0,49	15,5	29,3	51. Gouda	0,41	15,6	23,7
18. Kerkrade	0,49	5,0	31,2	52. Baarle-Nassau	0,40	2,1	25,2
19. Leidschendam-V.	0,49	14,8	28,9	53. Roosendaal	0,40	13,0	23,2
20. Dordrecht	0,49	17,9	29,0	54. Ouder-Amstel	0,40	11,1	23,1
21. Maastricht	0,49	9,7	28,9	55. Zeist	0,40	13,2	23,0
22. Lelystad	0,49	19,4	29,0	56. Groningen	0,40	11,0	22,6
23. Zaanstad	0,48	19,3	28,9	57. Breda	0,39	11,4	22,4
24. Roermond	0,47	13,3	28,0	58. Uithoorn	0,39	11,0	22,1
25. Vlaardingen	0,47	18,8	28,1	59. Hoorn	0,39	13,6	22,2
26. Enschede	0,47	15,4	28,0	60. Landgraaf	0,39	3,4	23,0
27. Heerlen	0,46	8,7	27,6	61. Nissewaard	0,39	13,1	22,1
28. Haarlem	0,46	14,6	26,8	62. Barendrecht	0,38	14,1	21,8
29. Venlo	0,45	11,4	26,8	63. Culemborg	0,38	13,2	21,9
30. Maassluis	0,44	17,9	26,1	64. Leerdam	0,38	13,9	22,0
31. Weesp	0,44	14,4	25,5	65. Oegstgeest	0,38	6,9	21,6
32. Hilversum	0,43	12,4	25,0	66. Hengelo (O)	0,38	11,9	21,6
33. Nijmegen	0,43	12,9	24,9	67. Alkmaar	0,38	11,8	21,3
34. Tilburg	0,43	14,8	24,9	68. Sittard-Geleen	0,38	6,2	21,5

69. Deventer	0,37	12,4	21,2	104. Muiden	0,31	5,6	17,1
70. Voorschoten	0,37	8,3	20,8	105. Velsen	0,31	7,9	17,0
71. Leiderdorp	0,37	10,7	20,7	106. Middelburg	0,31	7,4	17,0
72. Zandvoort	0,36	7,1	20,5	107. Stichtse Vecht	0,31	8,0	17,0
73. Bussum	0,36	8,3	20,4	108. Westervoort	0,31	7,5	16,9
74. Zwijndrecht	0,36	12,6	20,1	109. Ridderkerk	0,31	9,1	16,8
75. Weert	0,36	9,2	20,0	110. Veenendaal	0,31	11,1	16,9
76. Soest	0,36	11,2	20,0	111. Oss	0,30	9,0	16,8
77. Woensdrecht	0,35	2,9	20,4	112. Simpelveld	0,30	1,3	17,4
78. Huizen	0,35	9,8	19,6	113. Echt-Susteren	0,30	3,2	16,8
79. Onderbanken	0,35	2,3	20,2	114. Leeuwarden	0,30	8,8	16,5
80. Doesburg	0,35	10,0	19,7	115. De Bilt	0,30	6,8	16,5
81. IJsselstein	0,34	12,1	19,3	116. Baarn	0,30	7,1	16,5
82. Heerhugowaard	0,34	10,7	19,2	117. Papendrecht	0,30	8,4	16,5
83. Den Bosch	0,34	10,5	19,2	118. Hillegom	0,30	5,9	16,3
84. Den Helder	0,34	9,3	19,1	119. Roerdalen	0,29	2,7	16,5
85. Albrandswaard	0,34	11,5	19,1	120. Noordwijk	0,29	4,7	16,2
86. Heemskerk	0,34	9,5	18,9	121. Lansingerland	0,29	9,0	16,1
87. Naarden	0,34	6,8	18,9	122. Apeldoorn	0,29	8,0	16,1
88. Pijnacker-N.	0,34	10,5	18,7	123. Geldrop-Mierlo	0,29	6,8	16,0
89. Hoogezand-S.	0,34	11,5	18,8	124. Zutphen	0,29	7,3	15,9
90. Cuijk	0,34	9,2	18,8	125. Zwolle	0,29	9,2	15,9
91. Venray	0,34	8,6	18,7	126. Vianen	0,29	9,4	15,8
92. Oosterhout	0,33	9,8	18,6	127. Schinnen	0,29	3,1	15,9
93. Laren (N-H)	0,33	4,8	18,2	128. Waalwijk	0,29	7,6	15,7
94. Alphen a/d Rijn	0,33	9,7	18,1	129. Zundert	0,29	2,8	15,8
95. Heemstede	0,32	5,5	18,0	130. Beesel	0,29	5,1	15,8
96. Blaricum	0,32	6,3	17,8	131. Zeewolde	0,29	4,6	15,7
97. Bloemendaal	0,32	4,3	17,7	132. Grave	0,28	7,3	15,5
98. Aalsmeer	0,32	6,9	17,5	133. Uden	0,28	7,2	15,5
99. Etten-Leur	0,32	8,5	17,5	134. Veldhoven	0,28	5,4	15,3
100. Hellevoetsluis	0,32	8,4	17,4	135. Gilze en Rijen	0,28	7,5	15,1
101. Veghel	0,32	9,2	17,5	136. Rheden	0,28	6,1	15,1
102. Delfzijl	0,31	9,4	17,3	137. Goes	0,27	6,9	15,0
103. Harderwijk	0,31	10,6	17,2	138. Bergen (L)	0,27	2,1	15,4

139. Landsmeer	0,27	6,1	14,9	174. Doetinchem	0,25	6,0	13,4
140. Waalre	0,27	4,6	14,9	175. Maasgouw	0,25	2,1	13,4
141. Cranendonck	0,27	3,4	15,0	176. Noordoostpolder	0,25	6,9	13,2
142. Enkhuzen	0,27	6,4	14,8	177. Duiven	0,25	5,0	13,3
143. Ede	0,27	7,7	14,8	178. Voerendaal	0,25	2,2	13,4
144. Waddinxveen	0,27	7,8	14,8	179. Sliedrecht	0,24	8,3	13,2
145. Dronten	0,27	7,7	14,8	180. Groesbeek	0,24	2,8	13,2
146. Utrechtse Heuvelrug	0,27	6,6	14,8	181. Vught	0,24	4,0	13,1
147. Oldenzaal	0,27	7,0	14,9	182. Alphen-Chaam	0,24	1,8	13,3
148. De Ronde Venen	0,27	6,2	14,6	183. Valkenswaard	0,24	3,5	13,1
149. Zevenaar	0,27	4,5	14,6	184. Nuth	0,24	2,3	13,1
150. Boxtel	0,27	7,5	14,5	185. Appingedam	0,24	5,6	13,0
151. Winterswijk	0,27	5,6	14,5	186. Brielle	0,24	4,3	12,9
152. Assen	0,27	6,3	14,5	187. Oude IJsselstreek	0,24	5,9	13,0
153. Zuidplas	0,27	6,9	14,5	188. Eemnes	0,24	4,8	12,8
154. Best	0,26	5,9	14,3	189. Heumen	0,23	3,5	12,6
155. Renkum	0,26	4,8	14,3	190. Leusden	0,23	4,6	12,5
156. Rozendaal	0,26	4,4	14,3	191. Lisse	0,23	4,2	12,5
157. Teylingen	0,26	5,3	14,2	192. Heusden	0,23	5,9	12,5
158. Valkenburg a/d Geul	0,26	2,6	14,2	193. Wijdmeren	0,23	3,9	12,4
159. Haarlemmerliede en S.	0,26	5,8	14,1	194. Eijsden-Margraten	0,23	2,0	12,4
160. Losser	0,26	2,8	14,4	195. Reimerswaal	0,23	3,7	12,3
161. Houten	0,26	6,8	14,0	196. Bergen (N-H)	0,23	3,1	12,3
162. Gennep	0,26	3,9	14,0	197. Wormerland	0,23	5,8	12,1
163. Krimpen a/d IJssel	0,26	6,5	13,9	198. Dongen	0,23	5,9	12,1
164. Beek (L)	0,26	3,9	13,9	199. Veendam	0,22	6,7	12,0
165. Noordwijkerhout	0,25	3,9	13,8	200. Oostzaan	0,22	5,5	11,9
166. Halderberge	0,25	7,0	13,7	201. Bunnik	0,22	4,3	11,9
167. Westland	0,25	5,3	13,7	202. Beuningen	0,22	4,3	11,8
168. Woerden	0,25	7,1	13,6	203. Harlingen	0,22	4,0	11,8
169. Alblasserdam	0,25	6,7	13,4	204. Bellingwedde	0,22	4,0	11,9
170. Hendrik-Ido-Ambacht	0,25	7,0	13,4	205. Leudal	0,22	2,7	11,8
171. Stein (L)	0,25	2,5	13,5	206. Haaksbergen	0,22	5,0	11,8
172. Mook en Middelaar	0,25	3,4	13,4	207. Nuenen c.a.	0,22	2,9	11,7
173. Gulpen-Witterm	0,25	1,8	13,5	208. Meerssen	0,22	2,4	11,8

209. Wijchen	0,22	4,2	11,7	244. Schagen	0,20	3,4	10,3
210. Son en Breugel	0,22	3,3	11,6	245. Moerdijk	0,19	4,1	10,3
211. Heiloo	0,22	4,0	11,6	246. Pekela	0,19	4,5	10,3
212. Haren (N-B)	0,22	3,8	11,6	247. Langedijk	0,19	4,4	10,3
213. Noord-Beveland	0,22	2,5	11,6	248. Borne	0,19	3,7	10,3
214. Boxmeer	0,22	4,5	11,5	249. Vlagtwedde	0,19	4,7	10,2
215. Waterland	0,22	4,3	11,5	250. Rhenen	0,19	4,7	10,1
216. Bodegraven-R.	0,21	5,6	11,4	251. Oldambt	0,19	2,8	10,1
217. Epe	0,21	5,1	11,5	252. Lochem	0,19	4,1	10,1
218. Rijnwaarden	0,21	2,0	11,6	253. Midden-Delfland	0,19	4,3	9,9
219. Brummen	0,21	5,5	11,4	254. Texel	0,19	2,9	9,9
220. Emmen	0,21	4,3	11,4	255. Ermelo	0,19	4,0	9,8
221. Druten	0,21	5,6	11,4	256. Krimpenerwaard	0,18	4,7	9,8
222. Steenbergen	0,21	3,0	11,4	257. Loon op Zand	0,18	3,4	9,7
223. Stede Broec	0,21	4,5	11,3	258. Maasdriel	0,18	2,5	9,7
224. Zeevang	0,21	3,3	11,3	259. Asten	0,18	3,2	9,6
225. Uitgeest	0,21	4,5	11,2	260. Het Bildt	0,18	4,8	9,5
226. Montferland	0,21	3,0	11,3	261. Horst aan de Maas	0,18	2,3	9,6
227. Wijk bij Duurstede	0,21	4,6	11,1	262. Oud-Beijerland	0,18	3,6	9,5
228. Zaltbommel	0,21	5,3	11,0	263. Lingewaard	0,18	2,8	9,5
229. Medemblik	0,21	3,7	11,0	264. Beemster	0,18	3,4	9,3
230. Zoeterwoude	0,21	5,0	10,9	265. Bladel	0,18	2,5	9,3
231. Heerenveen	0,21	5,5	10,9	266. Drechterland	0,17	2,7	9,2
232. Goirle	0,20	4,0	10,8	267. Bunschoten	0,17	4,3	9,2
233. Nijkerk	0,20	5,5	10,8	268. Heeze-Leende	0,17	2,2	9,2
234. Aalten	0,20	2,7	10,9	269. Gemert-Bakel	0,17	2,5	9,2
235. Oisterwijk	0,20	4,3	10,7	270. Hoogeveen	0,17	3,7	9,1
236. Overbetuwe	0,20	3,7	10,7	271. Geertruidenberg	0,17	3,1	9,1
237. Westvoorne	0,20	3,6	10,6	272. Bergeijk	0,17	1,9	9,1
238. Peel en Maas	0,20	3,2	10,6	273. Montfoort	0,17	3,9	9,0
239. Meppel	0,20	5,3	10,5	274. Hollands Kroon	0,17	2,6	9,0
240. Vlieland	0,20	1,6	10,5	275. Kaag en Braassem	0,17	3,2	8,9
241. Katwijk	0,20	4,9	10,4	276. Nieuwkoop	0,17	3,5	8,9
242. Castricum	0,20	3,5	10,4	277. Schouwen-Duiveland	0,17	2,4	8,8
243. Smallingerland	0,20	5,2	10,4	278. Kampen	0,16	4,8	8,6

279. Leek	0,16	3,2	8,6	314. Tynaarlo	0,14	2,5	7,5
280. Geldermalsen	0,16	3,6	8,5	315. Leeuwarderadeel	0,14	3,3	7,5
281. Woudenberg	0,16	4,0	8,5	316. Steenwijkerland	0,14	3,1	7,5
282. Schiermonnikoog	0,16	1,9	8,5	317. Bernheze	0,14	2,1	7,4
283. Someren	0,16	1,9	8,5	318. Rijssen-Holten	0,14	4,4	7,4
284. Franekeradiel	0,16	2,7	8,4	319. Berkelland	0,14	2,3	7,3
285. Schijndel	0,16	2,9	8,4	320. Olst-Wijhe	0,14	2,9	7,2
286. Deurne	0,16	3,0	8,4	321. Hattem	0,14	2,6	7,2
287. Coevorden	0,16	3,2	8,4	322. Noordenveld	0,14	2,6	7,1
288. Veere	0,16	2,1	8,3	323. Weststellingwerf	0,14	3,1	7,1
289. Rucphen	0,16	2,2	8,2	324. Oudewater	0,14	3,0	7,1
290. Hof van Twente	0,16	2,8	8,2	325. West Maas en Waal	0,14	1,9	7,0
291. Súdwest Fryslân	0,16	3,0	8,1	326. Boekel	0,13	1,6	7,0
292. Borsele	0,16	2,2	8,1	327. Neerijnen	0,13	2,5	6,9
293. Stadskanaal	0,15	3,4	8,1	328. De Friese Meren	0,13	2,4	6,9
294. Nederweert	0,15	1,8	8,1	329. Ten Boer	0,13	2,7	6,9
295. Lingewaal	0,15	3,4	8,0	330. Buren	0,13	1,7	6,9
296. Putten	0,15	2,6	8,0	331. Bedum	0,13	2,6	6,8
297. Binnenmaas	0,15	2,9	8,0	332. Winsum	0,13	2,3	6,8
298. Reusel-De Mierden	0,15	2,0	8,0	333. Landerd	0,13	2,2	6,8
299. Eersel	0,15	2,2	8,0	334. Wierden	0,13	2,1	6,8
300. Tholen	0,15	2,8	7,9	335. Cromstrijen	0,13	2,3	6,7
301. Kapelle	0,15	2,6	7,9	336. Hilvarenbeek	0,13	1,6	6,7
302. Strijen	0,15	3,0	7,8	337. Ommen	0,13	2,3	6,6
303. Oost Gelre	0,15	2,6	7,8	338. Ameland	0,13	1,6	6,5
304. Barneveld	0,15	3,8	7,8	339. Zuidhorn	0,13	2,1	6,5
305. Lopik	0,15	3,9	7,8	340. Menterwolde	0,13	2,2	6,5
306. Sint-Oedenrode	0,15	2,5	7,7	341. Neder-Betuwe	0,13	2,0	6,5
307. Laarbeek	0,15	2,0	7,7	342. Ooststellingwerf	0,12	1,9	6,5
308. Drimmelen	0,15	2,1	7,7	343. Midden-Drenthe	0,12	2,0	6,4
309. Sint-Michiëlgestel	0,15	2,5	7,6	344. Opmeer	0,12	2,1	6,4
310. Edam-Volendam	0,15	4,0	7,6	345. Terschelling	0,12	1,3	6,4
311. Voorst	0,14	2,7	7,5	346. Slochteren	0,12	2,1	6,3
312. Koggenland	0,14	2,5	7,5	347. Hellendoorn	0,12	2,2	6,3
313. Dinkelland	0,14	1,5	7,6	348. Giessenlanden	0,12	2,0	6,3

349. Westerveld	0,12	2,3	6,3	372. Ferwerderadiel	0,11	2,0	5,5
350. Woudrichem	0,12	1,9	6,3	373. Werkendam	0,11	2,0	5,5
351. Haaren	0,12	1,9	6,2	374. Renswoude	0,11	1,8	5,5
352. Oirschot	0,12	1,9	6,2	375. Menameradiel	0,10	1,6	5,4
353. Marum	0,12	1,8	6,2	376. Dongeradeel	0,10	2,0	5,3
354. Nunspeet	0,12	2,6	6,1	377. Heerde	0,10	2,2	5,3
355. Eemsmond	0,12	2,4	6,1	378. Molenwaard	0,10	2,1	5,2
356. Scherpenzeel	0,12	2,0	6,1	379. Aalburg	0,10	1,4	5,0
357. Tytsjerksteradiel	0,12	2,6	6,0	380. Zwartewaterland	0,10	1,8	4,9
358. Korendijk	0,11	1,8	5,9	381. Oldebroek	0,09	1,8	4,8
359. De Marne	0,11	1,6	5,9	382. Twenterand	0,09	1,6	4,8
360. Loppersum	0,11	1,8	5,8	383. Dalfsen	0,09	1,6	4,7
361. Aa en Hunze	0,11	1,7	5,8	384. Littenseradiel	0,09	1,2	4,7
362. Hardinxveld-G.	0,11	2,6	5,8	385. Tubbergen	0,09	1,1	4,6
363. Hardenberg	0,11	2,0	5,8	386. Kollumerland en N.	0,08	1,8	4,3
364. Mill en Sint Hubert	0,11	1,5	5,7	387. De Wolden	0,08	1,3	4,2
365. Raalte	0,11	2,5	5,7	388. Zederik	0,08	1,6	4,2
366. Opsterland	0,11	2,1	5,7	389. Achtkarspelen	0,07	1,5	3,7
367. Sint Anthonis	0,11	1,5	5,6	390. Dantumadiel	0,07	1,6	3,6
368. Bronckhorst	0,11	1,6	5,6	391. Grootegast	0,07	1,0	3,6
369. Goeree-Overflakkee	0,11	1,9	5,5	392. Staphorst	0,07	1,3	3,3
370. Borger-Odoorn	0,11	1,5	5,5	393. Urk	0,06	1,7	3,2
371. Elburg	0,11	2,1	5,5				

BIJLAGE 5.1 BESCHRIJVENDE EN MULTIVARIATE STATISTIEKEN MET BETREKKING TOT DE ANALYSES OVER BUURTCOHESIE

Tabel b5.1. Enkele beschrijvende statistieken met betrekking tot de analyse over buurtcohesie, 2014

	Range	Gemiddelde (σ)
Beoordeling buurtcohesie (N = 82.719)	1-5	3,37 (0,78)
<i>Geslacht</i>		
Man (ref.)	-	-
Vrouw	0-1	0,52 (0,50)
<i>Leeftijd</i>		
	15-103	51,79 (18,11)
<i>Huishoudsamenstelling</i>		
Gehuwd/samenwonend, kinderen (ref.)	-	-
Eenpersoonshuishouden	0-1	0,19 (0,39)
Niet gehuwd/samenwonend, geen kinderen	0-1	0,07 (0,26)
Gehuwd/samenwonend, geen kinderen	0-1	0,32 (0,47)
Niet gehuwd/samenwonend, kinderen	0-1	0,05 (0,26)
Eenouderhuishouden	0-1	0,05 (0,22)
Institutioneel huishouden	0-1	0,00 (0,04)
Overig huishouden	0-1	0,00 (0,07)
Onbekend huishouden	0-1	0,00 (0,04)
<i>Herkomstgroep</i>		
Nederland (ref.)	-	-
Angelsaksische landen	0-1	0,01 (0,09)
België	0-1	0,01 (0,16)
Duitstalige landen	0-1	0,03 (0,17)
Scandinavische landen	0-1	0,00 (0,04)
Mediterrane landen	0-1	0,01 (0,09)
Midden- en Oost-Europa	0-1	0,01 (0,12)
Indonesië/Nederlands-Indië	0-1	0,03 (0,16)

	Range	Gemiddelde (σ)
Arabische landen	0-1	0,00 (0,06)
Sub-Sahara-Afrika	0-1	0,01 (0,07)
Latijns-Amerika	0-1	0,00 (0,06)
Zuid-Azië	0-1	0,00 (0,05)
Centraal-Azië	0-1	0,00 (0,05)
Oost-Azië	0-1	0,00 (0,07)
Zuidoost-Azië en de Pacific	0-1	0,00 (0,06)
Voormalige West-Indische koloniën	0-1	0,03 (0,16)
Turkije	0-1	0,01 (0,11)
Marokko	0-1	0,01 (0,09)
<i>Inkomensgroep</i>		
Hoogste kwintiel (ref.)	-	-
Kwintiel 2	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 3	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 4	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 5	0-1	0,20 (0,40)
<i>Opleidingsniveau</i>		
Hoog (ref.)	-	-
Midden	0-1	0,29 (0,45)
Laag	0-1	0,32 (0,47)
<i>Uitkering voornaamste inkomensbron</i>		
Ja (ref.)	-	-
Nee	0-1	0,06 (0,24)
Sociaal-economische achterstand van de buurt	-4,50 - 5,63	0,01 (0,83)
HHI van de buurt	0 - 0,88	0,36 (0,21)
N	-	86.382

Tabel b5.2. Resultaten van lineaire multilevel regressie ter verklaring van de beoordeling van de buurtcohesie, 2014

	b
Individuele factoren	
<i>Geslacht</i>	
Man (ref.)	-
Vrouw	0,01
Leeftijd	0,00***
<i>Huishoudsamenstelling</i>	
Gehuwd/samenwonend, kinderen (ref.)	-
Eenpersoonshuishouden	-0,22***
Niet gehuwd/samenwonend, geen kinderen	-0,19***
Gehuwd/samenwonend, geen kinderen	-0,14***
Niet gehuwd/samenwonend, kinderen	0,05***
Eenouderhuishouden	-0,15***
Institutioneel huishouden	-0,27***
<i>Herkomstgroep</i>	
Nederland (ref.)	-
Angelsaksische landen	-0,02
België	-0,05
Duitstalige landen	-0,03
Scandinavische landen	0,23**
Mediterrane landen	-0,10***
Midden- en Oost-Europa	-0,04*
Indonesië/Nederlands-Indië	-0,03
Arabische landen	-0,06
Sub-Sahara-Afrika	0,04
Latijns-Amerika	-0,09*
Zuid-Azië	0,06
Centraal-Azië	-0,07
Oost-Azië	-0,07
Zuidoost-Azië en de Pacific	-0,09
Voormalige West-Indische koloniën	-0,02
Turkije	0,10***
Marokko	0,10***

	b
<i>Inkomensgroep</i>	
Hoogste kwintiel (ref.)	-
Kwintiel 2	-0,03***
Kwintiel 3	-0,03***
Kwintiel 4	-0,04***
Kwintiel 5	-0,08***
<i>Voornaamste inkomensbron een uitkering</i>	
Nee (ref.)	-
Ja	-0,04***
<i>Opleidingsniveau (ref. = hoog)</i>	
Midden	-0,01
Laag	-0,01
Contextuele factoren (buurt)	
Sociaal-economische achterstand	-0,02***
HHI	-0,95***
N	82.719

*= p<0,05; **=p<0,01; ***= p<0,001.

Tabel b5.3. Resultaten van lineaire regressie ter verklaring van de beoordeling van buurtcohesie: non-lineaire diversiteitseffectenⁱ

	b
HHI	-3,07*
HHI ²	4,89*
HHI ³	-3,04*
R ²	0,11
N	82.719

ⁱ Op de variabelen HHI² en HHI³ na, is dit regressiemodel gelijk aan het model weergegeven in tabel 5.1.

* p < 0,001.

Tabel b5.4. Resultaten van lineaire regressie ter verklaring van de beoordeling van buurtcohesie: interactie-effecten met diversiteit naar herkomst en inkomen en opleidingⁱ

Interactie HHI x		Interactie HHI x	
<i>Gestandaardiseerd huishoudinkomen</i>		<i>Hoogst gevolgde opleiding</i>	
	b		b
Hoogste kwintiel (ref.)		Hoog (ref.)	
Kwintiel 2	-0,20**	Midden	-0,07*
Kwintiel 3	-0,23**	Laag	-0,04
Kwintiel 4	-0,15**		
Kwintiel 5	-0,05*		
Hoofdeffect HHI	-0,77**	Hoofdeffect HHI	-0,88**
R ²	0,10	R ²	0,10
N	82.719	N	82.719

i Op de interacties na, is dit regressiemodel gelijk aan het model weergegeven in tabel 5.1.
 * $p < 0,05$; ** $p < 0,001$.

BIJLAGE 5.2 BESCHRIJVENDE EN MULTIVARIATE STATISTIEKEN MET BETREKKING TOT DE ANALYSE OVER THUISGEVOELEN

Tabel b5.5. Enkele beschrijvende statistieken voor de totale steekproef en personen met een Nederlandse achtergrond met betrekking tot de analyse over thuisgevoelens, 2014

	Range	Gemiddelde (σ)	
		totaal	Nederland
Thuisgevoelens	1-5	3,62 (0,82)	3,65 (0,80)
<i>Geslacht</i>			
Man (ref.)	-	-	-
Vrouw	0-1	0,52 (0,50)	0,52 (0,50)
Leeftijd	14,51 - 102,67	51,37 (18,10)	52,08 (18,01)
<i>Huishoudtype en positie in het huishouden</i>			
Stel met kind_ouder (ref.)	-	-	-
Stel met kind_kind	0-1	0,27 (0,45)	0,29 (0,45)
Stel zonder kind	0-1	0,22 (0,41)	0,21 (0,41)
Eenouderhuishouden_ouder	0-1	0,02 (0,15)	0,02 (0,13)
Eenouderhuishouden_kind	0-1	0,03 (0,17)	0,03 (0,16)
Eenpersoonshuishouden	0-1	0,11 (0,31)	0,09 (0,29)
Overige of institutioneel huishouden	0-1	0,01 (0,09)	0,01 (0,07)
Onbekend huishouden	0-1	0,01 (0,08)	0,01 (0,06)
<i>Opleiding</i>			
Hoog opleidingsniveau (ref.)	-	-	-
Midden opleidingsniveau	0-1	0,29 (0,45)	0,29 (0,47)
Laag opleidingsniveau	0-1	0,32 (0,47)	0,33 (0,45)
Onbekend opleidingsniveau	0-1	0,07 (0,25)	0,06 (0,24)
<i>Uitkering voornaamste inkomensbron</i>			
Ja (ref.)	-	-	-
Nee	0-1	0,06 (0,24)	0,05 (0,21)

	Range	Gemiddelde (σ)	
		totaal	Nederland
<i>Gestandaardiseerd huishoudinkomen</i>			
Hoogste kwintiel (ref.)	-	-	-
Kwintiel 2	0-1	0,20 (0,40)	0,21 (0,41)
Kwintiel 3	0-1	0,20 (0,40)	0,21 (0,41)
Kwintiel 4	0-1	0,20 (0,40)	0,20 (0,40)
Kwintiel 5	0-1	0,20 (0,40)	0,17 (0,38)
Buurtkenmerken			
Sociaal-economische achterstand	-4,50 - 5,63	0,01 (0,83)	-0,09 (0,75)
HHI	0,00 - 0,88	0,35 (0,21)	0,32 (0,20)
% migratieachtergrond	0,00 - 0,94	0,23 (0,19)	0,20 (0,15)
% Europese migratieachtergrond	0,00 - 0,67	0,07 (0,04)	0,07 (0,04)
% niet-Europese migratieachtergrond	0,00 - 0,89	0,16 (0,17)	0,13 (0,13)
% grootste migrantengroep	0,00 - 0,63	0,06 (0,07)	0,05 (0,05)
N	-	85.737	71.269

Tabel b5.6. Resultaten van multilevel lineaire regressie (random intercepts) ter verklaring van thuisgevoelens onder personen met een Nederlandse achtergrond, 2014

	b
Individuele factoren	
<i>Geslacht</i>	
Man (ref.)	-
Vrouw	-0,01
Leeftijd	0,00**
<i>Huishoudtype en positie in het huishouden</i>	
Stel met kind_ouder (ref.)	-
Stel met kind_kind	0,04**
Stel zonder kind	0,01
Eenouderhuishouden_ouder	-0,07*
Eenouderhuishouden_kind	-0,01
Eenpersoonshuishouden	-0,02
Overig of institutioneel huishouden	-0,04
Onbekend huishouden	0,00
<i>Inkomensgroep</i>	
Hoogste kwintiel (ref.)	-
Kwintiel 2	-0,03**
Kwintiel 3	-0,04**
Kwintiel 4	-0,07**
Kwintiel 5	-0,12**
<i>Voornaamste inkomensbron een uitkering</i>	
Nee (ref.)	-
Ja	-0,15**
<i>Opleidingsniveau (ref. = hoog)</i>	
Midden	-0,03**
Laag	-0,05**

	b
Contextuele factoren (buurt)	
<i>Stedelijkheid</i>	
Niet (ref.)	-
Weinig	-0,02
Matig	-0,00
Sterk	0,01
Zeer sterk	0,08**
Sociaal-economische achterstand	-0,10**
HHI	-0,94**
N	71.269

* = $p < 0,01$; ** = $p < 0,001$.

Tabel b5.7. Resultaten van lineaire regressie ter verklaring van thuisgevoelens onder personen met een Nederlandse achtergrond, 2014: non-lineaire diversiteitseffectenⁱ

	b
HHI	-1,72*
HHI ²	3,10*
HHI ³	-2,98*
R ²	0,09
N	71.269

ⁱ Op de variabelen HHI² en HHI³ na, is dit regressiemodel gelijk aan het model weergegeven in tabel 5.3.

* $p < 0,001$.

Tabel b5.8. Resultaten van lineaire regressie ter verklaring van de beoordeling van thuisgevoelens, 2014: interactie-effecten met diversiteit naar herkomst en inkomen en opleidingⁱ

Interactie HHI x		Interactie HHI x	
Gestandaardiseerd huishoudinkomen		Hoogst gevolgde opleiding	
	b		b
Hoogste kwintiel (ref.)	-	Hoog (ref.)	-
Kwintiel 2	-0,30*	Midden	-0,38*
Kwintiel 3	-0,44*	Laag	-0,41*
Kwintiel 4	-0,46*		
Kwintiel 5	-0,36*		
Hoofdeffect HHI	-0,62*	Hoofdeffect HHI	-0,67*
R ²	0,09	R ²	0,09
N	71.269	N	71.269

i Op de interacties na, is dit regressiemodel gelijk aan het model weergegeven in tabel 5.3.
* p < 0,001.

Tabel b5.9. De effecten (regressiecoëfficiënten) van vier maatstaven voor de etnische bevolkingssamenstelling van de buurt ter verklaring van de thuisgevoelens van vier groepen met een migratieachtergrond, resultaten van 16 lineaire regressieanalyses, 2014ⁱ

	Herkomstgroep			
	Turkije	Marokko	Suriname	Antillen
<i>Maatstaven etnische concentratie</i>				
1. % met een migratieachtergrond	-0,59**	-0,38	-0,97***	-0,52*
2. % eigen groep	-0,38	-0,25	0,17	-1,98
3. % eigen groep + Nederlandse achtergrond	0,98**	0,44	1,67***	0,51*
<i>Maatstaf etnische diversiteit</i>				
4. HHI	-0,24	-0,31	-1,16***	-0,92**
N	1.047	676	1.810	496

i Deze regressiemodellen bevatten verder dezelfde onafhankelijke variabelen als het model waarvan de uitkomsten zijn weergegeven in tabel 5.3.
* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.

BIJLAGE 5.3 BESCHRIJVENDE EN MULTIVARIATE STATISTIEKEN MET BETREKKING TOT DE ANALYSES OVER SOCIALE VEILIGHEID

Tabel b5.10. Enkele beschrijvende statistieken met betrekking tot de analyse over geregistreerde criminaliteit, 2014

	Range	Gemiddelde (σ)
Geregistreerd als dader	0-1	0,02 (0,13)
<i>Geslacht</i>		
Man (ref.)	-	-
Vrouw	0-1	0,50 (0,50)
<i>Leeftijd</i>		
	12-60	36,96 (13,83)
<i>Huishoudtype en positie in het huishouden</i>		
Stel met kind_ouder (ref.)	-	-
Stel met kind_kind	0-1	0,18 (0,38)
Stel zonder kind	0-1	0,19 (0,39)
Eenouderhuishouden_ouder	0-1	0,04 (0,20)
Eenouderhuishouden_kind	0-1	0,05 (0,22)
Eenpersoonshuishouden	0-1	0,16 (0,37)
Overig of institutioneel huishouden	0-1	0,02 (0,13)
Onbekend huishouden	0-1	0,01 (0,08)
<i>Herkomstgroep</i>		
Nederland (ref.)	-	-
Angelsaksische landen	0-1	0,01 (0,10)
Duitstalige landen	0-1	0,02 (0,13)
Scandinavische landen	0-1	0,00 (0,04)
Mediterrane landen	0-1	0,01 (0,11)
Midden- en Oost-Europa	0-1	0,02 (0,16)
Arabische landen	0-1	0,01 (0,09)
Latijns-Amerika	0-1	0,01 (0,08)
Sub-Sahara-Afrika	0-1	0,01 (0,11)
Zuid-Azië	0-1	0,00 (0,07)

	Range	Gemiddelde (σ)
Centraal-Azië	0-1	0,01 (0,08)
Oost-Azië	0-1	0,01 (0,09)
Zuidoost-Azië en de Pacific	0-1	0,01 (0,07)
Voormalige West-Indische koloniën	0-1	0,04 (0,19)
België	0-1	0,01 (0,08)
Turkije	0-1	0,03 (0,17)
Marokko	0-1	0,02 (0,15)
Indonesië/Nederlands-Indië	0-1	0,02 (0,15)
<i>Inkomensgroep</i>		
Hoogste kwintiel (ref.)	-	-
Kwintiel 2	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 3	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 4	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 5	0-1	0,20 (0,40)
<i>Opleidingsniveau</i>		
Hoog (ref.)	-	-
Midden	0-1	0,28 (0,45)
Laag	0-1	0,10 (0,30)
Onbekend	0-1	0,36 (0,44)
<i>Uitkering voornaamste inkomensbron</i>		
Ja (ref.)	-	-
Nee	0-1	0,09 (0,28)
<i>Stedelijkheid</i>		
Niet (ref.)	-	-
Weinig	0-1	0,20 (0,40)
Matig	0-1	0,20 (0,40)
Sterk	0-1	0,27 (0,45)
Zeer sterk	0-1	0,22 (0,42)
HHI van de gemeente	0,06 - 0,73	0,37 (0,18)
N	-	10.546.118

**Tabel b5.11. Resultaten van twee logistische regressie ter verklaring van geregistreerd
daderschap, 12-60-jarigen, 2014**

	Odds ratio's
<i>Geslacht</i>	
Man (ref.)	1
Vrouw	0,25**
<i>Leeftijd</i>	
Leeftijd	1,95**
Leeftijd ²	0,98**
Leeftijd ³	1,00**
<i>Huishoudtype en positie in het huishouden</i>	
Stel met kind_ouder (ref.)	1
Stel met kind_kind	2,73**
Stel zonder kind	1,36**
Eenouderhuishouden_ouder	2,61**
Eenouderhuishouden_kind	3,36**
Eenpersoonshuishouden	2,36**
Overig of institutioneel huishouden	3,24**
<i>Herkomstgroep</i>	
Nederland (ref.)	1
Angelsaksische landen	0,82**
Duitstalige landen	0,98
Scandinavische landen	0,53**
Mediterrane landen	0,82**
Midden- en Oost-Europa	1,00
Arabische landen	1,13**
Latijns-Amerika	1,11*
Sub-Sahara-Afrika	1,09**
Zuid-Azië	0,69**
Centraal-Azië	1,16**
Oost-Azië	0,38**
Zuidoost-Azië en de Pacific	0,84**
Voormalige West-Indische koloniën	2,12**
België	1,08
Turkije	1,41**
Marokko	2,13**
Indonesië/Nederlands-Indië	0,94*

	Odds ratio's
<i>Herkomstgroep x geslacht</i>	
Nederland x vrouw (ref.)	1
Angelsaksische landen x vrouw	1,20*
Indonesië/Nederlands-Indië	1,04
<i>Inkomensgroep</i>	
Hoogste kwintiel (ref.)	1
Kwintiel 2	0,96**
Kwintiel 3	1,06**
Kwintiel 4	1,28**
Kwintiel 5	1,93**
<i>Voornaamste inkomensbron een uitkering</i>	
Nee (ref.)	1
Ja	1,76**
<i>Opleidingsniveau (ref. = hoog)</i>	
Midden	4,00**
Laag	5,94**
<i>Stedelijkheid</i>	
Niet (ref.)	1
Weinig	1,02
Matig	1,10**
Sterk	1,12**
Zeer sterk	1,11**
HHI	14,15**
HHI ²	0,02**
HHI ³	8,10**
Nagelkerke's R ²	0,16
N	10.546.118

*=p<0,01; ** = p <0,001.

Tabel b5.12. Resultaten van logistische regressie ter verklaring van geregistreerd daderschap: interactie-effecten met diversiteit naar herkomst en inkomen en opleidingⁱ

Interactie HHI x		Interactie HHI x	
<i>Gestandaardiseerd huishoudinkomen</i>		<i>Hoogst gevolgde opleiding</i>	
	b		b
Hoogste kwintiel (ref.)			
Kwintiel 2	0,10*	Midden	0,16*
Kwintiel 3	0,21*	Laag	-0,24*
Kwintiel 4	0,14*		
Kwintiel 5	-0,27*		
Hoofdeffect HHI	0,39*	Hoofdeffect HHI	0,23*
Nagelkerke's R ²	0,16	Nagelkerke's R ²	0,16
N	10.546.118	N	10.546.118

i Op de interacties na, is dit regressiemodel gelijk aan het model met fixed intercepts dat is weergegeven in tabel b5.11.

* $p < 0,05$.

Tabel b5.13. Enkele beschrijvende statistieken met betrekking tot de analyse over onveiligheidsgevoelens, 2014

	Range	Gemiddelde (σ)
Onveiligheidsgevoelens (N = 79.340)	0-1	0,19 (0,39)
<i>Geslacht</i>		
Man (ref.)	-	-
Vrouw	0-1	0,52 (0,50)
Leeftijd	15-103	51,79 (18,11)
<i>Huishoudsamenstelling</i>		
Gehuwd/samenwonend, kinderen (ref.)	-	-
Eenpersoonshuishouden	0-1	0,19 (0,39)
Niet gehuwd/samenwonend, geen kinderen	0-1	0,07 (0,26)
Gehuwd/samenwonend, geen kinderen	0-1	0,32 (0,47)
Niet gehuwd/samenwonend, kinderen	0-1	0,05 (0,26)
Eenouderhuishouden	0-1	0,05 (0,22)
Institutioneel huishouden	0-1	0,00 (0,04)
Overig huishouden	0-1	0,00 (0,07)
Onbekend huishouden	0-1	0,00 (0,04)
<i>Herkomstgroep</i>		
Nederland (ref.)	-	-
Angelsaksische landen	0-1	0,01 (0,09)
België	0-1	0,01 (0,16)
Duitstalige landen	0-1	0,03 (0,17)
Scandinavische landen	0-1	0,00 (0,04)
Mediterrane landen	0-1	0,01 (0,09)
Midden- en Oost-Europa	0-1	0,01 (0,12)
Indonesië/Nederlands-Indië	0-1	0,03 (0,16)
Arabische landen	0-1	0,00 (0,06)
Sub-Sahara-Afrika	0-1	0,01 (0,07)
Latijns-Amerika	0-1	0,00 (0,06)
Zuid-Azië	0-1	0,00 (0,05)
Centraal-Azië	0-1	0,00 (0,05)
Oost-Azië	0-1	0,00 (0,07)
Zuidoost-Azië en de Pacific	0-1	0,00 (0,06)
Voormalige West-Indische koloniën	0-1	0,03 (0,16)
Turkije	0-1	0,01 (0,11)
Marokko	0-1	0,01 (0,09)

	Range	Gemiddelde (σ)
<i>Inkomensgroep</i>		
Hoogste kwintiel (ref.)	-	-
Kwintiel 2	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 3	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 4	0-1	0,20 (0,40)
Kwintiel 5	0-1	0,20 (0,40)
<i>Opleidingsniveau</i>		
Hoog (ref.)	-	-
Midden	0-1	0,29 (0,45)
Laag	0-1	0,32 (0,47)
<i>Uitkering voornaamste inkomensbron</i>		
Ja (ref.)	-	-
Nee	0-1	0,06 (0,24)
Sociaal-economische achterstand van de buurt	-4,50 - 5,63	0,01 (0,83)
Verwachte criminaliteit	1 - 6,75	1,83 (1,06)
HHI van de buurt	0 - 0,88	0,36 (0,21)
N	-	86.382

Tabel b5.14. Resultaten van logistische multilevel regressie ter verklaring van het al dan niet hebben van onveiligheidsgevoelens, 2014

	Odds ratio's
Individuele factoren	
<i>Geslacht</i>	
Man (ref.)	1
Vrouw	2,49***
<i>Leeftijd</i>	
<i>Huishoudsamenstelling</i>	
Gehuwd/samenwonend, kinderen (ref.)	1
Eenpersoonshuishouden	1,13**
Niet gehuwd/samenwonend, geen kinderen	1,04
Gehuwd/samenwonend, geen kinderen	1,15***
Niet gehuwd/samenwonend, kinderen	0,89*
Eenouderhuishouden	1,10*
Institutioneel huishouden	0,99
<i>Herkomstgroep</i>	
Nederland (ref.)	1
Angelsaksische landen	0,82
België	1,10
Duitstalige landen	0,99
Scandinavische landen	0,62
Mediterrane landen	1,26*
Midden- en Oost-Europa	1,09
Indonesië/Nederlands-Indië	1,08
Arabische landen	1,42*
Sub-Sahara-Afrika	0,94
Latijns-Amerika	0,88
Zuid-Azië	1,32
Centraal-Azië	1,36
Oost-Azië	1,51***
Zuidoost-Azië en de Pacific	1,46*
Voormalige West-Indische koloniën	1,24***
Turkije	1,28**
Marokko	1,19

	Odds ratio's
<i>Inkomensgroep</i>	
Hoogste kwintiel (ref.)	1
Kwintiel 2	1,11**
Kwintiel 3	1,17***
Kwintiel 4	1,38***
Kwintiel 5	1,43***
<i>Voornaamste inkomensbron een uitkering</i>	
Nee (ref.)	1
Ja	1,27***
<i>Opleidingsniveau (ref. = hoog)</i>	
Midden	1,36***
Laag	1,64***
Contextuele factoren (buurt)	
Sociaal-economische achterstand	1,09***
Verwachte criminaliteit	1,10***
HHI	3,92***
N	79.340

*= p<0,05; **=p<0,01; ***= p<0,001.

Tabel b5.15. Resultaten van logistische regressie ter verklaring van onveiligheidsgevoelens: non-lineaire diversiteitseffectenⁱ

	b
HHI	3,26***
HHI ²	-4,35**
HHI ³	2,44*
R ²	0,16
N	79.340

ⁱ Op de variabelen HHI² en HHI³ na, is dit regressiemodel gelijk aan het model weergegeven in tabel 5.6.

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.

Tabel b5.16. Resultaten van logistische regressie ter verklaring van onveiligheidsgevoelens: interactie-effecten met diversiteit naar herkomst en inkomen en opleidingⁱ

Interactie HHI x		Interactie HHI x	
<i>Gestandaardiseerd huishoudinkomen</i>		<i>Hoogst gevolgde opleiding</i>	
	b		b
Hoogste kwintiel (ref.)	-	Hoog (ref.)	-
Kwintiel 2	0,58*	Midden	0,58*
Kwintiel 3	0,54*	Laag	0,65*
Kwintiel 4	0,54*		
Kwintiel 5	0,12*		
Hoofdeffect HHI	0,89*	Hoofdeffect HHI	0,88*
R ²	0,16	R ²	0,16
N	79.340	N	79.340

ⁱ Op de interacties na, is dit regressiemodel gelijk aan het model weergegeven in tabel 5.6.

* p < 0,001.

LIJST VAN GESPROKEN PERSONEN

Affiliatie ten tijde van het gesprek

P. Alzer, Stadsregio Parkstad Limburg
H. van Andel, Gemeente Den Haag
L. Bakrimi, Gemeente Den Haag
J. de Beer, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut
P. Bertholet, Stadsregio Parkstad Limburg
A. Bertram, Gemeente Den Haag
A. Bertram, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
S. Bešić, Gemeente Eindhoven
G. Bijwaard, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut
C. Bloemendal, Centraal Bureau voor de Statistiek
A. Bossers-Blaauwboer, Gemeente Rotterdam
N. Bouras, Universiteit Leiden
H. Boutellier, Verwey-Jonker Instituut
H. Bracon, Gemeente Kerkrade
S. Çankaya, Vrije Universiteit Amsterdam
C. Choenni, Vrije Universiteit Amsterdam
L. Clemens, Charlemagne Grensregio
M. Coenders, Universiteit Utrecht
M. Crul, Erasmus Universiteit Rotterdam
M. Cuartas y de Marchena, Gemeente Amsterdam
A. van Daal, Gemeente Den Haag
J. Dagevos, Sociaal en Cultureel Planbureau
G. Dekker, Gemeente Almere
S. Depla, Gemeente Eindhoven
T. van Dijk, Gemeente Almere
P. Duivesteijn, City Mondial
H. Entzinger, Erasmus Universiteit Rotterdam
P. van Erve, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
H. Fernandes Mendes, Gemeente Amsterdam
E. Fokke, Centraal Bureau voor de Statistiek
R. van Gaalen, Centraal Bureau voor de Statistiek
M. Gordijn, Gemeente Den Haag
M. de Gruijter, Verwey-Jonker Instituut
M. van der Haar, Het PON
C. Harmsen, Centraal Bureau voor de Statistiek
C. Hermans, Ministerie van Justitie en Veiligheid
R. Hermans, Centraal Bureau voor de Statistiek
T. Hessels, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Y. van Hest, Brainport Development Eindhoven
H. Huizer, Johan de Witt College Den Haag
I. Jansen, Ministerie van Algemene Zaken
A. Jansen-Gronkowska, Gemeente Westland
R. Janssens, Vereniging van Nederlandse Gemeenten
F. de Jonge, Gemeente Almere
A. Karadeniz, Gemeente Almere
R. König, Gemeente Arnhem
P. Koppe, Vereniging van Nederlandse Gemeenten
J. Kriens, Vereniging van Nederlandse Gemeenten
T. Kuiper, Gemeente Zoetermeer
T. de Lange, Universiteit van Amsterdam
W. Lee, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
A. Leerkes, Erasmus Universiteit Rotterdam
W. Leunis, Centraal Bureau voor de Statistiek
R. van Loo, Gemeente Vaals
L. Lucassen, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
T. Luinge, Gemeente Amsterdam
R. Mantel, Stadsregio Parkstad Limburg
M. Mols, ASML
H. Moukaddim, Hogeschool Windesheim Flevoland
T. Muller, Gemeente Den Haag
H. Nicolaas, Centraal Bureau voor de Statistiek
A. Odé, Stichting van de Arbeid
A. Odé, Regioplan
J. Omlo, Bureau Omlo
J. Ooijevaar, Centraal Bureau voor de Statistiek
H. van Oorschot, Gemeente Culemborg
R. Penninx, Universiteit van Amsterdam
K. de Prins, Holland Expat Center South
I. Razenberg, Verwey-Jonker Instituut
B. van Riel, Sociaal-Economische Raad
A. van Rijn, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
M. Roscam Abbing, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
N. van Rossen, Gemeente Amsterdam
H. Rotgans, Gemeente Purmerend
D. Schans, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum
N. Scheepbouwer, Gemeente Den Haag
H. Schmeets, Centraal Bureau voor de Statistiek
D. Schneider, Gemeente Kerkrade
R. Schneider, Gemeente Rotterdam
F. Sidali, Gemeente Culemborg
M. Siegel, Universiteit Maastricht

M. Smit, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum
E. Snel, Erasmus Universiteit Rotterdam
H. van de Stadt, Centraal Bureau voor de Statistiek
M. Stam, Gemeente Den Haag
M. Stam, Gemeente Schiedam
T. van der Steeg, Gemeente Almere
A. Steenderen, Gemeente Schiedam
L. Sterckx, Sociaal en Cultureel Planbureau
W. Stevens, Ministerie van Algemene Zaken
A. Terlouw, Radboud Universiteit Nijmegen
U. Tijmensen-Kruseman, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
J. Tolsma, Radboud Universiteit Nijmegen
D. van Traa, Expatcenter Amsterdam
E. Ummels, Gemeente Vaals
J. van der Valk, Centraal Bureau voor de Statistiek
J. Vastenburg, Gemeente Den Haag
F. van de Ven, Gemeente Den Haag
M. Verbruggen, Sociaal en Cultureel Planbureau
A. Verhaag, Brainport Development Eindhoven
A. Verweij, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
W. Viel, Gemeente Almere
M. Visser, Gemeente Amsterdam
R. van der Wal, Vereniging van Nederlandse Gemeenten
T. Walaardt Sacré van Lummel, Ministerie van Justitie en Veiligheid
A. Weverling, Gemeente Westland
P. Zundert, Gemeente Heerlen

